

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

CEMEL VE SİFFİN SAVAŞLARININ İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ
AÇISINDAN İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Doğan Kaplan

Hazırlayan
İsa KARADERE

Konya–2013

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsa KARADERE
	Numarası	108106051008
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Mezhepleri Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tezin Adı	Cemel ve Sıffin Savaşlarının İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi	

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

İsa KARADERE
(İmza)

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Adı Soyadı	İsa KARADERE
Numarası	108106051008
Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Mezhepleri Tarihi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Doğan KAPLAN
Tezin Adı	Cemel ve Siffin Savaşlarının İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi

Öğrencinin

Tarihi Açısından İncelenmesi: Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Cemal ve Siffin Savaşlarının İslam Mezhepleri başlıklı bu çalışma 26.../.../2013... tarihinde yapılan savunma sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı Soyadı

Danışman ve Üyeler

İmza

1. Yrd. Doç.Dr. Doğan KAPLAN
2. Yrd. Doç.Dr. Aytekin ŞENZEYBEK
3. Yrd. Doç.Dr. Lütfü CENGİZ

Danışman
Üye
Üye

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsa KARADERE
	Numarası	108106051008
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Mezhepleri Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Doğan KAPLAN
Tezin Adı	Cemel ve Sıffin Savaşlarının İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi	

ÖZET

Cemel-Sıffin Savaşları'nı ve bu savaşlar neticesinde ortaya çıkan itikâdî meseleleri ana kaynaklara dayalı olarak ortaya koymayı amaçlayan tezimiz, ağırlıklı olarak Hz. Ali dönemini kapsamaktadır. Olaylar zincirinde konular birbiriyle irtibatlı olduğu için kısmen de olsa Hz. Peygamber (a.s.)'in vefat ettiği dönem ve Hz. Osman dönemine değinilmiştir. Tezimiz, fikir-hadise irtibatı çerçevesinde olayların perde arkasını aralamak, erken dönem kaynaklarına dayanmak ve kaynak kritiğini esas almak gibi Mezhepler tarihi alanının genel prensiplerine uygun olarak hazırlanmaya çalışılmıştır.

Tezimizin giriş bölümünde İslam'ın tevhid ilkesine verdiği önem ve bununla birlikte ümmet birliği söylemi ele alınmış, bu doğrultuda Hz. Peygamber (a.s.)'den gelen yetmiş üç fırka hadisi çözümlenmeye çalışılmıştır. Yine bu kısımda İslam tarihinde itikâdî ayrılıklara zemin hazırlayan unsurlar ele alınmıştır.

Birinci bölümde Müslümanları itikâdî ayrılıklara düşüren faktörlerden çalışmamızın ana bünyesini de oluşturan Cemel ve Sıffin Savaşları'nın tarihî boyutu, derinlemesine tetkik edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise Cemel ve Sıffin Savaşları'nın akabinde önceleri kısmen de olsa tartışılan veya ilk defa bu savaşlardan sonra tartışılmaya başlanmış olan iman-küfür, büyük günah, imâmet ve kader gibi dört mesele; Hâricilik, Mürcie, Mu'tezile, Şîa ve Ehl-i Sünnet olmak üzere beş mezhep üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Mezheplerin bu meseleler üzerindeki görüşleri zikredilmeden önce bu beş mezhebin her birinin tarihî seyri hakkında kısmî bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cemel, Sıffin, Hz. Ali, Hz. Âişe, Muâviye, İman, Büyük Günah, İmâmet, Kader.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsa KARADERE		
	Numarası	108106051008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Mezhepleri Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Doğan KAPLAN		
Tezin İngilizce Adı	An Evaluation of the Camel and Siffin Battles in The Perspective of History of Islamic Sects.			

SUMMARY

This thesis which includes the battles of Camel and Siffin and its theological results depending on the early main sources especially covers the period of fourth caliph Ali.

This study consist of one introduction and two chapters. In the intorduction the importance given to the principle of unity of Islam (Tawhid) and in this respect the narration which says umma islamiya seperate to seventy-three sects has been analyzed.

In the first chapter the historical background of the Camel and Siffin Battles have been studied in depth.

In the second and last chapter theological results of these battles such as believe-misbelieve, cardinal sin, imamat, fate issues have been studied in the respect of Kharijism, Murji'ah, Mutezile, Shia and Ahl-Sunnah the five denominations.

Key words: Camel, Siffin, Caliph Ali, Aisha, Muawiya, faith, cardinal sin, imamat, fate.

İçindekiler

ÖNSÖZ.....	4
KISALTMALAR	5
GİRİŞ.....	6
I. Araştırmanın Kaynakları	6
II. Araştırmanın Amacı ve Metodu	7
III. İslamiyet'te Tevhid İlkesine Verilen Önem.....	8
IV. Yetmiş Üç Fırka Rivayeti	9
V. İslam Tarihinde İtikâdî Ayrılıklara Zemin Hazırlayan Ana Unsurlar	11
A. Kur'an'ın Düşünmeyi Teşvik Etmesi ve Müteşabih Ayetlere Yaklaşım.....	11
B. İnsan Faktörü, Sosyal Yapı ve Yabancı Kültürlerle Etkileşim.....	12
C. Siyâsî Faktörler	13
1. Kırtas Olayı	14
2. Hilafet Meselesi	14
3. Hz Osman Dönemi Olayları	15
4. Hz. Ali Dönemi Olayları	18
CEMEL VE SİFFİN SAVAŞLARI	19
I. CEMEL SAVAŞI.....	19
A.Hz. Ali'ye Biat Edilmesi	19
B. Hz. Ali'yi Bekleyen Meseleler	23
1.Hz. Osman'ın Kanı Meselesi.....	24
2. Vali Tayinleri Meselesi	25
3. Hz. Ali'ye Muhalefet Edenler	26
C. Cemel Vak'ası'nın Başlangıcı	33
1. Hz. Ali Karşıtlarının Mekke'de Biraraya Gelmeleri ve Basra'ya Hareket Etmeleri....	34
2. Hz. Ali'nin Şam Yerine Basra'ya Gidişi.....	42
3. Hz. Ali'nin Kûfelilerle Diyalogu	45
4. Hz. Ali'nin Muhaliflerle Diyalogu ve Tarafların Karşı Karşıya Gelmeleri.....	48
5.Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Öldürülmesi.....	54
D. Savaşın Sona Ermesi.....	56
E. Hz. Ali'nin Basra'dan Ayrılışı ve Kûfe'ye Gidişi	60
II. SİFFİN SAVAŞI.....	61
A. Savaş Öncesi Gelişen Hadiseler	62
1. Muâviye'nin Psikolojik Harp Taktikleri	62
2. Hz. Ali'nin Muâviye'yi Biata Çağırması	69

3. Hz. Ali'nin Sıffin'e Hareketi.....	72
4. Muâviye'nin Sıffin'e Hareketi.....	73
B.Sıffin Savaşının Başlaması ve Diğer Hadiseler	74
1. Ammâr b. Yâsir'in Öldürülmesi ve Savaşın Şiddetlenmesi	81
2. Kur'an Sahifelerinin Mızrakların Ucuna Takılması	85
3. Tahkim Olayı.....	91
4. Hâricîlerin Başkaldırması.....	96
5. Hakemlerin Bir Araya Gelmesi	98
6. Hâricîlerin Kûfe'den Çıkmaları ve Hz. Ali ile Olan Münasebetleri	102
7. Hz. Ali'nin Hâricîler Üzerine Gidişi.....	105
8. Hz. Ali'nin Vefatı	107
İKİNCİ BÖLÜM.....	109
CEMEL ve SİFFİN SAVAŞLARININ SONUÇLARI	109
A. Mezheplerin İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri	109
1. Hâricîlerin İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	110
2. Mürcie'nin İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri	112
3. Mu'tezile'nin İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri	116
4. Şîa'nın İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	118
5. Ehl-i Sünnet'in İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri	120
B. Mezheplerin Büyük Günah Meselesiyle İlgili Görüşleri	125
1. Hâricîlerin Büyük Günah Kavramı Hakkındaki Görüşleri	125
2. Mürcie'nin Büyük Günah Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	127
3. Mu'tezile'nin Büyük Günah Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	130
4. Şîa'nın Büyük Günah Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	131
5. Ehl-i Sünnet'in Büyük Günah Kavramı Hakkındaki Görüşleri	133
C. Mezheplerin İmâmet Meselesiyle İlgili Görüşleri.....	136
1. Hâricîler'in İmâmet Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	137
2. Mürcie'nin İmâmet Kavramı Hakkındaki Görüşleri	139
3. Mu'tezile'nin İmâmet Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	140
4. Şîa'nın İmâmet Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	142
5. Ehl-i Sünnet'in İmâmet Kavramı Hakkındaki Görüşleri	145
D. Mezheplerin Kader Meselesiyle İlgili Görüşleri	148
1. Hâricîlerin Kader Kavramı Hakkındaki Görüşleri	149
2. Mürcie'nin Kader Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	150
2.1.Cebriyye'nin Kader Anlayışı.....	151
2.2.Kaderiyye'nin Kader Anlayışı.....	152
3. Mu'tezile'nin Kader Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	153

4. Şîa'nın Kader Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	155
5. Ehl-i Sünnet'in Kader Kavramı Hakkındaki Görüşleri.....	157
SONUÇ.....	160
BİBLİYOGRAFYA	166

ÖNSÖZ

Hz. Muhammed (a.s.) zamanında insanlar arasında oluşan “ümmeî birliği” kavramı onun vefatıyla birlikte artık nifak hareketlerinin, kişisel çıkarların, siyâsî çalkantıların, fitne ve fesadın hüküm sürdüğü bir zemin haline gelmişti.

Asr-ı saâdet ile kendi dönemleri arasındaki uçurumun artmasına izin vermeyen Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer döneminde Müslümanlar arasında büyük çapta ihtilafların olduğunu söylemek zordur. Ancak Hz. Osman’ın ikinci altı yıllık döneminden itibaren ortaya konan siyâsî söylem ve duruş, İslam beldelerinde ters etki göstermiş, toplum içerisinde bir daha kapanmayacak, etkileri günümüze kadar sürecektir derin yaralar meydana getirmiştir. Nitekim bu yönetim şeklinin ilk semeresi Hz. Osman’ın şehit edilmesi olmuştur.

Hz. Osman’dan sonra ortaya çıkan birçok meseleyi bir anda kucağında bulan Hz. Ali, bu meseleleri çözmeye ve Müslümanlar arasındaki ihtilafları gidermeye çalışmış ancak bu meselelerin çözümü bir yana, onun devrinde meydana gelen Cemel ve Sıffin Savaşları daha önce hiç görülmemiş şekilde siyâsî ve itikâdî ayrılıkları beraberinde getirmiştir.

Biz bu çalışmamızda Cemel ve Sıffin Savaşları’nı derinlemesine işleyerek, meydana geliş sebeplerini ve bu savaşlar sonucu ortaya çıkan siyâsî ve itikâdî söylemlerin Müslümanlar üzerinde oluşturduğu ayrılıkçı fikirleri belli başlı bazı mezheplere göre incelemeye çalıştık. Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde İslamiyet’te tevhid ilkesine verilen önem üzerinde durulmuş ve İslam tarihinde siyâsî ve itikâdî ayrılıklara zemin hazırlayan unsurlara yer verilmiştir. Birinci bölümde Cemel ve Sıffin Savaşları incelenmiş olup ikinci bölümde ise Cemel ve Sıffin Savaşları sonrasında insanlar arasında ilk defa gündeme gelen yahut daha önceden mevcut olup da bu savaşlarla gün yüzüne çıkan bazı siyâsî ve kelâmî meseleler belli başlı itikâdî mezheplerin bakış açılarına göre irdelenmiştir.

Bu çalışmamızda fikirlerini bizden esirgemeyerek tavsiyeleri ile bize yol gösteren, danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Doğan Kaplan’a, yine bu yolda görüş ve bilgileriyle yolumuzu aydınlatan hocalarım Prof. Dr. Seyit Bahcivan ve Doç. Dr. Sıddık Korkmaz’a, tez savunmasında gerekli düzeltmeleri yaparak bize katkıda bulunan Yrd. Doç. Dr. Lütfi Cengiz ve Yrd. Doç. Dr. Aytekin Şenzeybek hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

İSA KARADERE

Konya 2013

KISALTMALAR

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	Bin veya İbn
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
H. h.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
Hız.	Hazreti
İA.	İslam Ansiklopedisi
M.	Miladi
Neşr.	Neşreden
Ö.	Ölüm tarihi
Ra.	Radıyallahu Anh
s.	Sayfa
a.s.	Aleyhisselam
sy.	Sayı
SDÜİF	Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Trc.	Tercüme eden
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ts.	Tarih yok
Thk.	Tahkik eden
UÜİFD	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ünv.	Üniversite
V.	Vefat
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
Yay.	Yayımları

GİRİŞ

I. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamız Cemel ve Sıffin Savaşları'nın İslam Mezhepleri Tarihi açısından incelenmesi hakkındadır. Çalışmamızla ilgili gerek kaynak eser, gerekse araştırmalar hususunda sıkıntı çektiğimiz söylenemez. Bunun sebebi karışıklıkların siyâsî-itikâdî yönünün İslam tarihinde daha sonraki dönemlerde de güncelliğini sürdürmüş olmasıdır.

Araştırmamız sırasında başta hadis, siyer, tarih, tabakât, ensâb gibi konumuzla ilgili birçok kaynak esere başvurduk. Kronolojik bir şekilde hâdiseleri ele alarak, ilk döneme ait geniş bilgiler veren, konuyu anlattıktan sonra yorumu okuyucuya bırakarak rivayetleri biraraya getiren Taberî¹ (310/922), ve aynı özelliklere sahip olmakla birlikte daha dar kapsamlı bir esere sahip olan Halîfe'nin² (240/854) eserleri yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Hadiseleri inceleyip onlara esas teşkil eden rivayetleri alıp, siyâsî, ictimâî ve iktisâdî amiller üzerinde duran Belâzurî³ (279/802), İslam öncesi ve sonrası olarak iki bölümden oluşan Mes'udî'nin⁴ (340/957) eserleri de yine yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Düzenli bir tarih örneği sunan Ya'kûbî⁵ (292/905) ve Dineverî⁶ (282/895) Şîfî eğilimli olmakla birlikte yazmış olduğu eserleri sair kaynaklarla mukayeseli bir şekilde istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Farklı bölgelerdeki fetihleri zikretmekle birlikte Hz. Ali dönemine genişçe yer veren İbn A'sem⁷ (314/926) ve bilhassa Sıffin konusunda müstakil eser veren Minkarî'nin⁸ (212/827), yine Cemel konusunda müstakil esere sahip olan Seyf b. Ömer'in⁹ (200/815) yazmış oldukları eserler yararlandığımız kaynakların ilk sıralarında yerlerini almaktadırlar.

Bununla birlikte sıkça yararlandığımız muahhar sayılabilecek ve kronolojik özelliğe sahip eserlere sahip kişiler arasında, İbnu'l-Esîr¹⁰ (630/1232), ez-Zehebî¹¹ (748/1348), İbn

¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*.

² Ebû Amr eş-Şeybânî el-Basrî el-Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*.

³ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*.

⁴ Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn el-Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*.

⁵ Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*.

⁶ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*.

⁷ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*.

⁸ el-Minkarî, Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*.

⁹ Seyf b. Ömer el-Esedî et-Temîmî, *el-Fitne ve Vak'atu'l-Cemel*.

¹⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem eş-Şeybânî İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*.

¹¹ Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri vel-A'lâm*.

Kesîr¹² (774/1373) ve tarihi eserlere yorum getirmesi özelliğiyle İbn Haldûn¹³ (808/1407) zikredilebilir. Yine İbn Manzûr¹⁴ (711/1311) ve ez-Zebîdî¹⁵ (1205/1790)'nin lugatleri de bu çalışma boyunca kullandığımız eserlerdendir. Konumuzla ilgili olduğu zamanlarda müracaat ettiğimiz hadis kaynakları arasında Buhârî¹⁶ (256/870), Müslim¹⁷ (261/874), İbn Mâce¹⁸ (275/888), Tirmizî (279/892)¹⁹, Ebû Dâvûd²⁰ (275/888), İbn Hanbel²¹ vd. yer almaktadır.

Özellikle çalışmamızın ikinci bölümünde Kâdî Abdulcebbar²² (415/1024), el-Kuleynî²³ (329/940), Şeyh Müfid²⁴ (413/1022), vd. gibi şahsiyetlerin eserlerinden yararlandık.

II. Araştırmanın Amacı ve Metodu

Konumuzun amacı iktidara muhalefet meselesi olan Cemel ve Siffin Savaşları'nın, Müslümanlar arasında tefrikaya yol açan unsurlardan birisi olması açısından incelenmesidir. İslam tarihinde esas itibariyle siyâsî olmakla birlikte çeşitli sebeplerle dînî ve itikâdî mesele haline getirilen olayların başlangıcı sayılabilecek olan bu iki savaşı derinlemesine inceleyerek Müslümanların “ümmeî birliği” kavramını belli başlı hususlarda ayrılarak nasıl “ümmeîin ayrılığı” kavramına dönüştürdüklerini gözler önüne sermeye çalıştık. Olaylara siyâsî açıdan bakarak siyâsî hadiselerin doğurduğu neticeleri incelemeye çalıştık. Sonuçta da özellikle Müslümanlar arasında günümüze dek uzanan bu iki savaşıin meydana getirmiş olduğu siyâsî ve itikâdî ayrılıkların ancak “tevhid ilkesi”ne toptan sarılarak çözülebileceği fikrini savunduk.

Bizim Cemel ve Siffin Savaşları'nı araştırma konusu olarak seçmemizin sebebi konunun bilimsel çalışmalarda müstakil bir başlık altında incelenmemiş olmasıdır.

Söz konusu araştırmayı yaparken hiç şüphesiz metodumuz; bilimsel bir çalışmada bulunması gereken kurallara uygun olarak, yöntemin gerektirdiği şekilde temel kaynaklardan hareketle zaman-mekân bağlamında ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde betimleyici bir metotla incelemek olmuştur.

¹² Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*.

¹³ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*.

¹⁴ Muhammed b. Celâlidîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*.

¹⁵ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*.

¹⁶ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*.

¹⁷ Ebu'l-Hasen Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muahmmmed İbn Mâce, *es-Sünen*.

¹⁹ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*.

²⁰ Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'âs, *es-Sünen*.

²¹ Ebû Abdillâh Ahmed bin Muhammed bin Hanbel, *el-Müsned*.

²² Kâdî Abdulcebbar bin Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*.

²³ Muhammed b. Ya'kûb el-Kuleynî, *Usûlu'l-Kâfi*.

²⁴ Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlât*.

Rivayetler değerlendirilirken olabilirlik, siyâsî, ictimâî, kültürel şartlar ve insan tabiatı dikkate alınmaya çalışılmıştır. Daha önce müstakil bir konu olarak ele alınmamış olan bu çalışmamızı şekillendirirken neden nasılcı bir tarih metodu ile olayların altında yatan sebepleri anlama yoluna gittik. Gerek dînî gerek siyâsî gerek başka sebepleri irdelerken sahâbeyi karalama mantığından uzak, gerçeklerin tüm yönleriyle ortaya çıkması yönünde bir çaba içerisinde bulunduk. Bununla beraber sahâbenin de bir insan olduğunu unutmadık ve hata yapabileceği gerçeğini her zaman göz önünde bulundurduk. Yapmış olduğumuz yorumları, okumuş olduğumuz kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ile destekleyip sağlam bir temele oturtmaya çalıştık. Mantıksal bir çerçevede olaylar arasındaki bağları koparmamaya gayret gösterdik. Bu doğrultuda giriş bölümünde ele aldığımız Müslümanlar arasındaki ihtilaf sebeplerinin bir devamı olarak konumuzu teşkil eden Cemel ve Siffin Savaşları'nı, birinci bölümde ayrıntılarıyla ele almaya çalıştık. İkinci bölümde ise bu savaşlar neticesinde ortaya çıkan siyâsî ve itikâdî problemleri beş mezhebin ışığı altında incelemeye çalıştık. Mezheplerin ilk olarak genel görüşünü verdik daha sonra kolların görüşünü veya eğer ferdî bir görüş öne çıkmışsa o görüşe yer vererek çalışmamızı tamamlamaya çalıştık.

III. İslamiyet'te Tevhid İlkesine Verilen Önem

İslam, tevhid dinidir. Tevhid en son gelen hak dinin ve zamanında hak olarak indirilen tüm dinlerin en temel vasfıdır. Hak olarak gelen dinlerin özü; eşi, benzeri, ortağı olmayan, her şeyi yaratan, her şeyi çekip çeviren ve yarattığı her şeyin sahibi olan Allah'a ve O'ndan gelen her şeye inanmak; O'na teslim olmak ve O'nun bizler için öngördüklerine tabi olmaktır. Bu öze, tevhid inancı denir. Kişilerin inanç dünyasının temelini oluşturan tevhid ilkesi, sağlıklı ve itikâdî alanda dengeli toplumların da varlığının temelini oluşturmuştur. Zira hayatın her alanında tevhide dayalı bir yaşam biçimini benimsemeyen zihniyetlerde bir “tefrika fenomeni” her dâim var olagelmıştır. Zihnî yapıda meydana gelen bu fenomen, fert bazında tek bir insanla da sınırlı kalmayıp sosyal hayatta insanın “bozgunculuk yapan, kan döken”²⁵ özelliğini de ön plana çıkarmıştır. İşte bu yüzden ki İslam, müntesiplerinin hangi dile, renge, ırka ait olursa olsunlar birlik ve beraberlik ruhu içerisinde olmalarını, üstünlüğün sadece takvâ boyutlu olduğunu²⁶, tevhidin bir ilkesi olarak aksettirmiştir.

Kur'an'ın ifade ettiği “tevhid paradigması” Müslümanların dînî yaşayışlarının şekillenmesinde öncelikli hareket noktası konumundadır. Kur'an, bütün insanların tek bir

²⁵ el-Bakara, 2/30.

²⁶ el-Hucurât, 49/13.

ümme't olduđunu²⁷, Müslümanların her türlü eğrilik, aşırılık ve sapıklıktan uzak, dosdoğru, adaletli, ölçülü, ılımlı ve dengeli bir yol, bir inanç ve yaşama biçimi olan vasat (orta yolda) bir anlayışa sahip olduklarını²⁸ belirterek bu birliğin Allah'ın dinine sarılarak sürdürülmesini, ayrılığa düşölmemesini²⁹ emretmektedir.

Hız. Peygamber (a.s.)'in de Müslümanların birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmeleri ve itidalli davranmaları gerektiği konusunda hadisleri vardır. Bu hadislerin sayısı bir hayli fazladır. Ancak şu iki hadis ideal Müslüman tipinin nasıl olması gerektiği ve Müslümanların birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmelerinin ne kadar önemli olduğunu bizlere göstermektedir:

“Size birlik halinde bulunmanızı tavsiye eder; ayrılıp dağılmaktan şiddetle kaçınmanızı isterim. Zira şeytan, yalnız başına yaşayan insana yakın olup, beraber bulunan iki kişiden daha uzaktır. Kim Cennet'in ta ortasında yaşamak isterse, toplu halde bulunmaya baksın.”³⁰

“Müminler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımada ve şefkate bir vücuda benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman diğer uzuvlar da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar.”³¹

IV. Yetmiş Üç Fırka Rivayeti

Kur'an ve sünnetin Müslümanları devamlı olarak bir olup, beraber hareket etmeye çağırmasına rağmen İslam'ın insanlığa sunduğu düşünce özgürlüğünün yanında -biraz sonra değineceğimiz üzere- birtakım dâhilî ve hâricî sebepler sonucu İslam toplumunda bazı değişik düşünce ve inanışların ortaya çıkmış olduğu da tarihî bir hakikattir. Nitekim Hız. Peygamber (a.s.)'den farklı sened ve metinlerle rivayet edilen “yetmiş üç fırka hadisi” diye de bilinen haberde bu hakikate önceden işaret edilmiştir. Ana konu aynı olmakla beraber bazı nüanslarla birbirinden ayrılan rivayetlerden üçünü vermeyi yeterli görüyoruz.

“Yahudiler yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Hristiyanlar da yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Benim ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır.”³²

“Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldılar. Hristiyanlar yetmiş iki fırkaya bölündüler. Şüphesiz ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Birisi cennette yetmiş ikisi cehennemde olacaktır. Denildi ki; Ey Allah'ın Rasûlü! Onlar kimlerdir? Buyurdu ki; Cemaattir.”³³

²⁷ el-Mu'minûn, 23/52.

²⁸ el-Bakara, 2/143.

²⁹ Âl-i İmrân, 3/103.

³⁰ et-Tirmizî, es-Sünen, Kitâbu'l-Fiten, 7.

³¹ el-Müslim, es-Sahîh, Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla, 2586.

³² Ebû Dâvûd, es-Sünen, Kitâbu's-Sunne, 1/4596.

“Ümmetim yetmiş kûsur fırkaya bölünecektir. Birisi hariç hepsi cennettedir. O da Zenâdika’dır.”³⁴

Hadislerin sıhhatine bakacak olursak ilk hadis için Elbânî “hasen sahih” ifadesini kullanmaktadır.³⁵ Bu tabiri daha çok Tirmizî kullanmaktadır. Ona göre bu tabirin manası hasenden üstün, sahihten de aşağı bir mertebededir.³⁶ İkinci hadisin değerlendirmesini yapan Muhammed Fuad Abdülbâkî hadisin ravilerinin sika (güvenilir) olduğunu söyler.³⁷ Üçüncü hadis için alimlerin çoğu uydurma demişlerdir.³⁸

Burada kurtuluşa eren fırkanın veya hadiste ifade edildiği üzere “cemaat”in³⁹ (Fırka-i Nâciye) dışında kalan dalâlet fırkalarını hadiste ifade edildiği gibi yetmiş iki olarak sınırlayan ve tasnifini buna göre yapan Mezhepler Tarihi yazarlarının en önemlileri, el-Bağdâdî (429/1037), el-İsferâyînî (471/1078) ve eş-Şehrestânî (548/ 1153)’dir. el-Eş’arî (324/936), Fahrettin er-Râzî (606/1210), İbnu’l-Cevzî (597/ 1200) gibi âlimler de hadiste haber verilen rakamı çokluktan kinaye olarak yorumlamışlardır. Bunun içinde çalışmalarında daha rahat hareket etmişler ve sayının hakikatini kabul eden âlimler gibi yetmiş üç rakamını dondurma veya onu aşma gibi bir kaygıları olmamıştır.⁴⁰ İbn Hazm (456/1064) ise yetmiş üç fırkadan birinin dışında hepsinin ateşte olacağını haber veren hadislerin isnad yönünden sahih olmadıklarını, dolayısıyla delil olarak kullanılamayacaklarını söylemektedir.⁴¹

Fığlalı, hadislerdeki rakamların kesretten kinaye olduğunu bu sayıların fırkaların çokluğunu göstermek için kullanıldığını söyler. Yine o, gerek Yahudi ve Hristiyanların gerekse Müslümanların tarihte görülen fırkalarının sayısının, hadiste bildirilen sayıların çok üstünde olduğunu, öte yandan Yahudi ve Hristiyanların yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrılmış iken İslam fırkalarının yetmiş üç ve onlardan bir fazla oluşunun sebebini de, her şeyden önce İslam dininin özelliği ve Müslümanlara tanınmış olan düşünce hürriyetinde aramak gerektiğini söyler⁴² ki biz de bu konuda aynı kanaati paylaşıyoruz.

Özler de, yine aynı doğrultuda hareket ederek yetmiş üç sayısının kesretten kinaye olduğunu, bundan dolayı sayıyı hakiki manada anlayıp fırkaları bu rakamda dondurmak ya da

³³ İbn Mâce, *es-Sünen*, Kitâbu’l-Fiten, 17/3992.

³⁴ Celâluddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *el-Leâli’l-Masnûa fi’l-Ehâdîsi’l-Mevdûa*, I, 227.

³⁵ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Kitâbu’s-Sunne, 1/4596’nın değerlendirmesi.

³⁶ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 125.

³⁷ İbn Mâce, *es-Sünen*, Kitâbu’l-Fiten, 17/3992’nin değerlendirmesi.

³⁸ es-Suyûtî, *el-Leâli’l-Masnûa*, I, 227.

³⁹ “Cemaat ya da Fırka-i Nâciye Hz. Peygamber (a.s.) ile onun ashâbının yolunu takip edenler, bir başka ifade ile sünnet yolu üzerinde bulunanlardır.” Bkz. Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*, s. 66.

⁴⁰ Sayın Dalkıran, “Yetmiş üç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri”, s. 101-103; Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi” s. 155.

⁴¹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal*, III 248.

⁴² Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 10-11.

bu sayıya çıkarabilmek için, geçmişte görülen bir takım çaba ve endişelere mahal olmadığını söylemektedir.⁴³

V. İslam Tarihinde İtikâdî Ayrılıklara Zemin Hazırlayan Ana Unsurlar

İlahi vahyin muhatabı olan Hz. Peygamber (a.s.) hayattayken, insanların dînî ve dünyevî meselelerine ilişkin meselelerde her zaman birincil çözüm merkeziydi. O, Müslümanlar arasında çıkan görüş ayrılıklarını ve ihtilafları kolay bir şekilde çözüyordu. Ancak Hz. Peygamber'in ölüm döşeğine düşmesinden itibaren Müslümanlar, İslam'ın birlik ve beraberlik konusundaki yaklaşımlarına rağmen, aralarında ihtilaf etmeye ve diğer bazı etkenlerin de yardımıyla kitlesel kamplaşma içerisine girmeye başlamışlardır. Siyâsî ve itikâdî olarak Müslümanlar arasında daha önce görülmedik bir biçimde kırılmalara sebep olan ve asıl konumuzu teşkil eden Cemel ve Sıffin Savaşları'na geçmezden evvel, bir ön bilgi olarak bu kamplaşmaların meydana gelmesine sebep olan diğer etkenleri zikretmeyi uygun görüyoruz.

A. Kur'an'ın Düşünmeyi Teşvik Etmesi ve Müteşabih Ayetlere Yaklaşım

Kur'an, hayatın her alanında insanı düşünüp akletmeye sevketmiştir. Kur'an'a göre insanı insan yapan, onun her türlü davranışlarına anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında sorumluluk altına girmesini sağlayan yegâne şey kişinin aklıdır. Aklın önemi, özellikle Kur'an'ın manasının, İslam'daki emir ve yasakların ve bunların hikmetlerinin anlaşılması içindir. Kur'an birçok ayetinde insanları düşünmeye, anlamaya, zikretmeye ve tefekküre davet etmektedir. Tüm bu faaliyetler aklın birer fonksiyonudur. Kur'an'da birçok ayet vardır ki kadın, erkek, istisnasız bütün Müslümanları açıkça inceden inceye düşünüp akıllarını kullanmalarını emretmektedir. Bu ayetlerden bir kaçını örnek olarak verecek olursak:

“(Rasûlüm!) Sana bu mübarek Kitab'ı, âyetlerini düşünsünler ve akıllı olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.”⁴⁴

“Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?”⁴⁵

“İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'an'ı indirdik.”⁴⁶

⁴³ Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*, s. 105.

⁴⁴ es-Sâd, 38/29.

⁴⁵ Muhammed, 47/24.

⁴⁶ en-Nahl, 16/44.

Bunun gibi Kur'an'da geçen birçok ayet vardır. İslam'ın bu hususiyeti, yani her Müslümana Allah'ın kitabına doğrudan doğruya başvurma hakkı tanınması, hatta bunu üzerine farz kılışı, Kur'an'ı anlama mevzuunda farklı görüşlerin zuhuruna geniş çapta vesile olmuştur. Allah'ın elçisi Rabbine kavuşunca bütün Müslümanlar, din ve dünya işlerinde, Kur'an ve hadislerle karşı karşıya kaldılar. Onlar zekâ ve kültürlerine bağlı olarak, aynı anlayış derecesinde olmadıklarından dolayı Allah'ın emrine uyararak Kur'an'ı anlamaya yönelince anlayışları çeşitli olmuş, muhtelif görüşler beyan etmişlerdir. Görüşler ve anlayışlar çoğalınca da mezhepler çoğalmıştır.⁴⁷

Kur'an'ın vahiylerine muhatap olan insanların kültür durumları aynı seviyede değildi ve hükümlerde belagat yönünden olduğu kadar, anlaşılabilirlik bakımından da farklılıklar gösteriyordu. Kur'an'ın üslubu, indiriliş sebepleri ve müteşâbihlerin anlaşılma şekilleri üzerindeki ciddi ayrılıklar Hz. Peygamber (a.s.)'in vefatından sonra gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. İnsanlar İslam'ın ilk devirlerinden itibaren tevîl için gerekli malzemeye ve şartlara sahip olmadan hüküm vermeye ve mana çıkarmaya başladılar ki bu da insanlar arasında ciddi ihtilafların çıkmasına sebep oldu.⁴⁸ Müteşâbih ayetleri tevîl ve izah etmeyi kabul eden mezhepler, muhkem ve müteşâhabihi tayin etmek mevzuunda kendi aralarında ihtilaf etmiş ve çeşitli fırkalara ayrılmışlardır. Bir misal verelim:

“Yüzler vardır ki o gün sevinçlidir.”⁴⁹

“Gözler O'nu idrak edemez. O ise bütün gözleri idrak eder.”⁵⁰

Bu iki ayet ruyetullah mevzuuna temas eder. Birinci ayette Allah'ın görüleceği, ikinci ayette ise gözlerin onu idrak edemeyeceği ifade edilmektedir. Birinci ayet muhkemdir diyenler Ehl-i Sünnet; ikinci ayet muhkemdir diyenler ise Mu'tezile'dir⁵¹.

B. İnsan Faktörü, Sosyal Yapı ve Yabancı Kültürlerle Etkileşim

Fırkalaşmanın ortaya çıkış sebeplerinden biri de insanlardaki karakter farklılıklarıdır. Mezheplerin oluşum aşamasında herkes kendi karakter yapısına uygun olanı desteklemiştir. Her mezhebin mensuplarının yapısına göre özel bir din söylemi ortaya çıkmıştır.

İman meselesinde de durum aynıdır. Zira kişinin karakter yapısıyla imanı arasında ciddi bağlantılar vardır. Hökelekli, bu konuda şunları söyler: “İman ile kişilik arasında genel olarak karşılıklı bir ilişkinin varlığı müşahade edilmektedir. Dînî inancın kişi tarafından

⁴⁷ Muhammed b. Tavât et-Tancî, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, s. 89.

⁴⁸ et-Tancî, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, s. 86-96; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 16.

⁴⁹ el-Kıyâme, 22-23.

⁵⁰ el-En'âm, 103.

⁵¹ et-Tancî, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, s. 103.

benimsenmesindeki kuvvet derecesi ile o ferdin kişiliğinin genel yapısı üzerindeki etkisi dikkate değer bir olgudur.”⁵²

Bireysel karakter farklılıkları ve insan karakterindeki psikolojik eğilimler psikolojik açıdan, en genel anlamda, tepkisel/şiddet yanlısı, akılcı, gelenekçi, sezgici/tecrübeci, radikal ve uzlaşmacı tipolojiler ya da karakterler olarak okunup sınıflandırılmaktadır. Bu bakımdan insanın dînî düşünce ve tecrübesini ortaya koymada karakter okumanın önemli bir yeri vardır. Mezhep kurucularının psikolojik eğilimleri, karakterleri, zihniyetleri ve tabiatları, ortaya attıkları fikrî sistemin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Örneğin Bahâiliği anlamada, Mirza Hüseyin Ali'nin, Kadıyâniliği anlamada Mirza Gulam Ahmed'in ve Vahhâbiliği anlamada Muhammed b. Abdilvahhab'ın karakterlerini, eğilimlerini, psikolojik tutum ve davranışlarını çözümlenmek gerekmektedir.⁵³

Toplum, insanı kendi değer yargılarına göre şekillendirmektedir. Dolayısıyla insanlar içinde yetiştiği toplumun bir parçası olduklarından bu etkilemenin dışında kalamamışlardır. Sosyal hayatın kendine özgü dinamikleri zaman zaman bireyin din anlayışında da farklılaşmalar sebep olmaktadır. Sosyal yapının tesiri altında oluşan bu farklılaşmalar, dinin anlaşılma biçimi olan mezheplerin doğuşunu doğrudan etkileyebilmektedir. Örneğin Hâricîlik, daha çok çölde yaşayan, medenî hayata intibak güçlüğü çeken bedevî Arap karakterinin belirgin öğelerini bünyesinde taşımaktadır. Yine Şiîlik, uzun süre ilâhî krallarla yönetilmiş olan Fars asıllıların ve Sasanî kültürünün izlerini yansıtmaktadır. Mürcie ve Mu'tezile ise şehirleşmiş medenî toplumların tezahürlerini bünyesinde bulundurmaktadır.⁵⁴

Yine kısa sürede büyük gelişmeler kaydeden İslam fetihleri, çok değişik din ve kültür muhitine mensup insanları ya hâkimiyetine almış ya da onlarla komşu olmuştur. Farklı dinlere mensup olup da bu defa İslam fethiyle Müslümanlığı kabul etmiş insanların, bir anda eski dinlerinin ve kültürlerinin tesirlerinden tamamen uzaklaşabildiklerini söylemek güçtür.⁵⁵ İslam'ın fetihlerle Arap yarımadasının dışına çıkması ve farklı coğrafyalara yayılması ile beraber Müslümanlar, Sasanî, Bizans, Hint, Türk, Çin vb. dünya kültürleriyle karşılaştı. Bu kültür ve medeniyet havzalarına mensup insanların Müslüman olmaları ve bu kültürle karşılaşmaların yaşanması sonucunda karşılıklı bazı etkileşimler yaşandı.⁵⁶

C. Siyâsî Faktörler

⁵² Hayati Hökelekli, , *Din Psikolojisi*, s. 188.

⁵³ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 20.

⁵⁴ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 45.

⁵⁵ Fıçlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 20.

⁵⁶ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 50.

Siyaset, hangi dînî düşünce ve mezhep olursa olsun ayrılıkların en temel unsurudur. İslam tarihine baktığımızda erken dönem İslam toplumunda yaşanan bir dizi siyâsî olayın daha sonra ortaya çıkan mezhebî farklılaşmanın temelini oluşturduğunu görürüz. Kırtas hadisesi, hilafet meselesi ve Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi olayları erken dönemdeki başlıca siyâsî olaylardır.

1. Kırtas Olayı

Abdullah b. Abbas'a dayanılarak yapılan rivayete göre Hz. Peygamber (a.s.)'in ölüm hastalığı şiddetlendiğinde, "Bana bir kalem ve kâğıt getirin, size bir yazı yazdırayım ki benden sonra sapıklığa düşmeyesiniz." dedi. Fakat oradakilerin bazısı, "Hz. Peygamber (a.s.)'in sıkıntısı arttı, bize Allah'ın kitabı yeter." deyince gürültüler çoğaldı. Bunun üzerine ev halkı ihtilâfa ve husumete başladılar. Onların kimi "Yazı takımı getiriniz, size yazdırısın; ondan sonra yolunuzu şaşırırmazsınız!" diyorlardı. Kimi de bundan başka sözler söylüyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s.): "Benim yanımdan kalkın gidin, yanımda çekişmeniz doğru değil!" deyince bunun üzerine İbn Abbas: "O ne büyük bir musibet ki, Hz. Peygamber (a.s.)'in bizim için yazdıracağı kitaba mani oldu." dedi.⁵⁷

Konuyla ilgili Şîa'nın düşüncesine göre, Hz. Peygamber böyle bir vasiyet yazdırmış olsaydı mutlaka dünyevî ve dînî yetkilerini Hz. Ali'ye verdiğini, onun kendisinin nâibi ve halefi olacağını belirtecekti. Fakat kendisi için maksatlı olarak böyle bir imkân oluşturulmamıştır. Şîa'ya muhalif olan fırkalar ise, dinin tebliğinin zaruri oluşundan hareketle, böyle bir durum gerekli olsaydı, Hz. Peygamber (a.s.)'in ahirete intikal etmeden bu görevi mutlaka yerine getireceği, zira şeriatı tebliğ etmenin zaruri görevleri arasında bulunduğu şeklinde görüş ortaya koymuşlardır.⁵⁸

2. Hilafet Meselesi

Hz. Peygamber (a.s.)'den sonra İslam siyâsî nizamı, yeniden kurulma keyfiyeti ile karşı karşıya kaldı. Bu döneme siyâsî anlamda "kuruluş devri" demektediriz. Sahâbenin temellerini attığı siyâsî yapının ise cahiliyye çağının siyâsî değerlerine göre biçimlendiği görülmektedir. Hâlbuki burada sahâbeden beklenen şey ümmetin hepsini ilgilendiren bir konuda, Müslümanların çeşitli kesimlerinin görüşlerini ve tasviplerini alarak devletin başına birini seçmeleri idi. Ancak durum böyle cereyan etmemiş, danışma ve şûrânın yerini, cahiliyye siyâsî ve ictimâî değerleri almıştı.⁵⁹

⁵⁷ el-Buhârî, *es-Sahîh*, Maradu'n-Nebî, 4432.

⁵⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 55.

⁵⁹ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 68.

Olayı ana hatlarıyla özetlersek, Hz. Peygamber (a.s.)'in vefatını müteakip Ensar, Benî Saîde Sakîfesi denilen yerde toplanarak halifelik konusunun kendilerine ait olduğu iddiasıyla müzakerelere başlamışlar hatta bu işi üstlenecek kişi olarak da Sa'd b. Ubâde'yi belirlemişlerdi. Bu arada orada bulunanlardan bazıları Kureyşli Muhâcirlerin bu duruma vâkîf olup hesap sormaları durumunda ne yapacaklarını sormaları üzerine Ensar kendilerinden bir emir onlardan da bir emir olmasını kabul edeceklerini söylediler. Bu durumu beğenmeyen Sa'd'a göre Medineliler arasında ilk zaaf böylece ortaya çıkmış oldu.⁶⁰

Bu durumdan haberdar olan Ömer b. el-Hattâb olayı Hz. Ebûbekir'e bildirince Ebû Ubeyde'yi de yanlarına alarak doğruca oraya gittiler. İki de uzunca konuşmalar yaparak hilafetin Kureyş'in hakkı olduğu iddiasında bulundular. Daha sonra Hz. Ebûbekir, Ömer b. el-Hattâb ve Ebû Ubeyde'den hangisine isterlerse biat edebileceklerini söyleyince, onlar, Hz. Ebûbekir'in faziletini sıralayarak ona biat etmek üzere yürürken, Ensardan bir kısmı da onlara katıldı. Daha sonra ikna edilen Ensarın Hz. Ebûbekir'e biat etmesiyle mesele büyük ölçüde çözülmüş oldu. Hz. Ali'nin biatı bir süre gecikmiş olmasına rağmen eşi Hz. Fâtîma'nın vefatından sonra biat ettiği bilinmektedir.⁶¹ Böylece Müslümanlar arasındaki ilk büyük ihtilaf ve fitne Hz. Ebûbekir'in halife seçilmesiyle önlenmiş oldu.

3. Hz Osman Dönemi Olayları

Hz. Osman'ın halifelik dönemi (644-656) fetihler neticesinde gerçekleşen zenginleşmeyle birlikte toplumda lüks ve refahın arttığı "sükûnet devri" (644-649) ve halifenin öldürülmesiyle sonuçlanan İslam tarihinin ilk büyük fitnesinin yaşandığı "karışıklık dönemi" (650-656) olarak iki safhaya ayrılır. İlk altı yıl içinde yönetimden bazı şikâyetler görülse de bunlar probleme dönüşmemiştir. Fakat ikinci dönemin başlarından itibaren yönetimden ciddi şikâyetler başladı ve önceki olumsuzluklar da bunlara eklendi.⁶² Hz. Osman devrindeki karışıklıklarda, Benî Hâşim ve Benî Ümeyye soyları arasındaki rekabet ve ayrılıkların önemli rolü olduğu üzerinde durulabilir.⁶³

Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan olaylarda ona yöneltelen tenkitlerin başında onun önemli devlet görevlerine akrabalarını tayin etmesi geliyordu. Muâviye b. Ebî Sufyan'ı Şam umumî valisi yapmış, Humus, Kınnesrîn ve Filistin vilayetlerini de ona bağlayarak yetkilerini genişletmişti. Kûfe valiliğine önce ana bir kardeşi Velîd b. Ukbe'yi ardından yine akrabalarından Saîd b. el-Âs'ı getirmişti. Mısır valiliğine Amr b. el-Âs'ın yerine sütkardeşi

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 245-250.

⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. et-Taberî, *Târîhu'l- Umem*, III, 203-211; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 187-192.

⁶² İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 439.

⁶³ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 31.

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i, Basra valiliğine Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin yerine dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i tayin etmişti.⁶⁴ Amcasının oğlu Mervan b. Hakem'i de devlet kâtipliğine getirmişti.⁶⁵ Bu tayinler neticesinde devletin bütün önemli yerlerine liyâkati tartışılan Ümeyyeoğulları geçmiş oluyordu. Hz. Ali ve diğer ileri gelen sahâbîlerin de eleştirdiği bu uygulama, Halife'nin valilere karşı beklenen sertlikte davranmaması ve onlara önemli mal bağışlarında bulunması sebebiyle şikâyetleri daha da yoğunlaştırdı. Yine Kureyş ileri gelenlerinin Medine'den ayrılıp fethedilen bölgelerdeki şehirlere yerleşmelerine ve geride bıraktıkları arazilerin göç ettikleri yerlerdekiyle değiştirilmesine izin vermesi, oralarda çok miktarda mülk edinmelerine göz yumması, Kur'an'ı istinsah ettirdikten sonra diğer Kur'an nüshalarını yaktırması, Hz. Peygamber (a.s.) tarafından Tâif'e sürülen amcası Hakem b. Ebu'l-Âs'ın Medine'ye dönmesine izin vermesi, kendisini eleştiren Ebû Zer el-Gıfârî, Abdullah b. Mes'ûd ve Ammâr b. Yâsir gibi sahâbîleri çeşitli şekillerde cezalandırması da halkın şikâyet ettiği hususlardandı. Ayrıca ganimetlerin önemli bir kısmını yakınlarına tahsis etmek ve diğer akrabalarından bir kısmına haksız yere mal ve toprak vermekle de itham ediliyordu.⁶⁶

Hz. Osman bu gelişmeler üzerine valilerini hac mevsiminde Mekke'ye çağırarak onlarla bir toplantı yaptı. Söylenenlerin bir tertip olduğunu, dolayısıyla endişe edecek bir şeyin bulunmadığını söyleyen valilerin çözüm tekliflerini aldıktan sonra (muhaliflerin cihadla meşgul edilmesi, elebaşlarının öldürülmesi, işin valilere bırakılması, mal karşılığında gönüllerinin alınması vs.) fitnenin elebaşlarının askere alınmasını, Kûfe'deki bazı şahısların tahsisatlarının kesilmesini emretti. Valilerine de insanları fitneden uzak tutmaya çalışmalarını ve itidalli davranmalarını tavsiye etti. Fitne hareketinin tehlikeli bir hal aldığını gören Muâviye b. Ebî Sufyan'ın bu sırada Hz. Osman'ı fitne ateşi sönene dek Suriye'ye götürmek istediği Hz. Osman'ın bunu reddetmesi üzerine kendisini korumak için Suriye'den asker göndermeyi teklif ettiği, ancak Halife'nin Medineliler'i rahatsız etmemek için bunu da kabul etmediği bildirilmektedir.⁶⁷

Hicrî otuz beş yılının receb ayında Mısır'dan bir heyet, valilerinden şikâyet için Medine'ye geldi. Halife onları dinledi, isteklerini uygun bulup geri dönmelerini sağladı ise de şevval ayında hacı kabileleri arasında Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelen sayıları altı yüz ile bin civarındaki üç grup Mekke yerine Medine'de konaklayıp bazı kimseleri görevlendirerek,

⁶⁴ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 139.

⁶⁵ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 31.

⁶⁶ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 14-15; Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 124; Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 440.

⁶⁷ Yiğit, "Osman", XXXIII, 441.

Medine'den kendilerine karşı koyabilecek bir kuvvet olup olmadığını araştırdılar ve Hz. Osman'ı protesto ettiler.⁶⁸

Bu protestocu gruplar Hz. Osman ile görüşerek, ondan valilerinin görevlerinden alınmasını istediler. Halife, onların isteklerini reddedince isyancılar taleplerinde direndiler. Halife'nin isteğiyle Hz. Ali, Hz. Osman ile protestocu grup arasında arabuluculuk görevini üstlendi. İki taraf arasında Mısır, Kûfe ve Basra valilerinin görevden alınmasına yönelik bir anlaşma da imzalanmıştı. Hz. Ali de bu sözleşmenin garantörü durumundaydı. Valilerin görevden alınmasına razı olmayan Hz. Osman'ın kâtibi Mervan bir oyun hazırladı. Mervan Hz. Osman'ın adına Mısır valisine bir mektup yazıp, altına Hz. Osman'ın mührünü basmıştı. Bu mektuba göre Hz. Osman, Mısır valisinden Medine'ye gelenlerin cezalandırılmasını istemekteydi. Protestocu grup bu mektuptan haberdar olunca eğer Hz. Osman bu mektubu kendisi yazdıysa bunun bir ihanet olacağı yok eğer başkası yazdıysa bunun bir acizlik belirtisi olacağını öne sürerek Halife'ye görevden çekilmesini yoksa onun öldürüleceğini bildirdiler. Hz. Ali bu durum karşısında çok sinirlendi ve Mervan'ın görevinden alınmasını istedi. Fakat Hz. Osman bunu kabul etmedi. Hz. Ali "Sen Mervan'dan razısın ama biz senden razı değiliz" diyerek oradan ayrıldı. Bu gelişmeler üzerine isyancılar Hz. Osman'ın evini muhasara ettiler.⁶⁹ Gelişmelerden endişe duyan Hz. Ali, oğlu Hasan vasıtasıyla Halife'yi haberdar etti. Aynı günlerde ashâbın diğer büyükleri de oğullarını Halife'yi korumak üzere yolladılar. Hz. Osman'ı koruma için gönderilenler arasında Hz. Ali'nin oğulları Hasan, Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm ve Abdullah b. Ömer de vardı.⁷⁰ Halife'nin evinin çevresinde mevzilendiler. Yirmi gün ile iki ay arası sürdüğü belirtilen muhasaranın, son on gününe kadar Hz. Osman'ın namaza gidip gelişine mani olmayan âsiler, Halife tarafından yapılan hatalı hareketler itiraf edilip telafî edileceği konusunda ikna edilmişken, Mervan'ın onun izniyle yaptığı ileri sürülen konuşmasıyla durum tekrar bozuldu. Son on günde kendisinin evinden çıkmasına izin vermeyen âsilere karşı silah kullanma eğiliminde olmayan Halife, 18 Zilhicce 35 yılında⁷¹ evinde Kur'an okumakta iken, içeriye giren birkaç Mısırlı tarafından öldürüldü. Meşhur rivayete göre Hz. Osman o sırada seksen iki yaşındaydı. Bu arada ona kalkan olmak isteyen hanımı Nâile'nin parmakları da kesilmişti. Âsiler Hz. Osman'ın defnini de engellediler. Bu sebeple cenazesi hanımı Nâile'nin gayretleriyle ancak akşam-yatsı arasında çok az kişi (dört veya beş) tarafından gizlice kaldırılabilirdi. Onun cenazesinin Cennetu'l-Bakî

⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 191.

⁶⁹ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 155-160.

⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 198.

⁷¹ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, IV, 378.

bitişindeki Haşşükevkeb denilen yere defnedildiği bildirilmektedir. Bu yer Muâviye zamanında mezarlığa dâhil edilmiştir.⁷²

Hz. Osman'ın Hz. Peygamber (a.s.) sonrası İslam tarihinde “fitne” olarak kabul edilen hadiselerin en büyüğü olduğu için; Müslümanların kendi devlet başkanlarını öldürmekle sonuçlanması ise “kubrâ”lık sıfatını da eklettirmiş, neticede bu hadise “el-fitnetu'l-kubrâ” olarak isimlendirilmiştir.⁷³

4. Hz. Ali Dönemi Olayları

Hz. Osman'dan sonra halife seçilen Hz. Ali, kerhen kabul etmeye mecbur kaldığı görevinde büyük sıkıntılarla karşılaşmış, bir taraftan Medine'de bulunan isyancıları bertaraf etmek ve güvenliği sağlamaya çalışırken, diğer taraftan kendisine biat etmeyen muhalif gruplarla savaşmak zorunda kalmıştır. Önce Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr ile Basra önlerinde gerçekleştirdiği Cemel Savaşı, bundan yaklaşık bir yıl sonra Şam valisi Muâviye ile Sıffin'de gerçekleşen Sıffin Savaşı Hz. Ali'nin hilafeti döneminde karşılaştığı en önemli meseleler olmuştur. Sıffin Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan tahkim sorununun başarısızlıkla sonuçlanması akabinde Hz. Ali ordusunun bölünmesine ve Hâricîler adı altında ilk ayrılık gruplarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu dâhilî savaşlarda aynı inanca mensup olan binlerce insan birbirini öldürmüş, İslam'ın karşı çıktığı asabiyet ruhu yeniden ortaya çıkmıştır.⁷⁴ Bu hususlara tezimizin ilerleyen kısımlarında genişçe yer vereceğimiz için bu mevzuları burada ayrıntılarıyla ele almayacağız.

Hâsılı, Hz. Peygamber (a.s.) zamanında yekvücûd olan İslam ümmeti, daha onun vefatından az önceki zamandan itibaren “tevhid ilkesi”nden ödün vermeye başlamıştı. Hz. Ali dönemi olayları ise İslam tarihinde geri dönülmez olayları beraberinde getirmiş özellikle bu olayların kökeni diyebileceğimiz Cemel ve Sıffin Savaşları İslam'ın vazgeçilmez esaslarından biri olan tevhid ilkesinin parçalanması hususunu had safhaya ulaştırmıştı.

⁷² Yiğit, “Osman”, *DİA*, XXXIII, 441.

⁷³ Mustafa Günel, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 35.

⁷⁴ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 69.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEMEL VE SİFFİN SAVAŞLARI

Cemel ve Sıffin Savaşları'nın ümmet içerisinde ortaya çıkan siyâsî ve itikâdî ihtilaflardaki rolü büyük olmuştur. Müslümanların büyük kitleler halinde savaş meydanlarında karşı karşıya gelmesi gibi daha önceden hiç karşılaşmadıkları durumlar bu savaşlarda ortaya çıkmıştır. Biz bu bölümde Müslümanları bu savaşlara sürükleyen etkenleri, tarafların harp stratejilerini, savaşların meydana gelişini ve sonuçlarını inceledik.

I. CEMEL SAVAŞI

Hz. Osman'ın öldürülmesiyle başlayan ve etkileri günümüze kadar süren bu fitne hareketi bu acı olayla son bulmamış, daha sonra halife olan Hz. Ali'nin döneminde daha da şiddetlenerek büyümüş, Cemel ve Sıffin Savaşları için bir neden teşkil etmiştir.

Hz. Osman'ın katli, İslam tarihinde cereyan eden en önemli olaylardan biri durumundadır. Halkın bir kesiminin isyan edip halifeyi katletmeleri, toplumdaki mevcut huzuru bozmuş ve dengeleri alt üst etmiştir. Halk bir yandan din ve devlet liderlerinden yoksun kalmış, diğer yandan ise toplumdaki bu düzeni bozan, Müslümanları karışıklığa sürükleyen ve ilerisi için hiçbir planı bulunmayan âsi bir kitle ile baş başa kalmıştır.

A.Hz. Ali'ye Biat Edilmesi

Hz. Ali'nin halife olması, kendinden önceki halifelerin iş başına gelmesinden farklı olmuştur. Hz. Ebûbekir, başlangıçta bazı ihtilaflar olmuşsa da sonuçta Medine'deki sahâbenin rızasıyla seçilmişti. Hz. Ebûbekir'in vefatından sonra da herhangi bir ihtilaf olmamıştı. Zira Hz. Ömer'i veliaht tayin etmiş, Müslümanlar da ona itaat etmişlerdi. Hz. Ömer vefat edince, onun tayin ve tespit ettiği altı kişilik şûrâ, Hz. Osman'ı halife seçmişti. Lakin Hz. Osman'ın ölümünden sonra durum biraz farklı idi.⁷⁵ Hz. Osman'ın siyâsî alanda yapmış olduğu yanlışlıklar kendisine karşı bir halk ayaklanmasının doğmasına yol açmış, uzun bir süre Medine'de şikâyetlerini halifeye dinletmeye çalışan isyancılar tarafından şehit edilmesiyle sonuçlanmıştı. Hz. Osman'ın siyâsî bir cinayetle şehit edilmiş olması Müslümanları yeniden halife seçimiyle karşı karşıya getirmişti.⁷⁶ Ancak bu kez durum biraz karıştı. Hz. Osman'a karşı ayaklanıp onu şehit edenler henüz Medine'de idiler ve muhtelif vilayetlerden gelen bu

⁷⁵ Seyf, *el-Fitne*, s. 91.

⁷⁶ Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu*, s. 66.

isyancılar kaba güçleriyle kendilerini ortaya koymuşlardı. Hz. Peygamber (a.s.)'in ashabının birçoğu da hac için Mekke'de bulunuyordu.⁷⁷

Hicretin otuz beşinci senesinde zilhicce ayının on sekizinci gününde (m. 655)⁷⁸ yahut yirmi ikinci gününde⁷⁹ Hz. Osman öldürülünce, insanlar, Hz. Ali'ye gidip biat etmek istediler.⁸⁰ Hz. Osman, henüz defnedilmemişti. Bazıları ise onun defnedilmiş olduğunu söylerler.⁸¹ Tarihçiler bu biatın keyfiyeti hakkında değişik görüşler aktarırlar. Rivayete göre Muhacir ve Ensar'dan oluşan bir grup aralarında Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın da bulunduğu kalabalık bir cemaat halinde Hz. Ali'ye gelip ona biat etmek istemişlerdi.⁸² Hz. Ali, önlerinden kaçıp Benî Amr b. Mebdul'un bahçesine girmiş ve kapıyı üzerine kilitlemişti. Bunun üzerine cemaat gelip kapıyı vurup, zorla içeri girdi. Ona: "Yönetim, halifesiz devam edemez." dediler.⁸³ Yine devamla: "İnsanlara mutlaka bir imam gerekiyor." diye halifeliği kabul etmesini ısrarla istediler. Ancak Hz. Ali onlara: "Benim bu işinize bir müdahalem olamaz, siz kimi uygun görür ve seçerseniz ben de ona razı olurum." dedi. Onlar: "Biz senden başkasını seçmeyiz." deyip ona defalarca gidip gelerek bu isteklerini belirttikten sonra en sonunda Hz. Ali'ye şöyle dediler: "Biz bu işe ehil olarak senden daha iyisini ve senden daha hak sahibi birisini görmüyoruz. Rasûlullah (s.a.v.)'a olan yakınlığın ve akrabalığın, herkesten üstündür." Hz. Ali bu sözlerden sonra şöyle karşılık verdi: "Sakın böyle bir şeye tevessül etmeyiniz, benim vezir olmam, emir olmamdan daha hayırlı olur." Onlar: "Vallahi biz sana biat etmedikçe başka bir şey yapmayız." dediler.⁸⁴ Hz. Ali bunlara Bedir ehlinin görüşünün alınıp-alınmadığını sordu. Görülüyor ki, Hz. Ali ileri gelen ashabın desteğini alarak yönetime gelmeyi düşünmekteydi.⁸⁵ Hz. Ali'ye karşı ısrarlar çoğalınca o kendisine yapılacak olan biatın gizli kalmaması için bu işin mescidde olmasını istedi. Hz. Ali mescide geldiğinde insanlar gelip ona biat ettiler.⁸⁶

Rivayetlere göre, Hz. Ali'ye ilk biat eden kişi Talha b. Ubeydullah oldu.⁸⁷ O, sağ eliyle Hz. Ali'ye biat etti. Elinde felçlik vardı ki bu felçliğin Uhud Savaşı'nda Rasûlullah (a.s.)'ı düşmana karşı korurken eline isabet eden bir darbe sonucu olduğu söylenir. Çolak eliyle Hz.

⁷⁷ Seyf, *el-Fitne*, s. 91.

⁷⁸ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 133.

⁷⁹ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 7.

⁸⁰ Ebû Abdillah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 90.

⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 226.

⁸² el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 206; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 190.

⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 226.

⁸⁴ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 450.

⁸⁵ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 172.

⁸⁶ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 450; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, III, 157.

⁸⁷ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 7.

Ali'ye biat ettiği için⁸⁸ bazıları: "Vallahi bu iş tamam olmayacaktır." dediler.⁸⁹ Habîb b. Zueyb adında biri de: "Bu işe ilk başlayan çolak bir el oldu. Bu iş herhalde hayırla sona ermez." diye söyledi.⁹⁰ Talha b. Ubeydullah'ın arkasından Zübeyr b. Avvâm da biat etti.⁹¹ Hz. Ali onların biatlarından evvel her ikisine de: "İstiyorsanız ben size biat edeyim, istiyorsanız siz bana biat edin." dedi. Ancak onlar: "Biz sana biat edelim." diye karşılık verdiler.⁹²

Seyf b. Ömer'in bu konudaki rivayeti şöyledir: "Hz. Osman'ın öldürülüşünden sonra Medine bir kaç gün halifesiz kaldı. O sırada Medine yönetimini Gâfikî b. Harb üstlenmiş durumdaydı. Bunlar, yönetimi üzerine alacak ve halifeliği kabul edecek birini aradılar. Mısırlılar, Hz. Ali'nin halife olmasını ısrarla istiyorlardı. Ama kendisi onlardan kaçıp bir bahçeye gizlendi. Kûfeliler, Zübeyr b. Avvâm'ın halife olmasını istediler, ama onu bulamadılar. Basralılar, Talha b. Ubeydullah'ın halife olmasını istediler. Ama o, Basralıların bu isteğini kabul etmedi. Âsiler kendi aralarında: "Şu üçünden hiç birini halife yapmayalım" dedikten sonra Sa'd b. Ebi Vakkas'a gittiler. Ve ona: "Sen şûrâ üyelerindensin. Halifeliği kabul et." dediler ama o, âsilerin bu isteğini kabul etmeyince onlar Abdullah b. Ömer'e gidip halifeliği ona teklif ettiler. O da kabul etmeyince şaşırıp kaldılar. Sonra şöyle dediler: "Halife seçmeksizin sadece Osman'ı öldürmüş olarak şehirlerimize dönersek insanlar yönetim hususunda anlaşmazlığa düşerler, biz de beladan kurtulamayız."⁹³ Bundan dolayı Medine halkının hepsini toplayarak dediler ki: "Ey Medine halkı siz şûrâ ehlisiniz. İmâmet sorununu çözersiniz. Sizin bu konudaki hükmünüz ümmet nazarında geçerlidir. Halifeyi seçip hilafet makamına getiriniz, biz de size tâbi olalım. Size bugün mühlet vereceğiz. Vallahi, bu işi halletmezseniz, yarın Ali'yi, Talha b. Ubeydullah'ı ve Zübeyr b. Avvâm'ı ve birçok kişiyi beraberinde öldürürüz."⁹⁴ Bu tehditlerden korkan Müslümanlar, Hz. Ali'nin yanına döndüler ve halifeliği kabul etmesi için ona ısrar ettiler.⁹⁵ Eşter de Hz. Ali'nin elini tutup biat etti. Kûfelilere göre Hz. Ali'ye ilk biat eden Mâlik el-Eşter'dir.⁹⁶ Sonra diğer insanlar da ona biat ettiler. Bu biat, insanların Hz. Ali'nin yanına dönmelerinden sonra zilhicce ayının yirmi dördüncü gününde perşembe günü yapılmıştır. Zaten hepsi de halifeliğe Hz. Ali'den

⁸⁸ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 206.

⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 226.

⁹⁰ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 451.

⁹¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 90.

⁹² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 191.

⁹³ Seyf, *el-Fitne*, s. 91.

⁹⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 192.

⁹⁵ Seyf, *el-Fitne*, s. 93.

⁹⁶ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 455; Mâlik el-Eşter, Hz. Ali'nin ordu komutanlarından biridir. Cemal ve Sıffin Savaşları'nda onunla birlikte savaşmıştır. Tecrübesi ve becerisi sebebiyle yılan diye lakap verilmiştir. H. 69' da zehirlenerek öldürülmüştür. Bkz. ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 136, 2. dipnot.

başkasının layık olmadığını söylemişlerdir.”⁹⁷

Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın Hz. Ali’ye zorla biat ettiği⁹⁸ ve daha sonra: “Biz öldürülmekten korktuğumuz için bu biatı yaptık. Ayrıca onun bize biat etmeyeceğini biliyorduk. Biatı boynumuzda kılıç korkusuyla kabul ettik” şeklinde söylediklerine dair rivayetler de mevcuttur.⁹⁹ Hatta Zübeyr b. Avvâm ile ilgili olarak Hz. Ali’nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Eliyle biat edip kalbiyle biat etmediğini zannediyor. Oysa biatı ikrar edip gizli niyetiyle iddiada bulunuyor. Bunun için ya bilinen bir işle gelsin ya da çıktığı şeye geri dönsün.”¹⁰⁰

Bu konudaki bir rivayete göre Medineliler, kendi aralarında istişâre yapıp Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın gelip biat etmelerinden sonra bu işin düzeleceğini düşünmüşlerdir. Bunun üzerine Basralılar, Zübeyr b. Avvâm’a Hukeym b. Cebele’yi bir grup adamla göndererek onu alıp getirtmiş¹⁰¹ ve başına kılıcı dayayarak biat etmesini istemişler, o da bu vaziyetteyken biat etmiştir. Zübeyr b. Avvâm sonraki zamanlarda bu olaydan bahsederken şöyle derdi: “Abdukaysoğullarından bir grup eşkıya gelip beni almış boynuma kılıcı dayayarak zorla biat ettirmişlerdi.” Daha sonra Mâlik el-Eşter yanındaki bir grup adamla Talha b. Ubeydullah’a gidip onun biat etmesini istedi. Talha b. Ubeydullah: “Bırakınız, bakayım diğer insanlar ne yapacaklar, ondan sonra biat edeyim.” demiş ancak ona bu fırsat verilmeden zorlayarak biat ettirilmişti.¹⁰² Mısırlılar Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın Hz. Ali’ye biat ettiklerini ve Medinelilerin bu konuda fikir birliği ettiklerini görünce bir hayli sevinmişlerdi. Fakat buna karşı Kûfe ve Basralılar, onların Mısırlılara tâbi olduklarından dolayı bir hayli endişelenmiş, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’a karşı bir hayli kin beslemişlerdi.¹⁰³

Bütün bu olaylardan uzak durarak “Bütün halk, bir imam etrafında birleşip üzerinde ittifak edene kadar biat etmeyiz!” diyen sahâbîler de vardı. Sa’d b. Ebî Vakkas, Said b. Zeyd, İbn Ömer, Usame b. Zeyd, Mugire b. Şûbe, Ka’b b. Mâlik de bunlar arasındaydı.¹⁰⁴ Mervan b. Hakem de bunlar arasına dâhil idi.¹⁰⁵

Hz. Peygamber (a.s.)’den sonra ahkâmın korunması konusunda zarûrî bir makam olarak görülen hilafet kurumunun asla ihmale getirilemeyeceği hususu burada bir kez daha kendisini

⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 227.

⁹⁸ es-Suyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 194; Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, V, 78.

⁹⁹ et-Taberî, *Târîhu’l-Umem*, III, 453–454.

¹⁰⁰ Muhammed bin Hüseyin eş-Şerîf er-Radî, *Hz. Ali Nehcü’l Belâğa*, s. 40.

¹⁰¹ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 8.

¹⁰² İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 193.

¹⁰³ Seyf, *el-Fitne*, s. 93.

¹⁰⁴ el-Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, II, 206; İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 187.

¹⁰⁵ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 22.

göstermiştir. Zira burada görüyoruz ki bu kurumu Hz. Osman'ı şehit etmekle ortadan kaldıran âsiler bile, siyâsî düzenin tekrar rayına oturabilmesi için bir imamın varlığının şart olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır.

Hz. Ali tarih sahnesinde hutbeleriyle ve vecîz ifadeleriyle meşhur olmuş zâtlardan birisidir. Nitekim kendisine biat işlemi tamamlandıktan sonra insanlara irad ettiği ilk hutbe şu olmuştur: "Allah'a hamd-u senâda bulunurum. Doğrusu yüce Allah, hidayet edici bir kitap indirmiştir. O kitapta iyiliği ve kötülüğü açıklamıştır. Siz iyiliği tutun. Kötülüğü bırakın. Allah'ın size farz kılmış olduğu emirleri yerine getirin ki, onlar sizi cennete iletсин. Cenâb-ı Allah, sizlere meçhul olan bazı şeyleri haram kılmıştır. Müslümanın kanının haram kılınmasını da diğer bütün haramlar üzerine üstün kılmıştır. Müslümanların hakları da bir arada kenetlenmek ve samimiyetle İslam'a sarılmakla düzenlenmiştir. Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden sâlim olduğu kimsedir. Müslümanın kanı gerekli haller dışında hiçbir şekilde dökülemez. İnsanların hukukuna riayet edin. Özellikle ölümü iyi hatırlayın. İnsanlar sizin önünüzde duruyorlar. Fakat sizin arkanızda sizi tehdit eden bir kıyamet saati vardır. Dünya mallarından ne kadar hafif yükler yüklenirseniz diğerlerine o kadar çabuk ulaşırsınız. Şu yeryüzünde Allah'ın kullarının hakları konusunda Allah'tan korkunuz. Her türlü ufak şeylerde, hayvanlara karşı olan davranışlarınızda bile sorumlu olacaksınız. Her konuda Allah'a itaat edin ve ona isyan etmeyin. Bir yerde hayır gördüğünüz zaman onu mutlaka alın. Şer gördüğünüz zaman da ondan uzak olmaya çalışın."¹⁰⁶

Başka bir rivayete göre Hz. Ali'nin ilk hutbesi şu olmuştur: "Ey insanlar! Benden önceki biat ettiğiniz şeyler üzerine bana da biat ettiniz. Seçim hakkı, biat gerçekleşmeden önceydi. Artık biat gerçekleşti ve seçim hakkı kalmadı. Artık halifeye doğru yolda olmak, halka da ona itaat etmek düşer, bu umumî bir biattır ve bunu reddeden İslam dininden yüz çevirmiş olur, çünkü bu âniden olan bir durum değildir."¹⁰⁷

Hz. Ali, İslam risaletini her türlü sapma ve çarpıtılmadan uzak bir şekilde devam ettirmeye yönelik düşüncelerle meydana atılmıştı. O bunun için her şeyini feda etmeye hazırды. Kriter risaletin sağlamlığı ve onun hak ve ilahi adalet temelleri üzerinde devam etmesiydi.¹⁰⁸ O şöyle diyordu: "Hakkı bil, hak ehlini tanırsın."¹⁰⁹

B. Hz. Ali'yi Bekleyen Meseleler

Bir önceki halife seçiminde halifeliği kabul etmeme ve bu işten uzak durma gibi bir

¹⁰⁶ Seyf, *el-Fitne*, s. 95; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 228.

¹⁰⁷ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 133.

¹⁰⁸ Komisyon, *Hidayet Önderleri İmam Ali*, II, 242.

¹⁰⁹ Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr el-Câmiatu li-Durari Ahbâri'l-Eimmeti'l-Ethâr*, VI, 179.

yaklaşım içerisinde bulunmayan Hz. Ali'nin ilk başta halifeliği kabul etmeyişinin sebepleri kanaatimizce birden fazladır. Halifeliği kabul edecek şahsiyeti bekleyen meseleler muhtemelen Hz. Ali'yi bu işi kabul etmeme noktasına itmiştir. Böyle zor şartlar altında idareyi ele almak halife olacak kişi için büyük bir şanssızlık olarak değerlendirilebilir. Ancak İslam birliğinin bozulmaması ve bu dağınıklığın toparlanması ise Hz. Ali'nin halifeliği kabul etmesine yönelik itici bir güç olduğunu söylemek mümkündür. Hz. Ali böyle handikaplarla dolu bir ortamda ısrarlar sonucu halifeliği kabul etmiştir. Ancak onun karşısında çözülmeyi bekleyen çok önemli problemler vardır. Şimdi sırasıyla bu meseleleri inceleyelim.

1.Hz. Osman'ın Kanı Meselesi

Hz. Ali'nin hilafetinde onu bekleyen en önemli mesele, hiç şüphesiz maktul halifenin katil veya katillerinin cezalandırılması durumuydu. Olay çok yönlüydü. Her şeyden önce Hz. Osman'ı öldürenler bir kitleydi. Bunun yanında, başta Hz. Ali olmak üzere Medine'de yaşayan ashâbın da Hz. Osman'a gereği gibi sahip çıktığı söylenemez. Hatta Medineliler arasında gizli gizli isyancıları tahrik edenler bile bulunmaktaydı. Eğer Hz. Osman'ı öldürenler suçlanacaksa, o zaman, halifeyi korumayan Medinelileri de suçlamak söz konusu olabilir.¹¹⁰ Diğer yandan Hz. Osman zamanında iyice kuvvetlenen Şam valisi Muâviye, Mekke'de yapılan valiler toplantısından dönerken, Medine'ye uğramış, başta Hz. Ali olmak üzere sahâbeden bazılarını tehdit etmiş ve Hz. Osman'ın başına geleceklerden Hz. Ali'yi sorumlu tutacağını bildirmişti.¹¹¹ Bu durumda Hz. Ali bu konuda her ne kadar bir kusuru olmadığını söylese söylesin Muâviye ve taraftarları nazarında daima birinci suçlu olarak kalacaktı.

Hz. Osman'ın öldürülmesinde Hz. Ali'nin kusuru var mıydı? Önce neye kusur diyeceğimizi tespit etmemiz lazımdır. Eğer dışarıdan gelen saldırıya karşı halifeyi korumamak kusur kabul edilecekse bütün Medineliler gibi, Hz. Ali'yi de Hz. Osman'ın katledilmesinde kusurlu saymak mümkündür. Eğer kusurdan kasıt halifeye karşı fiilî saldırının yapılmasıysa, Hz. Ali'nin hiçbir kusuru yoktu.¹¹² Bu husustaki durumunu Hz. Ali şöyle açıklamıştır: “Eğer Osman'ın öldürülmesini emretseydim katil olurum ya da öldürülmesini nehyetseydim Osman'a yardım etmiş olurum.”¹¹³ Yani Hz. Ali'nin tutumu tarafsızlık olmuştu. Muâviye'ye göre, Hz. Osman'ın katlinden bütün Medineliler sorumluydu. Fakat o, hedefi küçültmek ve karşı tarafı bölmek için, kıtalden sorumlu olarak Hz. Ali'yi

¹¹⁰ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 173.

¹¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 190.

¹¹² Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 53.

¹¹³ İbn Şebbe en-Nemîrî, *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvera*, IV, 1262.

göstermişti.¹¹⁴

2. Vali Tayinleri Meselesi

Hız. Ali devletin içerisinde bulunduğu huzursuzluğun ve ihtilafın temel sebeplerinden biri olarak valileri görüyordu. Bundan dolayı Hız. Osman'ın tayin ettiği valileri, azletme düşüncesinde idi ve bir an evvel yapmak istediği iş her tarafa kendi valilerini göndermek,¹¹⁵ bu suretle devletin mukadderatına el koyarak bir an evvel kuvvetlenmek idi.¹¹⁶ Hız. Ali, birliği sağlamak ve asayişin temini için bunu yapmak zorundaydı. Bunun için Abdullah b. Abbas'ı Yemen'e,¹¹⁷ Osman b. Huneyf'i Basra'ya,¹¹⁸ Umâra b. Şihâb'ı Kûfe'ye, Kays b. Sa'd b. Ubade'yi Mısır'a, Muâviye'nin yerine Sehl b. Huneyf'i Şam'a vali olarak atadı.¹¹⁹

Hız. Ali vali atamalarını yaptı ancak bu tayinlerden istediği neticeyi alamadı. Örneğin, Sehl b. Huneyf, Medine'den yola çıkıp Şam bölgesinin sınırında bulunan Tebük'e¹²⁰ vardığında Muâviye'nin süvarileri tarafından geri çevrildi. Kays b. Sa'd'ın valiliğine gelince, Mısırlılar onun hakkında birkaç guruba ayrıldı. Bir gurup onunla birleştii, bir gurup kararsız kaldı ve : "Osman'ın katillerini öldürmedikçe buna biat etmeyiz." dediler. Diğer bir gurup ise: "Bu hususta cemaatle birlikte olan kardeşlerimizi ayırıp atmadıkça biz Hız. Ali ile beraberiz." dedi.¹²¹ Osman b. Huneyf'e ise Basralılardan bir kısmı tâbi olmuş bir kısmı da: "Biz Medineliler ne yapacak diye bekleyecek onların yaptıklarına uyacağız." demişlerdi. Umara'ya gelince Talha b. Huveylid, Hız. Osman'ın öldürülmesinden ötürü yönetime karşı kızgınlığından dolayı onu Kûfe'den geri çevirdi. Umâra da Hız. Ali'nin yanına dönüp durumu anlattı. Böylece fitne yayıldı ve ülke birliği bozuldu, her kafadan bir ses çıkmaya başladı. Ebû Mûsa, Hız. Ali'ye mektup göndererek az bir grup dışında Kûfelilerin itaat ettiklerini ve biat yaptıklarını bildirdi.¹²² Yemen'e atanan Abdullah b. Abbas, Hız. Osman tarafından tayin edilen Ya'la b. Münebbih'in varidatı toplayarak Hız. Ali'nin hasımlarına iltihak etmek üzere Mekke'ye gittiğini haber verdi.¹²³

Görülüyor ki Hız. Ali, itaat için herkesi biata çağırmasına rağmen, topyekûn

¹¹⁴ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 173.

¹¹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, (red.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 226.

¹¹⁶ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s.79.

¹¹⁷ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 208.

¹¹⁸ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, III, 157; İbn Kesîr, Basra'ya Semûre b. Cündeb'in atandığını söylemiştir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230.

¹¹⁹ Seyf, *el-Fitne*, s. 100.

¹²⁰ Tebük, Medine ile Şam arasında hac yolunda bir şehirdir. Bölgedeki Arapları kontrol altına almak için h. 9 (m. 630)' da Müslümanların Hız. Peygamberle birlikte orada savaşması ile şöhret bulmuştur. Bkz. ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 133, 3. dipnot.

¹²¹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 227.

¹²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 81.

¹²³ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 82; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 227.

Müslümanlar kendisine biat etmediği için Müslümanların tamamının halifesi olamamıştı. Bu da daha önceden Müslümanların karşılaşmadığı başıbozukluk, siyâsî çalkantılar sebebiyle ümmet birliğinin zedelenmesi gibi büyük problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve toplum yapısında da ağır tahribatlara yol açmıştı.

3. Hz. Ali'ye Muhalefet Edenler

a. Muâviye'nin Muhalefeti

Hz. Ali'nin önünde çözülmeyi bekleyen en önemli meselelerden biri de onu Hz. Osman'ın katili ilan eden Şam valisi Muâviye meselesiydi. Muâviye, Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın öldürülmesi konusunda ilgisiz kaldığını ve suç ortağı olduğu isyancıları ordusunda barındırdığını ileri sürerek biat etmedi. Bunun yanında Hz. Osman'ın yakın akrabası sıfatıyla onun kanını dava etme hakkına sahip olduğunu söyledi ve bunu gerçekleştirmek şartıyla Şam halkından gerekli desteği aldı.¹²⁴ Sekiz yıllık Hz. Ömer dönemi, on iki yıllık Hz. Osman dönemi dâhil uzun süre valilik yapan Muâviye bir halife gibi yaşıyor ve halkı da öyle idare ediyordu.¹²⁵ Muâviye, Hz. Osman zamanında elde ettiği makamları ve bu makamlar sayesinde elde ettiği ekonomik kazançlarının gitmesi endişesiyle olsa gerek, Hz. Ali'nin aldığı kararları ve kapsamlı ıslah girişimini beklenmedik bir bâdire olarak görüyordu.¹²⁶

Hz. Ali, Muâviye'ye biat için birçok mektup gönderdi ama cevap alamadı. Defalarca mektup gönderdi. Hatta Hz. Osman'ın öldürülmesinden üç ay sonrasına kadar mektuplar gönderdi¹²⁷ ama cevapları bir türlü alamadı.¹²⁸ Muâviye, Hz. Ali'yi “Osman'ın kanı” meselesini kullanarak açıktan açığa kınıyordu.¹²⁹ Ona gönderdiği mektuplardan birinde Hz. Ali, Muâviye'ye şöyle demişti: “Osman'ın başına gelenlerin ve insanların benim etrafımda toplanıp bana biat ettikleri haberi sana ulaştı. Barışa gir veya savaşa izin ver.” Muâviye mektubu okudu ve Abs kabilesinden bir adamla içerisinde besmeleden başka bir şey yazmayan cevabını Hz. Ali'ye ulaştırdı.¹³⁰ Hz. Ali, elçiye sordu: “Ne haber, geride neler var? Adam: “Öyle bir kavmin yanından sana geldim ki, onlar kısastan başka bir şey istemiyorlar, hepsi intikam peşindedirler. Arkada yetmiş bin ihtiyar adam bıraktım. Tamamı Osman'ın kanlı gömleğinin altında ağlıyorlar, onun kanlı gömleği Şam'daki caminin minberindedir. Bunun üzerine Hz. Ali: “ Hz. Osman'ın kanını benden mi istiyorlar? Ben Osman'a sahip

¹²⁴ İrfan Aycan , “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *DİA*, XXX, 332.

¹²⁵ Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 55.

¹²⁶ Komisyon, *Hidayet Önderleri İmam Ali*, II, 254.

¹²⁷ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdirabbihî, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 80.

¹²⁸ Seyf, *el-Fitne*, s. 102.

¹²⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 188.

¹³⁰ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 134.

çıkmadım mı? Allah'ım! Ben Osman'ın kanına bulaşmadım. Osman'ın kanı Allah'ın iradesi dışında akmış değildir. Yüce Allah bir şeyi takdir ettiği zaman o mutlaka yerine gelir. Çık git buradan!" diye adama çıkıştı.¹³¹

Başlangıçta hilafet iddiasında bulunmayan Muâviye'nin, Hz. Osman'ın katledilmesinden Hz. Ali'yi sorumlu tuttuğunu görüyoruz. O hedeflediği yolda en uygun politikayı Hz. Osman'ın arkasına sığınmak olarak belirledi. Muâviye'nin tezi kendisinin halife olduğu iddiası üzerine değil, Hz. Ali'nin meşrû halife olmadığını ortaya koyma esası üzerine kurulmuştu. O, meseleyi "Ali-Osman tartışmasına" çevirmişti.¹³² Muâviye'nin Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın öldürülmesinden sorumlu tutması ilk taktiği idi. O Şam halkını propaganda yoluyla Hz. Osman'ı Hz. Ali'nin öldürdüğüne inandırmıştı.¹³³ Bu hususta Muâviye, Hz. Osman öldürüldüğü zaman maktul halifenin kanlı gömleğini ve âsilere karşı onu savunurken karısı Nâile'nin kopmuş parmaklarını, mescidde halkın önünde onları teşhir etti. İnsanlardan bu işin intikamının alınmasını isteyen tahrik edici konuşmalar yaptı.¹³⁴ Muâviye, Hz. Osman'ın kanını istedikçe güç kazanıyordu. Muâviye "Ali, Osman'ı öldürmediğini iddia ediyor, biz onun bu sözünü reddetmiyoruz. Öyle ise Osman'ı öldürenleri bize versin de onları öldürelim." gibi bir mantıkla meseleye yaklaşıyor dolayısıyla yalnız katilleri istemiyor, dolaylı olarak hilafet makamını da istiyordu.¹³⁵

Hz. Ali-Muâviye ihtilafının temelinde Ümeyyeoğullarının Hz. Ali halife olunca telaşa girmeleri olduğunu da görmekteyiz. Bu endişenin temeli siyâsî olduğu kadar da ekonomikti. Zira Ümeyyeoğulları Hz. Osman döneminde halifenin müsamahalı davranışlarından yararlanarak devletin önemli kilit noktalarını ele geçirmişlerdi. Başka bir deyişle İslam toplumunun aristokrat tabakası haline gelmişlerdi. İşte bunlar Hz. Ali halife olunca istedikleri ortamı bulamayacaklarını biliyorlardı.¹³⁶

Hz. Ali, bu gelişmelerin akabinde Şamlılara karşı savaş kararı aldı. Mısır valisi Kâys b. Sa'd'a mektup yazarak Şamlılarla savaşmaları için halkı silâh altına çağırmasını emretti. Kûfe valisi Ebû Mûsa'ya aynı mealde bir mektup gönderdi. Osman b. Huneyf'e de böyle bir mektup gönderdi. İnsanlara hutbe irad edip Şamlılarla savaşmaya onları teşvik etti, ordu hazırlamaya başladı. Kendisine itaat edenleri yanına alarak âsilere ve emrine itaat etmeyenlere, diğer kimselerle birlikte kendisine biat etmeyenlere karşı savaşmaya niyetliydi. Ancak vaziyet bu iken Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın, babasını fitnelerden ve belalardan uzak tutmaya çalıştığına

¹³¹ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 464.

¹³² Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, s. 40.

¹³³ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s.180.

¹³⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 192.

¹³⁵ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s.181.

¹³⁶ Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 58.

şahit oluyoruz. Hasan her ne kadar “Babacığım, şu savaşmayı bırak, zira savaşta Müslümanların kanı akacaktır. Aralarına anlaşmazlık girecektir.” diye Hz. Ali’yi bu savaştan uzak tutmaya çalışmışsa da Hz. Ali, oğlu Hasan’ın bu teklifine önem vermemiş, aksine savaş kararını perçinleyerek orduyu yeniden düzene sokup bütün hazırlıkları tamamlama yoluna gitmiştir. Hz. Ali için artık yapılacak tek şey Medine’den çıkıp Şam yoluna çıkmak olacaktır.¹³⁷ Hz. Ali’yi savaşa sürükleyen şey kanaatimizce mevcut durumun barışçıl yollarla çözülemeyeceği fikrinin kendisinde hasıl olmuş olması olabilir. Ancak bu sırada ileride anlatacağımız Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın Mekke’deki oluşumlarını haber alması onu bu hareketten vazgeçirmiştir.

Hz. Ali Şam’a gitmekten vazgeçti ama siyâsî durum da onun açısından pek de iç açıcı değildi. Onun ilk etapta hükümeti tesis etme adına yapmış olduğu vali tayin etme işi hüsrana sonuçlanmıştı. Çünkü her vilayete gönderdiği vali, orada hâkim olamamış ve Hz. Ali’nin vaziyetini takviye edecek, onun hükümetini sağlamlaştıracak bir şey yapamamıştı. Hatta bu vaziyet sokaktaki halkın bile diline düşmüştü. Kaynaklarda bahsedilen şu olaya göre adamın biri Hz. Ali’ye “Müslümanların hali ne böyle! Ebubekir ve Ömer iş başında iken ihtilaf etmedikleri halde sen iş başında iken ihtilafa düştüler. Yoksa uğursuzluk ve beceriksizlik sende mi?” demiş, Hz. Ali: “Ebubekir ve Ömer benim gibi dürüst kimseler üzerinde vali ve emir idiler, bugün ben senin gibi kimseler üzerinde emirim.” diyerek cevabını vermişti.¹³⁸

b. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın Muhalefeti

Hz. Ömer’in vefatından sonra oluşturulan şûrâda halife olabilecekler arasında Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’da bulunuyordu.¹³⁹ Potansiyel olarak her ikisi de halifelik yapabilecek durumdaydı. Hz. Ömer’in kendilerini şûrâya davet edip hilafete aday göstermesinden sonra gerek Talha b. Ubeydullah gerekse Zübeyr b. Avvâm kendini Hz. Ali’ye denk görüyordu. En azından İslam dünyasının geniş topraklarının bir kısmında egemenliğin kendisine verilmesini bekliyordu.¹⁴⁰ Hz. Osman’ın vefatından sonra Hz. Ali’ye biat edilince kendileri Hz. Ali’den valilik istediler. Rivayetlere göre Talha b. Ubeydullah, Hz. Ali’den kendisini Basra valiliğine atmasını istedi.¹⁴¹ Bunun sebebini de âsilere karşı kuvvetlenmek için Basra’dan yardımcı askerler getirmek olarak açıkladı. Zübeyr b. Avvâm da kendisini Kûfe valiliğine atmasını âsilerle birlik olan cahil bedevilere karşı kuvvetlenmek için Kûfe’den kendisine yardımcı askerler getireceğini açıkladı. Ancak Hz. Ali kendilerine:

¹³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230.

¹³⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 187.

¹³⁹ et-Taberî, *Târîhu’l- Umem*, IV, 228.

¹⁴⁰ Komisyon, *Hidayet Önderleri İmam Ali*, II, 253.

¹⁴¹ Seyf, *el-Fitne*, s. 98.

"Hayır siz benim yanımda kalın, sizinle müşâvere yapar ve yalnızlığımı gideririm." dedi. Başka bir rivayette ise Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm'a: "Yavaş olun hele, ben bu idare işini tamamıyla elime geçireyim, ondan sonra bu işe bakarım." dedi.¹⁴²

Akbulut'a göre Hz. Ali'nin ilk siyâsî hatası Muâviye'yi görevden alma değil, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın valilik tekliflerini reddetmiş olmasıdır. O der ki: "Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm, Benî Ümeyye'nin Hz. Osman'ın öldürülmesini sineye çekemeyeceklerini iyi bilmekteydiler. Hz. Ali ile beraber onlara karşı duracaklardı. Muhasara esnasındaki tavırları bunu ortaya koymaktaydı. Hz. Osman yönetimine karşı Hz. Ali kadar bu iki zat da muhalefet yapmıştı. Muâviye Hz. Osman'ın başına geleceklerden onları da sorumlu tutmuştu. Onlara göre şûrânın üyeleri oldukları için Hz. Ali kadar kendilerinin de halife olma hakları vardı. Halife olabilecek insanlara valiliği bile vermemenin onur kırıcı bir tavır olduğu gözden kaçırılmamalıdır."¹⁴³ Bu gibi neticeler sonucunda Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm, Hz. Ali'nin yanında olabilecekken karşı tarafta kalmayı tercih ettiler.

Hz. Ali'ye biat işi tamamlanınca, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve sahâbenin önde gelenleri onun yanına giderek hadleri tatbik etmesini, Hz. Osman'ın intikamının alınmasını talep ettiler. Hz. Ali de âsilerin yardımcılarının ve destekçilerinin bulunduğunu, onların bütün güçleriyle hâlihazırda hâkim güç durumunda olduklarını söyleyerek bu işi gerekli şartlar olgunlaşmadan hemen yapamayacağını bildirdi ve onlardan bu konuda kendisini mâzur görmelerini istedi.¹⁴⁴

Hz. Ali'nin bu şekilde bir siyâsî tutum içerisine girmesi tarafımızca mantıklı gözükmemektedir. Çünkü katillerin cezalandırılabilmesi için meşrû bir hükümetin istikrarı lazımdır. Âsileri ele geçirip onlardan gelen fitneleri bertaraf edecek derecede vaziyete hâkim olmak gerekir. Hz. Ali'nin devlet başkanlığına geçmesiyle vücut bulan yeni hükümetin daha kendi içerisinde istikrarı tam olarak sağlayamamış olması, Hz. Osman'ın katillerinin mevcut ortamda hâkimiyetlerini devam ettirmeleri ve bu âsilerin arkalarındaki birçok taraftar kitlesinin bulunması, bunlara karşı Hz. Ali'nin hamle yapabilme isteğini daha sonraya ertelemesine sebep olmuş gözükmemektedir.

Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Medine'den ayrılış sebepleri arasında kanaatimizce, kendilerine Basra ve Kûfe valiliklerinin verilmemiş olması meselesinin yanında her ikisinin de kendilerini umûmi riyasete namzet olarak görmeleri yatmaktadır. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra halkın kendilerine teveccühü sırasında halifeliği kabul

¹⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 227–229.

¹⁴³ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 176.

¹⁴⁴ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 458.

etmemelerine rağmen rivayetlerde geçtiği üzere sıklıkla kendilerinin zorla biat ettirilmelerini gündeme getirmeleri,¹⁴⁵ ilk başta halifelığı kabul etmemelerine rağmen ilerde de değinileceği üzere özellikle Zübeyr b. Avvâm'ın halifelğe kendisinin Hz. Ali'den daha layık olduğunu dile getirmesi,¹⁴⁶ akıllarının bir kenarında yine de halifelğin var olduğu düşüncesini bizlere yansıtmaktadır. Peki, burada akıllara şu soru gelebilir. Mademki akıllarının bir kenarında halifelik vardı da niçin kendilerine halifelik teklif edildiğinde bu işi kabul etmediler? Kanaatimize göre yeni seçilecek olan halifeyi bekleyen problemler, içinden çıkılması güç girdaplı ortamlar, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın gözlerini korkutmuş olacak ki gelen teklifi kabul etme cesaretini kendilerinde bulamamışlardır. Akabinde şûrâ üyesi olan bu iki zâtın birtakım isteklerinin Hz. Ali tarafından geri çevrilmesini de onur meselesi yapmışlar ve aynı ortamda bulunmak istememişlerdir. Yaşanan bu gelişmeler sonrasında Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın kafalarında daha önce kendilerine sunulan halifelik teklifini kabul etme hususunda “keşke” sorusuyla hayıflanmış olmaları da akla muhal bir durum değildir.

Akbulut, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın halifelik iddialarının devam ettiğini bizlere şu satırlarla aktarmaktadır: “Hz. Osman'ın katlinden sonra, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm, kendisini Hz. Osman'ın velisi ilan eden Muâviye'nin, Hz. Ali'nin hilafetini tanımamasını kendi lehlerine çevirmek istediler. Her iki zat da, Muâviye'nin, Hz. Ali'nin işini hemen bitireceğini zannetmekteydiler. Bu durumda Hz. Ali'den sonra kim halife olacaktı? Diğer sahabe gibi Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm da Muâviye'nin halife olabileceğine ihtimal vermemişlerdi. Onlara göre, Hz. Ömer'in tayin ettiği şûrâ üyelerinden birinin halife olması lazımdı. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın siyâsî bir iddiası olmadığına göre, Ali b. Ebî Tâlib hilafetten uzaklaştırılınca, bu makam Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'a kalacaktı.”¹⁴⁷

c.Hz. Âişe'nin Muhalefeti

Hz. Âişe'yi, Hz. Osman'ın hilafeti süresince ona muhalefet edenlerin cephesinde görmekteyiz. O, Hz. Osman döneminde halifeye en çok karşı gelenlerden birisiydi.¹⁴⁸ Birgün Hz. Osman mescidde konuşurken Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in (a.s.) gömleğini çıkarıp “İşte gömleği ve saçları eskimedi. Fakat şeriatı eskidi.” diye Hz. Osman'ın davranışlarına itiraz

¹⁴⁵ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 453–454.

¹⁴⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 240.

¹⁴⁷ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 190.

¹⁴⁸ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcîm Li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisai mine'l-Arabi ve'l-Müsta'ribîne ve'l-Müsteşrikîn*, III, 240.

etmiştir.¹⁴⁹ Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in (a.s.) eşi ve Hz. Ebûbekir'in de kızı olması itibarıyla siyasetten kendisine pay çıkartmaktaydı. Ayrıca o müminlerin annesi¹⁵⁰ durumunda olduğundan, yönetimden şikâyeti olanlar dertlerini ona da anlatmaktaydılar. Sonuçta bu durum onun siyâsî meselelerle ilgilenmesi neticesini doğurmuştu.¹⁵¹

Hz. Peygamber (a.s.)'in diğer zevceleri de fitneden uzaklaşmak için Hz. Osman'ın muhasara edildiği günlerde hacca gitmişlerdi. Hz. Âişe de Hz. Osman'ın öldürülmesinden yirmi gün evvel Medine'den ayrılmıştı.¹⁵² Hac mevsimi bittikten sonra Medine'ye dönerken Hz. Âişe "Serif" denilen yerde konakladı¹⁵³ ve bu sırada kendi dayılarından Ubeyd b. Selime ile karşılaştı.¹⁵⁴ Hz. Âişe "Neler oldu Medine'de?" diye sorunca Ubeyd: "Ali'ye biat etmek üzere birleştiler." diye cevap verdi. Hz. Âişe bunun üzerine: "Senin bu bahsettiğin adama biat edileceğine keşke gökyüzü yerin dibine çöküp düşseydi. Beni geri çeviriniz. Beni geri çeviriniz. Vallahi Osman mazlum olarak katledildi ve ben onun kanını mutlaka arayacağım" deyince, bunun üzerine Ubeyd ona: "Niçin kanını arıyorsun? İlk defa Osman'ın yanlış uygulamalara giriştiğini ve yoldan inhiraf ettiğini söyleyen ve "Şu yaşlıyı öldürünüz, o küfretti." diyen sen değil miydin?" diye karşılık verince Hz. Âişe: "Onlar Osman'ın tevbe etmesini istediler, o da tevbe etti; fakat arkasından dönüp onu öldürdüler. Ben bunları söylemiştim, onlar da aynı şeyi söylemişlerdi ancak benim sonradan söylediğim sözlerim ilk defa söylediklerimden daha hayırlıdır." diye karşılık verdi. Daha sonra Hz. Âişe'yi taşıyan kafile Mekke'ye doğru yönelmiş, "Hicr"¹⁵⁵ mevkiine gelerek orada gizlenmiş, olayların seyrini takip edip, gelen haberleri araştırmaya koyulmuşlardı.¹⁵⁶

Hz. Âişe'nin, Hz. Osman öldürülmeden önce: "O bu kitabın hükümlerini çiğnemiştir"¹⁵⁷ şeklindeki söylemlerinden onun, Hz. Osman'ın halifeliğinden memnun olmadığı ve azledilmesini istediği sonucunu çıkartıyoruz. Ancak "Onu öldürünüz!" tabirinden -Hz. Âişe'nin onun ölümüne göstermiş olduğu tepkiden hareketle- Halife'nin göstermiş olduğu siyâsî tavır ve hareketlere karşılık refleks olarak sarfedilmiş, gerçeği yansıtmayan, mübalağa ifade eden bir söz olduğunu anlıyoruz. Yine biz buradan hareketle Hz. Âişe'nin, Hz. Osman'a olan muhalefetlerin, onu ölüme götüreceğini kestiremediğini düşünüyoruz.

¹⁴⁹ Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 59.

¹⁵⁰ el-Ahzâb, 33/6.

¹⁵¹ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 187.

¹⁵² ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 133; el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 209.

¹⁵³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 90.

¹⁵⁴ Seyf, *el-Fitne*, s. 111.

¹⁵⁵ "Hicr", Medine ile Şam arasında nüfusu az küçük bir köydür. Bkz. Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 221.

¹⁵⁶ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 477; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 206.

¹⁵⁷ İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 257.

Hız. ÂiŖe'nin daha 6nceden muhalefet etmesine rağmen sonradan Hız. Osman'ın kanının peŖine dűŖmesiyle ilgili olarak Ŗu rivayete de yer verilmektedir: “Hız. ÂiŖe, Hız. Osman ile Hız. Peygamber (a.s.) arasında ge7en konuŖmayı anlatıp “Ya Osman! Allah sana bir g6mlek giydirecektir. 0mmetim o g6mleği senin 0zerinden 7ıkarmak isteyecektir. Ama sen o g6mleği 0zerinden 7ıkarma.” dediğini duymuŖtu. Hız. ÂiŖe'nin bunu bildiği halde ni7in daha 6nce ona bu kadar karŖı geldiğini soran Numan b. BeŖir'e hadisi o zaman unuttuğunu s6ylemiŖti.¹⁵⁸

Peki, Hız. ÂiŖe'nin Hız. Ali'ye karŖı muhalif oluŖunun sebebi ne olabilir? Tek bir sebepte toplamak m6mk6n değildir. Kanaatimizce birkaç sebebi olabilir. Bunlardan ilki, yukarıda ge7tiği 0zere Hız. Osman'ın kanının talep edilmesi ancak Hız. Ali'nin hen6z Ŗartlar oluŖmadıđı gerek7esiyle bu teklifi ertelemesi olabilir. İbn Haldun'un bu konudaki g6r6Ŗleri Ŗ6yledir: “Sahâbeyi harekete ge7iren sebep sıradan bir sebep değildi. M6minlerin halifesi herhangi biri gibi 6ld6r6lm6Ŗtu. Hadlerden biri olması hasebiyle gazaplanmayı ve harekete ge7meyi gerektiren bir durum vardı ortada. Ayrıca Hız. Osman'ın manevi konumu vardı. O İslam halifesiydi. Dinin ve M6sl6manların muhafazası onun uhdesindeydi. Ŗeriat sahibine niyabeten bu iŖlere bakıyordu. Dolayısıyla ona yapılan saldırı Ŗeriat sahibine yapılan saldırı mahiyetinde idi.”¹⁵⁹ Yine İbn Haldun; Hız. ÂiŖe, Talha b. Ubeydullah, Z6beyr b. Avvâm, Muâviye, Amr b. el-Âs gibi kiŖilere g6re Medine'deki biatta ehli hal ve'l-akd¹⁶⁰ sahabilerin ittifakı olmadığından yapılan biatın ge7ersiz olduğu ve yine onlara g6re M6sl6manların baŖsız kaldığı, ortada bir kargaŖa ve anarŖi oluŖtuđu, bunun i7in de ilk olarak Hız. Osman'ın kanının talep edilmesi daha sonra da bir imam tayin etmek i7in bir araya gelmesi gerektiği gibi fikirleri olduğundan bahseder.¹⁶¹

Hız. ÂiŖe'nin Hız. Ali'ye olan muhalefetinin altından yatan en 6nemli sebeplerden birisi de kanaatimizce ge7miŖe dayanan ifk hadisesi olabilir. Bu olayı kısaca 6zetleyecek olursak, Mustalikoğulları gazvesinden d6nerken Hız. ÂiŖe kaza-i hâcet i7in gittiği zaman gerdanlığını kaybetmiŖti. Ancak bu sırada Hız. ÂiŖe hevdecin i7indedir diye topluluk yola koyulmuŖtu. Hız. ÂiŖe geri d6nd6đ6nde kafiyele bulamadı.¹⁶² Bu gazada Safvan b. Muattal es-Sulemî adında bir sahâbî ordunun arkasında kaldığından dolayı Hız. ÂiŖe ile karŖılaŖtı. Safvan, Hız. ÂiŖe'yi devesine bindirdi. M6nafıklar bu olayı g6r6nce Hız. ÂiŖe hakkından iftirada bulundular. Bu s6ylentiler karŖısından Hız. Peygamber (a.s.) 7ok 0z6ld6. Hız. Ali onu teskin etmek i7in “Ey

¹⁵⁸ İbn Mâce, *es-Sünen*, Fadl-ı Osman, 112.

¹⁵⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 191.

¹⁶⁰ “ehli hal ve'l-akd” devlet baŖkanı se7mek ve gerektiğinde azletmek yetkisine sahip olan heyet anlamında bir terimdir. Ayrıntılı bilgi i7in bkz. Heyet, *Dini Kavramlar S6zl6đ6*, s. 142.

¹⁶¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 188.

¹⁶² Safiyurrahman M6barek el F6ri, *er-Rahiku'l-Mahtum*, s. 290.

Allah'ın elçisi kadınlar çoktur. Yerine başkasını almaya gücün de yeter.” demişti.¹⁶³ Hz. Ali'nin bu görüşü Hz. Âişe'yi çok üzmüştü. Ancak olayın akabinde gelen ayetler Hz. Âişe'yi temize çıkarmıştı.¹⁶⁴ Hz. Âişe, Hz. Ali'yi halife olarak görmek istemediğini Hz. Osman'ın ölüm haberi üzerine: “Sanki insanları Talha b. Ubeydullah'a biat ederken görüyorum.”¹⁶⁵ gibi sözleriyle de açıkça yansıttığına rastlıyoruz. Yine Makdisi'de: “Hz. Osman'dan sonra hilafete Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah'ı daha layık görüyordu.” ibaresi de yer almaktadır.¹⁶⁶

Hz. Osman döneminden itibaren ekilen tüm ihtilaf tohumları, Hz. Ali'nin önünde bir kaktüs ağacı misali bitivermişti. Ümmet birliği kavramının manasını iyiden iyiye yitirdiği bu dönemde tek kazançlı kanaatimizce bütün bu olaylardan uzak kalarak siyâsî gelişimini tamamlama sürecinde olan Muâviye olmuştur. Muâviye, Hz. Ali'nin çözümünü istediği biat meselesinin önündeki en büyük engel konumundaydı. Ancak Hz. Ali bir türlü gücünü toparlayıp onun üzerine gidememişti.

C. Cemel Vak'ası'nın Başlangıcı

Hz. Osman'ın isyancılar tarafından şehit edilmesinden sonra Hz. Ali halifelik konusunda pek de istekli olmamasına rağmen insanların ona yönelmesi ve onun hakkında görüş bildirmesi sonucunda halifeliği kabul etmiş ve ona biat edilmişti. Hz. Osman'ı öldüren isyancıların elebaşları bu olayda Hz. Ali'nin yanındaydılar ancak Hz. Ali onlardan pek de hoşnut değildi. Şartlar oluştuğu takdirde onlara karşı mücadele etmek istiyordu. Bu sırada Ümeyyeoğullarından bir topluluk ile diğer bazı Müslümanlar da Mekke'ye kaçmışlardı. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm da umre yapmak için Hz. Ali'den izin istemişler,¹⁶⁷ Hz. Ali'nin onlara izin vermesi üzerine bunlar Mekke'ye gitmek üzere yola koyulmuşlardı.¹⁶⁸ Büyük bir kalabalık da peşlerine takılmıştı.¹⁶⁹ Hz. Ali'nin “Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm hakkında onlar umreye gitmeyi istemiyorlar istedikleri şey sadece ihanettir.”¹⁷⁰ Yine onlara “Sizin amacınız umre değil, dilediğiniz yere gidin.”¹⁷¹ dediği de rivayet edilir.

Hz. Ali'nin Hz. Osman hadisesini derinden derine tahkîke, cinayet suçu ile alakalı olanları tevkîfe, birer birer bunları muhakeme ile müstehak oldukları cezaları vermeye henüz

¹⁶³ Ebû Muhammed Cemâluddîn İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 301.

¹⁶⁴ en-Nûr, 24/11, 19, 23, 24.

¹⁶⁵ el-Belâzurî, *Ensâb*, II, 217.

¹⁶⁶ Mutahhar bin Tahir el-Makdisî, *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, V, 209.

¹⁶⁷ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 366; Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zeman*, III, 18.

¹⁶⁸ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 22.

¹⁶⁹ Seyf, *el-Fitne* s. 107.

¹⁷⁰ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 209.

¹⁷¹ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 452.

kudreti yoktu. Ancak Medine’de oluşan bu durum Hz. Ali’yi adeta âsilere göz yumar vaziyette gösteriyordu. Dışarıda herkes onun suçluları himaye ettiğine hiç olmazsa onlara karşı müsamahakâr davrandığına kâil oluyordu. Bu su-i zannı takviye edecek birçok emareler de mevcuttu. Örneğin Hz. Osman’ın katilleri onun safında idiler. Hz. Ali bunları defedecek gücü henüz toparlayamamıştı. Sonra Hz. Ali daha iş başına gelir gelmez Hz. Osman’ın tayin ettiği bütün valileri değiştirmek istiyor ve bu hareketle de onun Hz. Osman’ın düşmanı olduğu izlenimini veriyordu. Bu itibarla Hz. Ali’ye karşı ayaklanmak, meşrû bir hareketmiş algısını doğuruyordu.¹⁷²

1. Hz. Ali Karşıtlarının Mekke’de Biraraya Gelmeleri ve Basra’ya Hareket Etmeleri

Hz. Ali’den yana olmayan belli bir kesim onun aleyhine bir tavır takınarak Mekke’de biraraya gelmişlerdi. Biraraya gelenler arasında Hz. Osman tarafından Yemen’e vali olarak tayin edilmiş olan Ya’la b. Ümeyye¹⁷³,nin o sene Yemen’den gelmiş olduğunu¹⁷⁴ ve beraberinde altı yüz deve ve altı yüz bin dirhem para getirdiğini görüyoruz. Yine Hz. Osman’ın Basra valisi olan Abdullah b. Âmir de¹⁷⁵ Basra’dan getirdiği büyük miktarda mallarla Mekke’ye gelip bu gruba katılmıştı. Mekke’de ilk toplanan muhalifler arasında Said b. el-Âs, Velid b. Ukbe gibi kişiler de mevcuttu.¹⁷⁶ Böylece Mekke’de sahâbenin önde gelen şahsiyetlerinden ve -başta Hz. Âişe olmak üzere- Hz. Peygamber (a.s.)’in zevcelerinden oluşan büyük bir topluluk meydana gelmiş oldu¹⁷⁷ ve bu grup içerisinde “ilk olarak Medine’ye gidip Ali ile savaşalım.” diye fikir beyan edenler de oldu.¹⁷⁸

Hz. Âişe’nin açıkça oluşturduğu bu ilk muhalefet Ümeyyeoğullarınca da maddi-manevi olarak desteklenmiş, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın iştiraki ise olaya büsbütün güç kazandırmıştı.¹⁷⁹ Ümeyye ailesi Mekke fethinden sonra Hz. Peygamber (a.s.)’den ve ilk üç halifeden gördükleri müsamaha ve itibar sayesinde çevre edinmişler ve maddi açıdan da güçlü hale gelmişlerdi. Bilhassa Hz. Osman döneminde bu güçleri daha da fazla artmıştı. Basra ve Yemen valilerinin Hz. Âişe ordusuna büyük miktarda yardım yapabilecekleri kadar servetleri vardı.¹⁸⁰

¹⁷² Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 84.

¹⁷³ Kimi kaynaklarda Ya’lâ b. Müneyye şeklinde geçmektedir. Bkz. el-Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, II, 210; el-Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, II, 366.

¹⁷⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 227.

¹⁷⁵ İbn A’sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, I, 449; Muhammed b. Abdullah İbnu’l-Arabî, *el-Avâsım mine’l-Kavâsım*, s. 148.

¹⁷⁶ Seyf, *el-Fitne*, s. 113.

¹⁷⁷ et-Taberî, *Târîhu’l-Umem*, III, 469; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 231.

¹⁷⁸ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 21.

¹⁷⁹ Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 72.

¹⁸⁰ Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 253.

Hiz. ÂiŒe'nin manevî bir g¼¼ olarak bu topluluğa liderlik yaptığına Œahit oluyoruz. Zira o, -bu liderliğin vermiŒ olduğu sorumluluğu üzerinde hissetmiŒ olacak ki- Mekke'de oluŒan bu topluluğa ilk olarak, kalkıp Hiz. Osman'ın kanını talep i¼in teŒvik edici¹⁸¹ Œöyle bir konuŒma yapmıŒtır: “Ey insanlar! Biliniz ki muhtelif Œehirlerden gelen bir sür¼ ayak takımı ile Medine'den bir sür¼ insan, bu zulmen öldür¼len adamın etrafını ¼evirmiŒ, yaŒının gereği yapmıŒ olduğu bazı uygulamaları reddetmiŒlerdi. Hâlbuki o, kendinden önceki arkadaŒlarının yaptıklarını tekrarlamıŒtı. O koruması gereken Œeyleri korumuŒ ve uzaklaŒması gereken Œeylerden de uzak durmuŒtu. Bu adamlar herhangi bir delil bulamayınca ona d¼Œmanlık etmeğe baŒlamıŒ ve nihayet haram bir kanı haksız yere dökm¼Œ, haram bir beldede, haram bir ayda, kendilerine haram olan mallara el koymuŒlardır. Vallahi, Osman'ın bir tek parmağı bu tip insanların yeryüzünü dolduran sayısız benzerlerinden ¼ok daha hayırlıdır. Vallahi, onların ileri sürd¼kleri hususlarda ve ona d¼Œmanlık ettikleri konularda o, günah iŒlemekten tamamen arınmıŒ ve altının, i¼inde bulunan yabancı maddelerden temizlenmesi veya bir elbisenin yıkanıp kurutulması gibi bu türlü köt¼lüklerden tamamen uzaklaŒmıŒtı.”¹⁸²

Hiz. Osman'ın Mekke valisi Abdullah b. Âmir el-Hadremî, Hiz. ÂiŒe'nin bu Œözlere üzerine “Ben senin bu davetine ilk icabet eden kimse olayım.”¹⁸³ diyerek ona tâbî oldu ve arkasından Hiz. Osman'ın Œehadetinden sonra Mekke'ye ka¼an Ümeyyeoğullarından bazı kimseler de ona katıldılar. Bu arada Medine'den gelmiŒ olan Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'a Medine'nin durumu soruldu. Onlar da: “Biz Medine'deki karıŒıklıklardan ve oradaki bedevilerin Œerrinden ka¼ıp geldik. Orada ise ne yapacağını bilmeyen hakkı bilmedikleri gibi bâtıla karŒı da koyamayan ve kendilerine isabet eden zulm¼ önleyemeyen kimseleri bıraktık.” dediler.¹⁸⁴

Hiz. ÂiŒe, Mekke'deki bu gruba: “Haydi bu karıŒıklığı önlemeğe gidelim.” deyince toplananlar arasında hangi Œehre gidileceği konusunda ihtilaf ¼ıktı. Kimileri: “Œam'a gidelim” fikrini öne sürerken,¹⁸⁵ kimileri: “Gitmeyelim, Muâviye orada bizim yapacağımız iŒi zaten yapar.” dediler.¹⁸⁶ Abdullah b. Âmir de: “Muâviye Œam'a yeter, gelin Basra'ya gidelim. Benim orada yapacağım bir sür¼ Œeyler var ve Basralılar Talha b. Ubeydullah'a bir hayli meyillidirler.” dedi. Yine bazı kimseler de: “Basra'ya gidelim ve oradaki atlardan ve adamlardan yararlanalım, kuvvet alalım, öncelikle oradaki Hiz. Osman'ın katillerini öldürmekle iŒe baŒlayalım” gör¼Œünü savundu. K¼fe'ye gidip oradaki Müsl¼manların bu

¹⁸¹ İbn A'sem, *Kitâbu 'l-Füt¼h*, I, 452.

¹⁸² İbnu'l-EŒîr, *el-Kâmil*, III, 207.

¹⁸³ Seyf, *el-Fitne*, s. 113.

¹⁸⁴ et-Taberî, *Târîhu 'l-Umem*, III, 469.

¹⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 18.

¹⁸⁶ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 21.

ayrılıkçı gruplarını anlaştırma fikri de öne atılmış olsa da nihayet Basra'ya gitmek üzere anlaştılar¹⁸⁷ ve Hz. Âişe'ye şöyle dediler: “Medine’yi terkettik çünkü Medine’de bulunanlara ve bu kargaşaya güç yetiremeyecek kimseler var aramızda. Biz öyle bir yere gidelim ki Ali’ye yapılan biatı ileri sürecek olsalar bile Mekke ehlini topladığın ve ikna ettiğin gibi orayı da toplayabilesin. Eğer Yüce Allah bu durumu ıslah eder, düzeltmeyi dilerse bizim de istediğimiz olmuş olur, yoksa biz de O’nun istediği olana kadar mücadelemizi sürdürürüz.”¹⁸⁸

Hz. Peygamber’in diğer zevceleri Hz. Âişe’nin Medine’ye gitmek gerektiğine dair ortaya koyduğu görüşüne muvafakat etmişlerdi ancak çoğunluğun Basra’ya gitme kararı üzerine onlarla birlikte yola koyulmaktan vazgeçtiler ve “Medine’den başka bir yere gitmeyiz” dediler.¹⁸⁹ Hz. Ömer’in kızı ve Hz. Peygamber’in eşlerinden biri olan Hz. Hafsa, Basra’ya gitme hususunda Hz. Âişe’ye muvâfakat etti. Lakin kardeşi Abdullah, bu kabileye katılmaktan ve Basra’ya gitmekten onu menetti. Abdullah da onlarla birlikte Medine’den başka bir yere gitmeye yanaşmadı.¹⁹⁰

Hz. Âişe’nin maiyetinde bin süvari ile yola çıkıldı.¹⁹¹ Başka bir rivayete göre ise bu topluluğun sayısı dokuz yüz süvariden ibaretti. Ancak değişik kesimlerden de kendilerine katılınca sayı üç bini buldu.¹⁹² Hz. Âişe, meşhur “asker” adlı devesinin üzerinde bir mahfe içindeydi.¹⁹³

Hz. Peygamber’in diğer eşleri de Hz. Âişe ile birlikte Zât-ı İrk¹⁹⁴ mevkiine kadar gelmişler, orada kendisinden ayrılmışlar ve vedalaşıp ağlamaya başlamışlardı. Bu ağlaşmalar orada bulunanları da ağlatmıştır. Daha sonraları bugün “Yevmu’n-Nahîb (ağlaşma günü)” diye anılmıştır.¹⁹⁵

Hz. Âişe “Asker” adlı devesinin üzerinde Mekke’den çıktığında yanında yaklaşık üç bin dolayında kuvveti vardı. Zât-ı İrk mevkiine vardıklarında Said b. el-Âs, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın yanına gelip onlarla gizlice görüşüp onlara şöyle dedi: “Eğer zafere ulaşırsanız hilafet görevini kime devredeceksiniz?” Onlar: “Bu işi Müslümanların aramızdan seçeceği birisine devrederiz.” deyince Said: “Siz Osman’ın kanını almağa çıkmışsınız. Bu işi onun evlatlarından birisine devretmeniz gerekmektedir.” diye konuşunca Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm: “Muhacirlerin ileri gelenlerini bırakalım da bu işi bir iki yetime mi

¹⁸⁷ es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 194.

¹⁸⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 208; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 231.

¹⁸⁹ Seyf, *el-Fitne*, s. 114.

¹⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 231.

¹⁹¹ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 470.

¹⁹² el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 24.

¹⁹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 231.

¹⁹⁴ Zât-ı İrk, Mekke yolunda dağlık bir alandır. el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, IV, 107.

¹⁹⁵ Seyf, *el-Fitne*, s. 117.

devredelim?” diye karşılık verdiler. Said: “Talha b. Ubeydullah benim hilafet görevinin Abdimenafoğullarının elinden çıkmasından başka bir gayretimin olmadığını zannetti.” diyerek daha sonra onlardan ayrılmıştır. Mugire b. Şu’be bunun üzerine “Gerçekten Said doğru ve yerinde söylüyor. O halde burada Sakîf kabilesine mensup kim varsa geri dönsün.” deyince içerisinde Hz. Osman’ın Ebân ve Velîd isimli çocuklarının da bulunduğu bir grup insan oradan geri dönmüştür.¹⁹⁶ Böylece Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm yaklaşık bin kişilik bir kuvvetle Basra önlerine ulaşabilmişlerdir.¹⁹⁷

Hz. Âişe’nin önderliğindeki bu grubun kendi içerisindeki dengelerin bir pamuk ipliğine bağlı olduğunu bu olay bizlere gösteriyor.

Kafile, Basra yolunda ilerlerken, Hz. Âişe’nin emriyle cemaate namazlarını Abdullah b. Zübeyr kıldırıyordu.¹⁹⁸ Mervan b. Hakem de müezzinlik yapıyordu.¹⁹⁹ Yolda giderlerken geceleyin Hav’eb denen bir suyun yanına varmışlardı. Köpekler ulumaya başlamıştı. Hz. Âişe bu ulumaları duyunca: “Bu yerin adı nedir?” diye sordu. Oradakiler: “Hav’eb’dir,” deyince o ellerini birbirine vurarak²⁰⁰ şöyle dedi: “İnnâ lillah ve innâ ileyhi râciûn. Ben mutlaka geri döneceğim.” “Niçin?” diye sorduklarında: “Ben, Rasûlullah (a.s.)’ın kadınlarına şöyle dediğini işittim: “Hav’eb köpeklerinin hanginize uluyacağını keşke bilseydim.”²⁰¹ Böyle dedikten sonra Hz. Âişe, devesinin omuzları arasına vurarak ihdırdı ve: “Beni geri götürün. Beni geri götürün. Vallahi ben, Hav’eb suyunun sahibesiyim.” dedi. İnsanlar da Hz. Âişe’nin muhtemel bir geri dönüşünü önlemek amacıyla olsa gerek bir gün bir gece Hz. Âişe’nin etrafında develerini ihdırarak beklediler, Abdullah b. Zübeyr de Hz. Âişe’ye: “Buranın, Hav’eb suyu olduğunu sana söyleyen kişi yalan söylemiştir.” diyerek ısrarla Hz. Âişe’yi fikrinden vazgeçirdi hatta “Muhakkak Ali b. Ebî Tâlib bize yaklaştı.” diyerek kafilenin de ilerlemesini sağladı.²⁰² Ya’kûbî: “Yaklaşık kırk kadar kişinin gelip Allah’a yemin ederek bu yerin Hav’eb olmadığını ikrar ettiler”²⁰³ demektedir. İbnu’l-Arabî mekânın Hav’eb olduğu halde değildir denilmesini, ilk “Şehâdetu’z-Zûr (yalan şahitlik) olarak vasıflandırmaktadır.²⁰⁴

Bütün bu olup bitenler bize Hz. Ali’ye karşı girişilen muhalefet hareketinin dağınıklığını ve kırılğan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Daha hangi şehre gidileceğinin karar verilmesinde bile zor anlaşma sağlanılan bu siyâsî yapının, Hz. Âişe’nin

¹⁹⁶ et-Taberî, *Târîhu’l-Umem*, III, 472.

¹⁹⁷ Fığlalı, “Cemel Vak’ası”, *DİA*, VII, 320.

¹⁹⁸ Şihabuddin Ebu’l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed İbnu’l-İmâd, *Şezerâtu’z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, I, 205.

¹⁹⁹ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 24.

²⁰⁰ el-Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, II, 210.

²⁰¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 40/298, no: 24254.

²⁰² et-Taberî, *Târîhu’l-Umem*, III, 475; el-Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, II, 366.

²⁰³ el-Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, II, 210.

²⁰⁴ İbnu’l-Arabî, *el-Avâsım*, s. 148.

kadın olmasından dolayı orduya tam olarak liderlik yapamaması, yine en ufak bir fikir ayrılığında ordudan kopuşların olması buna mukabil bir tarafta geri dönmeyi isteyen Hz. Âişe, diğer taraftan onu ikna etmeye çalışan bir grup olması, halifeye karşı girişilen muhalefetin daha kendi içerisinde bir istikrarı yakalayamamış olduğunu bizlere aksettirmektedir.

Kâfile, Basra'nın yakınında bir yerde iken karşılaşılan Umeyr b. Abdullah adında bir kişi onlara: “Ey müminlerin anası! Kendilerine hiçbir haber göndermemişken nasıl oluyor da bir yerin halkına doğru yol alıp gidiyorsunuz? Hemen İbn Âmir’i oraya gönderiniz. Onun orada yapacağı çok şeyler var. En azından sizin oraya ulaşacağınızı Basra halkına duyurup onların size tabi olmalarını sağlar, buraya niçin geldiğinizi anlatır.” deyince onlar bunun akabinde Abdullah b. Âmir’i Basra’ya gönderdiler.²⁰⁵ Abdullah b. Âmir’in Basra’ya öncü olarak gönderilmesindeki sebep kanaatimizce yukarıda bahsedildiği üzere, onun, Hz. Osman’ın zamanında Basra valiliği yapmış olması ve bundan dolayı da Basra halkı ile aralarında en iyi irtibatı onun kurabileceği düşüncesinin hâkim olmasıdır. Ancak burada dikkatimizi çeken bir başka husus da Hz. Ali’ye muhalif cephe oluşturan bu grubun elle tutulur bir planlarının olmayışı ve tavsiyeler üzerine hareket ediyor olmalarıdır.

Bu sırada Basra kadılığı yapan ve daha sonra Cemel Savaşı’nda Hz. Âişe’nin yanında yer alacak olan Ka’b b. Sûver, ailesi içinde oturarak onlara katılmamış, nihayet Hz. Âişe onların evine gelince, ona olumlu cevap vermiş ve “Anneme cevap vermemeyi istemem” demişti.²⁰⁶

Abdullah b. Âmir, Basra’ya varıp Hz. Âişe’nin Basra halkından Ahnef b. Kays, Sabra b. Şeyman vb. kimselere yazmış olduğu mektupları ilettiler. Hz. Âişe bu sırada “el-Hafir”²⁰⁷ denilen yerde konaklayıp kendisine gelecek olan cevapları beklemeye başlamıştı.²⁰⁸ Hz. Âişe’nin Basra’ya doğru geldiğini haber alan Hz. Ali’nin Basra valisi Osman b. Huneyf, İmran b. Husayn ile Ebû Esved ed-Duelî’yi Hz. Âişe’ye göndererek oraya niçin geldiğini sormalarını istedi.²⁰⁹ Bunlar, Hz. Âişe’nin yanına geldiklerinde selam verdiler ve şöyle dediler: “Bizim emirimiz sizin niçin buraya geldiğinizi öğrenmek istiyor, bizi bu yüzden gönderdi. Sen bizi bu konuda haberdâr ettin mi?” Hz. Âişe onlara cevap olarak: “Vallahi benim gibi bir ananın evlatlarına böyle bir haber iletmesi gerekmez, çünkü görüyorsunuz ki kavgalar ve kargaşalar alıp başını gitmiş, bedevî kabileleri Hz. Peygamber (a.s.)’in haremine hücum etmiş ve arzu edilmeyen birçok olaya sebep olmuş, Allah ve Rasûl’ün lanetine

²⁰⁵ Seyf, *el-Fitne*, s. 121.

²⁰⁶ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 137.

²⁰⁷ “el-Hafir” Mekke ile Medine arasında bir mevkidir. Bkz. el-Hamevî, *Mu’cemu’l Buldân*, II, 276.

²⁰⁸ Seyf, *el-Fitne*, s. 121.

²⁰⁹ el-Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, II, 210.

müstehak olmuşlardır. Bununla kalmayıp hiçbir mazeretleri ve delilleri olmadan Hz. Osman'ın kanını dökmüş, beytül mâle hücum ederek, haram bir ayda, haram beldeyi yağmalamışlardır.” diyerek: "Ancak sadaka vermeyi yahut iyilik yapmayı ve insanların arasını düzeltmeyi gözetken kimseler müstesna, onların gizli toplantılarının çoğunda hayır yoktur. Bunları, Allah'ın rızasını kazanmak için yapana büyük ecir vereceğiz."²¹⁰ ayetini okudu.²¹¹

Bunlar, Hz. Âişe'nin yanından çıkıp Talha b. Ubeydullah'ın yanına giderek ona: “Buraya gelmenizin sebebi nedir?” diye sordular. Talha b. Ubeydullah: “Osman'ın kanını istemek üzere buraya geldik.” der. Onlar: “Sen Ali'ye biat etmemiş miydin?” diye sorunca Talha b. Ubeydullah: “Evet, ama boynumun üzerinde kılıç vardı. Korktuğum için ona biat ettim. Bizimle Osman'ın katillerinin arasında ki meseleyi halletmedikçe biatı tam olarak almış sayılmaz.” diye cevap verdi. Bunlar daha sonra Zübeyr b. Avvâm'ın yanına gittiler. Ona da aynı şeyleri sordular. O da aynı cevapları verdi.²¹²

İmran b. Husayn ile Ebû Esved ed-Duelî, Hz. Âişe ile görüşükten sonra Basra'ya Osman b. Huneyf'in yanına döndüler.²¹³ Ebû Esved, ona şöyle dedi: "Ey Huneyf in oğlu, sana gelindi. Sen de savaşa çık. Mızrakla vuruş. Kılıçla savaş ve diren. Zırhını giyerek, kılıcını kuşanarak onlara karşı çık."²¹⁴

Bu sözleri duyan Osman: "İnnâ lillah ve innâ ileyhi râciûn. Kâbe'nin Rabbine andolsun ki, İslam'ın değirmeni ters dönmeye başlamıştır. Bakınız, bundan sonra ne gibi bozukluklar meydana gelecek, görünüz." dedi ve onlardan bir tavsiye istedi. Onlar: “Bir kenara çekil o zaman. Biz de evimizde oturacağız ” dediler.²¹⁵

Hz. Âişe ve beraberindekiler gelip Merbed'de²¹⁶ konakladılar.²¹⁷ Onun askerlerinin safında savaşmak isteyen Basralılar yanına gittiler ve ona katıldılar. Osman b. Huneyf de askerleriyle birlikte Basra'dan çıkıp Merbed'e gitti. Orada iki taraf karşı karşıya geldi. Sağ kanatta bulunan Talha b. Ubeydullah konuştu ve Osman'ın intikamının alınmasını istedi. Zübeyr b. Avvâm da peşi sıra konuşmaya başladı, aynı şeyleri söyledi.²¹⁸ Orada bulunanlardan kimleri: “Doğru söylediler, iyiliği emrettiler.” dediler. Kimileri ise: “Bunlar

²¹⁰ Nisa, 4/114.

²¹¹ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 479.

²¹² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 211; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 232.

²¹³ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 26.

²¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 232.

²¹⁵ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 480.

²¹⁶ “Merbed” Bir şehrin dışındaki hurmaların kurutulduğu ve develerin satıldığı Pazar yeridir. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, V, 98.

²¹⁷ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 25.

²¹⁸ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 481.

bâtıl ile emrettiler. Ali'ye biat ettikleri halde insanları intikam almağa teşvik ediyor, fitneyi kızıştırıp deşmeğe çalışıyorlar.” diye söylendiler. Daha sonra Hz. Âişe de Hz. Osman'ın kanını talep eden konuşmalar yaptı.²¹⁹

Hz. Âişe'nin de konuşması üzerine Osman'ın yanında bulunanlar iki gruba ayrılmışlardı. Bu gruplardan biri: “Âişe doğru söylüyor, o haklıdır.” derken ikinci gruptakiler ise: “Hayır, vallahi yalan söylüyorsunuz. Bize ulaştırılan bu haberlerin doğru olup olmadığını bilmiyoruz.” diyorlardı.²²⁰

Ordunun kenar kesimlerindeki bazı gruplar birbirlerine sövmeye ve taş atmaya başladılar. Sonra herkes yerine çekildi. Osman b. Huneyf'in askerlerinden bir grup, Hz. Âişe'nin askerlerinin arasına katıldı.²²¹ Böylece Hz. Âişe'nin askerleri çoğaldı. Ancak böyle bir ortamda Hz. Âişe'ye tavsiyelerde bulunan Basralılar da yok değildi. Mesela Harise b. Kudame es-Sadi adında biri gelip ona şöyle demişti: "Ey müminlerin annesi! Allah'a yemin ederim ki, senin evinden çıkıp bu deve üzerinde buraya gelmen, Osman'ın öldürülmesinden daha önemli ve büyük bir hadisedir. Eğer sen gönüllü olarak buraya yanımıza gelmişsen tekrar evine geri dön. Eğer zorlanarak buraya getirilmiş isen evine dönmek için buradaki halktan yardım iste.”²²²

Hz. Âişe'ye hayır tavsiyesinde bulunulmakla birlikte Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'in yanına giderek onları eleştirenler de vardı. Benû Sâd'dan birinin onlara şöyle dediğini kaynaklar aktarır: “Ey Zübeyr b. Avvâm! Hani sen Hz. Peygamber (a.s.)'in en yakın arkadaşlarındandın. Ve sen ey Talha b. Ubeydullah! Sen Hz. Peygamber (a.s.)'i elleriyle koruyan bir adamdın. Şimdi ikiniz anneniz Âişe'yi almış, buraya gelmişsiniz. Peki, hanımlarınızı da buraya getirdiniz mi?” Onlar: “Hayır.” diye cevap verirler. O bunun üzerine şöyle der: “Vallahi ben sizin yaptıklarınızdan hiçbirine katılmıyorum.”²²³

Orduların karşılıklı beklemesi fazla uzun sürmedi. Osman b. Huneyf'in süvarilerinin komutanı olan Hukeym b. Cebele gelip savaşı başlattı. Hz. Âişe'nin taraftarları, ellerini silaha sürmediler. Savaşmak istemediler. Ancak, Hukeym onlara saldırdı. Böylece iki taraf da yol ağzında çarpışmaya başladılar. Hz. Âişe, askerlerine sağa çekilmelerini, Beni Mâzin kabilesinin mezarlığının yanına varmalarını emretti. Oraya çekildiklerinde gece karanlığı bastırdı ve geceyi orada geçirdiler.²²⁴ Bu arada Hukeym tekrar çıkıp geliyor ve elindeki mızrakla etrafa saldırıyor ve küfürler ediyordu. Abdi Kays kabilesinden bir adam Hukeym'in

²¹⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 213.

²²⁰ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 481.

²²¹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 231.

²²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 233.

²²³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 214.

²²⁴ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 483.

böyle küfredip durduğunu görünce ona: “Bu küfürleri kime savuruyorsun?” deyince Hukeym: “Âişe’ye” diye cevap verdi. Adam ona: “Ey kötü kadının oğlu müminlerin anasına mı küfrediyorsun?” deyince de Hukeym onu da mızraklayarak öldürdü.²²⁵

Ertesi gün tekrar savaşmaya başladılar. Şiddetlice çarpıştılar. Çarpışma zevale kadar devam etti. Osman b. Huneyf’in taraftarlarından Hukeym b. Cebele dâhil birçok adam öldürüldü ve her iki taraftan da çok sayıda yaralananlar oldu. Savaş her iki tarafa da zarar vermeğe başlayınca aralarında barış yapmak için çağrıda bulundular. İki taraf da aralarında yazışarak barış çağrısında bulundular. Basralılar barış için Medine halkının Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm'ın biata zorlanıp zorlanmadıkları hususundaki görüşlerini öğrenmek istediler. Eğer Medineliler onların zorla biat ettiklerini söylerlerse Osman b. Huneyf Basra'dan çıkacak ve Basra'yı onlara bırakacaktı. Şayet biata zorlanmadıklarını söylerlerse Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm, Basra'dan çıkıp orayı Osman b. Huneyf'e bırakacaklardı. Bu amaçla Kâb b. Sûver'i Medine'ye gönderdiler.²²⁶

Kâb, cuma günü Medine'ye vardı.²²⁷ Kalkıp Medinelilere şöyle sordu: “Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm, Ali'ye gönüllü olarak mı biat ettiler, yoksa tehdit altında kaldıkları için mi biat ettiler? Herkes sustu. Sadece Usame b. Zeyd kalkıp: "Thedit altında kaldıkları için Ali'ye biat ettiler." diye cevap verdi. Bazıları ona hücum ettiler. Onu dövmek istediler. Ancak Ebû Eyyûb ve bir grup topluluk onu müdafaa ettiler ve saldırganların elinden kurtardılar. Kendisine de: "Sen de bizim gibi sussaydın olmaz mıydı?" deyince o şöyle karşılık verdi: "Hayır, vallahi ben durumun bu noktaya geleceğini sanmıyordum." dedi.²²⁸

Ka'b, durumu Hz. Ali ile görüştü. Hz. Ali de Osman b. Huneyf'e mektup yazıp beceriksizliğini yüzüne vurarak, durumun izahatını şöyle yaptı : “Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm'ı topluluktan ayrılmaya değil, toplulukla bir arada olmaya ve fazilet hususunda birleşmeye zorlamış olduklarını bildirdi. Eğer kendisini halifelikten hal' etmek istiyorlarsa bu hususta onların bir gerekçeleri olmadığını fakat başka bir amaçları varsa bunu açıklamalarını, kendisinin de bu hususta düşünceğini beyan etti. Ka'b b. Sûver, Hz. Ali'nin mektubunu Osman b. Huneyf e ilettiler. Osman: "Bu, bizim içinde bulunduğumuz durumu ilgilendirmeyen başka bir şeydir." diye cevap verdi.²²⁹

Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm, yanlarına gelmeleri için Osman b. Huneyf'e haber gönderdiler. Ancak Osman, onların bu isteklerini kabul etmedi. Bunun üzerine bu ikisi,

²²⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 214.

²²⁶ Seyf, *el-Fitne*, s. 121.

²²⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 231.

²²⁸ Seyf, *el-Fitne*, s. 128.

²²⁹ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 485.

karanlık bir gecede adam toplayarak yatsı vakti büyük camiye gittiler.²³⁰ Ancak Osman, o gece camiye gelmedi. Namazı Abdurrahman b. Attab b. Useyd kıldırdı. Basra'nın ayak takımı bu gelen askerlere sövüp saydılar. Karşılıklı olarak birbirlerine vurdular. Onlardan kırka yakın adam öldürüldü. Halk Osman b. Huneyf in evine girdi. Onu, Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm'ın yanına getirdiler. Yüzünde yolunmadık bir tüy dahi bırakmadılar. Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm, bu büyük hadiseyi Hz. Âişe'ye bildirdiler. Hz. Âişe de Osman'ın serbest bırakılmasını emredince onu serbest bıraktılar.²³¹

Bu olaydan sonra Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm Basra'daki beytül mâlin yöneticiliğine Hz. Ebu Bekir'in oğlu Abdurrahman'ı atadılar.²³² Ve beytül mâlin memurlarından Osman b. Huneyf'in adamlarından olan elliye yakın kişi bu sırada kılıçtan geçirildi.²³³

2. Hz. Ali'nin Şam Yerine Basra'ya Gidişi

Hz. Ali ve Medineliler, Suriye grubu üzerine sefer hazırlıklarına giriştikleri sırada Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve Hz. Âişe'nin Mekke halkı ile birlikte başka bir grup oluşturdukları ve Hz. Ali'ye karşı muhalefet içinde oldukları haberi yayıldı.²³⁴ Hz. Ali durumu Medinelilere bildirdi. Gelen haber Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'nin hilafetini reddettikleri ve Müslümanları bu işi yoluna koymaya davet ettikleri şeklinde idi. Hz. Ali onlar hakkında şu beyânâtı verdi: “Onların bana saldıracaklarından çekinmediğim sürece hücum etmeyeceğim. Onlar bana el uzatmazlarsa ben de uzatmayacağım. Bana yaptıklarına aynen karşılık vermekle yetineceğim.”²³⁵

Daha sonra kafilenin bu şekilde çıkıp gittiğini gören Ümmü'l-Fadl binti el-Hâris²³⁶ bir kişiyi tutup ücretini vererek onu Hz. Ali'ye, “Hz. Âişe ve beraberindekilerin Basra'ya gittikleri” haberini iletmek üzere gönderdi,²³⁷ bu kişide kendisine verilen bu haberi Hz. Ali'ye ilettili.²³⁸ Mekke'den gelen habercinin haberiyle Hz. Âişe'nin kafilesinin Basra'ya yöneldikleri ve oraya gitmek üzere oldukları haberini alan Hz. Ali bu olaya bir hayli sevindi.²³⁹

²³⁰ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 211.

²³¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 90; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 216.

²³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 233

²³³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 90.

²³⁴ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 137.

²³⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 205.

²³⁶ Ümmü'l-Fadl binti el-Hâris, Abdullah b. Abbas'ın annesidir. Bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 209.

²³⁷ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 456.

²³⁸ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 470.

²³⁹ İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, I, 42.

Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Basra'ya doğru gittiği haberi Hz. Ali'ye ulaştığında o Şam'a karşı hazırlıklarla meşguldü.²⁴⁰ Bu haberden sonra Medinelilere hutbe irad etti ve şöyle dedi: "Bu ümmet içinde son zamanlarda kopan bu fitneyi gidermenin tek yolu İslamın ilk günlerinde olduğu gibi kılıca sarılmaktır. Bunun başka bir şekilde ıslah edilmesi ve ortadan kaldırılması mümkün değildir. Allah'tan yardım dileyiniz ki Allah da size yardımcı olsun ve işlerinizi iyiye götürsün."²⁴¹ Fakat Medine halkının çoğunluğu, Hz. Ali'nin bu çağrısına icabet etmekte ağır davrandı. Bazıları onun bu davetine icabet ettiler. Şa'bi'nin ifadesine göre onun bu çağrısına Bedir savaşına katılmış olanlardan sadece altı kişi icabet etti ki, bunların yedincisi yoktu. Başkalarının ifade ettiklerine göre Hz. Ali'nin bu çağrısına Ebu Heysem b. Teyyihan, Ebu Katade el-Ensârî, Ziyad b. Hanzala ve Huzeyme b. Sâbit gibi bazı büyük sahâbe icabet etmişlerdi.²⁴² Medinelilerin Şamlılara karşı da savaşmaktan çekindiğini gören Hz. Ali şöyle bir konuşma yaptı: "Size yazıklar olsun! Sizi azarlamaktan usandım. Ahirete karşılık dünya hayatına, izzetin yerine zillete mi razı oldunuz? Ey insanlar! Benim sizin üzerinizde hakkım var; sizin de benim üzerimde haklarınız var. Benim üzerimdeki hakkınız, size nasihat etmek, feyinizi vermek, cahil kalmamanız için öğretmek, bilmeniz için sizi eğitmektir."²⁴³

Hz. Ali, h. otuz altı yılının rebûlâhir ayının sonlarına doğru daha önce Şam'a gitmek üzere hazırlamış olduğu ordusuyla birlikte Basra'ya yöneldi.²⁴⁴ Hz. Ali'nin halife olduktan sonra yaklaşık dört ay Medine'de kaldığı rivayetlerde aktarılır.²⁴⁵ O ayrılırken Medine'de yerine vekil olarak Temmam b. Abbas'ı, Mekke'ye ise Kusem b. Abbas'ı bıraktı. Hz. Ali, dokuz yüz kadar savaşçıyla Medine'den yola çıktı.²⁴⁶ Yolda giderken daha önceden oğlu Hasan'ın uyarması gibi onu bu işten uzak tutmaya çalışanlar da oluyordu. Mesela, Abdullah b. Selam gelip Hz. Ali'nin atının yularını tutarak şöyle dedi: "Ey müminlerin emiri! Buradan çıkıp gitme. Allah'a yemin ederim ki, sen Medine'den çıkıp gidersen artık Müslümanların otoritesi Medine'de ebediyete kadar yerleşemez. Böyle demesi üzerine bazıları ona sövdüler. Hz. Ali ise, şöyle dedi: "Ona ilişmeyin. Doğrusu o, Hz. Peygamber (a.s.)'in sahâbesinden olup iyi bir kimsedir."²⁴⁷

²⁴⁰ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 231.

²⁴¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 221.

²⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 234.

²⁴³ er-Radî, *Hz. Ali Nehcü'l Belâğa*, s. 59.

²⁴⁴ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 494.

²⁴⁵ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûki ve'l-Umem*, V, 120.

²⁴⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 222.

²⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 234.

Hz. Ali ve yanındakiler Rebeze'ye²⁴⁸ varıncaya kadar yollarına devam etmişler,²⁴⁹ buraya vardıklarında Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve Hz. Âişe'nin buradan geçtikleri haberini almış²⁵⁰ ve ne yapacaklarını düşünmek ve görüşmek üzere burada konaklamışlardı. Bu arada oğlu Hasan yolda yetişti ve babasına karşı uyarılarına devam etti ona şöyle dedi: "Ben, seni Medine'den çıkmaktan men etmişim ama sen beni dinlemedin. Yarın boş yere öldürüleceksin. Kimse de sana yardım etmeyecektir. Hz. Ali ona: "Sen, hâlâ genizinden konuşan bir cariye gibi konuşup duruyorsun. Sen beni neden men ettin de ben seni dinlemedim? Hasan dedi ki: "Osman'ın öldürülmesinden önce Medine'den çıkıp gitmeni sana söylememiş miydim? Osman öldürülürken sen Medine'de olmayaydın da bu hususta hiç kimse senin aleyhinde dedikodu yapmasaydı. Osman'ın öldürülmesinden sonra, sana biat etmek üzere geldiklerinde `bütün İslam diyarından sana biat edinceye, bu şekilde güçlenip hiç kimse sana danışmadan ve uymadan herhangi bir işe kalkışamayacak duruma gelinceye kadar biat alma` dememiş miydim? Şu kadın (Hz. Âişe) ve şu iki adam (Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm) Medine'den çıktıkları zaman sana: `Evinde otur, eğer onlar doğru yolu bulurlarsa bulurlar, yoksa fesat ve fitne sende başka bir kimsenin eliyle kurcalansın.` demedim mi? ki bunlar gidip kendi aralarında sulh yapsınlar. Ama bütün bu söylediklerimi dinlemedin öyle değil mi?"²⁵¹

Hz. Ali oğlu Hasan'ın bu barışçıl tutumuna karşılık olarak şöyle cevap verdi: "Osman'ın öldürülmesinden önce Medine'den çıkmamı söylemiştin, ama olaylar bizi bu hallere sürükledi. Yapabileceğimiz bir şey kalmadı. Vallahi Medine'de yalnız Osman kuşatılmamıştı, onun gibi biz de kuşatılmıştık. Bütün İslam diyarından insanlar gelip de bana biat etmedikçe böyle bir biatı kabul etmememi tavsiyene gelince; ben idarenin başsız kalmasını hoş karşılamadığımı için biatı kabul ettim. İşte ben de Allah'ın hükmünü verinceye kadar bana biat edenlerle birlikte muhalefet edenlerle çarpışacağım ve sonunda hâkimlerin en büyüğü olan Allah hükmünü verecektir."²⁵²

Hz. Ali devamla: "Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Medine'den çıkmalarından sonra evimde oturmamı bana söylemiştin. Bana bir görev düştüğünde nasıl otururum? Şayet evime dönseydim bu İslam ümmetine ihanet olurdu. Ayrılığın Müslümanlar arasına düşmesinden, bu ümmetin birbirine girmesinden emin olamazdım. Ben üzerime düşen göreve atılmasam ve bu işlerde beni ilgilendiren meselelere el koymasam bu işlere gelip kim

²⁴⁸ "Rebeze" Hicaz yoluna üç günlük mesafede Medine karyelerindedir. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, III, 24.

²⁴⁹ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 367.

²⁵⁰ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 30.

²⁵¹ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 138.

²⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 235.

bakacak? Ey oğlum seni ilgilendirmeyen işlerden biraz uzak dur.”²⁵³

3. Hz. Ali'nin Kûfelilerle Diyalogu

Hz. Ali, Basra'daki halkın yaptıklarını haber aldıktan sonra Kûfe halkından yardım istedi.²⁵⁴ Hz. Ali, Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Cafer'le birlikte²⁵⁵ Kûfelilere şu meâlde bir mektup gönderdi: "Kûfe'de ve İslam beldelerinde kargaşa çıkarmamanızı istiyorum. Başınıza gelecek olaylardan korkuyorum. Ben sizi diğer şehirlerin halkına tercih ettim. Size rağbet ettim. Olan hadiselerin dışında kalıp feragat gösterdim. Siz, Allah'ın dinine yardımcı ve destekçi kimseler olun. Bize katılın, bize yardım edin. Biz, barış ve ıslahatı istiyoruz ki, bu ümmet yine eskisi gibi kardeşler haline gelsin.”²⁵⁶

Muhammed b. Ebi Bekir ve Muhammed b. Cafer, bu mektubu alıp Kûfelilere götürdüler. Hz. Ali de Zikâr beldesinde ikamete başladı.²⁵⁷ Kûfe'ye Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Cafer'le gönderdiği mektubun cevabını beklemeye koyuldu. Onlar da Hz. Ali'nin mektubunu Ebû Mûsa el-Eş'âri'ye götürdüler. Yaptırmak istediği duyuruyu halka duyurdular. Ancak isteklerine uyan ve çağrılarına icabet eden olmadı. Akşam olunca birkaç kişi Ebû Mûsa'nın yanına giderek Hz. Ali'ye itaat etmesini söylediler. Ebû Mûsa da: “Bu bir fitnedir.²⁵⁸ Evlerimizde oturmamız bizim için daha hayırlı, çıkıp savaşa gitmemiz ise dünyamız için daha hayırlıdır. Siz bu ikisinden birini seçiniz.” diye cevap verince hiç kimse çıkıp gitmedi. Bunun üzerine Muhammed b. Ebî Bekir ile Muhammed b. Cafer öfkelenerek Ebû Mûsâ'ya ağır sözler sarf ettiler. O da onlara şu karşılığı verdi: "Vallahi Osman'a yapılan biat, hem benim boynumda, hem de sizin arkadaşınız Ali'nin boynundadır. Eğer mutlaka savaşılacaksa biz, her nerede olurlarsa olsunlar ve her kim olurlarsa olsunlar Osman'ın katilleriyle olan davamızı sonuçlandırmadıkça hiç kimseyle savaşmayacağız.”²⁵⁹

Bunun üzerine Muhammed b. Ebî Bekir ile Muhammed b. Cafer dönüp Hz. Ali'nin yanına vardılar. Durumu ona anlattılar. Zikâr beldesinde bulunan Hz. Ali, Mâlik el-Eşter'e şöyle dedi: "Sen Ebû Mûsâ'nın arkadaşısın. Her hususta ona itirazda bulunabilirsin. İbn Abbas'la birlikte ona git, bozduğu şeyi düzelt.”²⁶⁰ Eşter ile İbn Abbas yola çıktılar. Kûfe'ye gelip Ebû Mûsâ ile konuştular. Kûfeli birkaç kişiyi de yanlarına alarak onlardan Ebû Mûsâ'dan yardımcı kuvvet göndermesini istediler. Ebû Mûsâ da bu isteklerine karşılık

²⁵³ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 138.

²⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 90; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 85; el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 29.

²⁵⁵ Seyf, *el-Fitne*, s. 135.

²⁵⁶ et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, III, 493.

²⁵⁷ el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, II, 211.

²⁵⁸ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 368.

²⁵⁹ et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, III, 493.

²⁶⁰ Seyf, *el-Fitne*, s. 138.

cemaate hitaben şöyle dedi: “Ey insanlar! Muhammed (a.s.)'e arkadaşlık eden sahâbîler, Allah ve Rasûlüne sahabe olmayanlara nispetle daha iyi bilirler. Sizin bizim üzerimizde haklarınız vardır. Ben size bir öğüt vereceğim. Uygun görüş odur ki, Allah'ın otoritesini hafife almayasınız ve O'nun emrine karşı cüretkârlık yapmayasınız. İşte fitne kopmuştur. Bu fitne esnasında uyuyan kimse, uyanık olandan daha hayırlıdır. Uyanık olan da oturandan daha hayırlıdır. Oturan da ayakta durandan daha hayırlıdır. Ayakta duran da süvariden daha hayırlıdır. Süvari olan ise bineğini koşuşturandan daha hayırlıdır. Kılıçlarınızı kınlarına sokun. Mızraklarınızın başını ve yaylarınızın kışını koparın. Bu iş yatışincaya kadar haksızlığa uğrayanları ve mazlumları barındırın ki, bu fitne ortadan yok olup gitsin.”²⁶¹

Ebû Mûsâ'nın bu konuşmasını yapmasından sonra İbn Abbas ve Eşter, dönüp Hz. Ali'nin yanına gittiler. Durumu ona anlattılar. Sonra Hz. Ali, oğlu Hasan ile Ammâr b. Yâsir'i²⁶² Kûfe'ye gönderdi.²⁶³ Kûfe'ye vardıklarında Hasan, Ebû Mûsâ'ya şöyle dedi: “Halkın bize yönelmesine niçin engel oluyorsun? Allah'a yemin ederim ki biz, durumu düzeltmekten ve barıştan başka bir şey istemiyoruz. Müminlerin emiri Ali gibi kötülükten ve fesattan korkan başka biri yoktur.” Ebû Mûsâ: “Doğru söyledin. Ancak ben Hz. Peygamber (s.a.v.)'in şöyle buyurduğunu işittim: “Bir fitne ortaya çıkacaktır. O fitne zamanında oturan kişi ayakta durandan daha hayırlı olacaktır. Ayakta duran kişi yürüyenden daha hayırlı olacaktır. Yürüyen kişi süvari olandan daha hayırlı olacaktır. Cenâb-ı Allah, bizi kardeş kıldı. Kanlarımızı ve mallarımızı birbirimize haram kıldı.”²⁶⁴ Bu sözler üzerine Ammâr b. Yâsir son derece kızarak Ebû Mûsâ'ya küfretti²⁶⁵ ve kalkıp şöyle dedi: “Ey insanlar! O kendi kendini vasfetmektedir. Sen bu fitnede oturuyorsun, ancak ayakta duran senden daha hayırlıdır.”²⁶⁶

Hz. Hasan daha sonra insanlara şöyle bir hutbe irad etti: “Ey insanlar, emirinizin davetine icabet edin, kalkın kardeşlerinizin yanına gidin ve orada durumu inceleyin ve görün. Vallahi kalkıp oraya gidecek olanlardan erken davranıp geç kalmayanlar sonunda hayırlı bir akıbete kavuşacaklardır. Bizim bu davetimize icabet edin. Müminlerin emiri size şöyle sesleniyor: “Bu sefere çıkarken zalim ve mazlum olarak kalkıp geldim. Hakka riayet eden her Allah'ın kuluna şunu hatırlatırım ki eğer mazlum isem bana yardımcı olur, zalim isem gelir ve benden hakkını alır. Vallahi Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm bana ilk biat eden kimselerdi ve böyle olduğu halde bana ilk defa ihanet eden yine onlar oldu. Ben Müslümanların malına mı el koydum. Yoksa Allah'ın hükümlerinden birini mi değiştirdim?”

²⁶¹ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 137.

²⁶² Halîfe Ebû Amr eş-Şeybanî el-Basrî el-Hayyât, *Târîh*, s. 181.

²⁶³ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 211. İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, I, 205-210.

²⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 237.

²⁶⁵ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 460.

²⁶⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228.

Onun için kalkınız, yürüyünüz, iyiliği emredip insanları kötülükten alıkoyunuz.” Bu sözler üzerine insanlar Hz. Hasan’a uyup katıldılar.²⁶⁷ Sonra Tayy ve Adıyy b. Hâtem kabilelerinden birçok kimse kalkıp Hz. Hasan’a şöyle dediler: “Neyi uygun görüyor ve bize neyi emrediyorsun?” Hz. Hasan şöyle cevap verir: “Hepimiz kalkıp Hz. Ali’ye biat ettik o da bizi meydana gelen bu olayları çözmek üzere iyiliğe davet etti ve biz de bu yüzden onunla birlikte geldik ki meselelere bakıp değerlendirmeler yapalım.” Rivayete göre Hz. Hasan’a tâbî olanların sayısı dokuz bin civarındaydı.²⁶⁸

Başka bir rivayete göre ise Hz. Ali, Hasan ile Ammâr b. Yâsir'i Kûfe’ye gönderdikten sonra Eşter'i arkalarından göndermiş, o da Ebû Mûsâ’yı Kûfe valiliğinden azlederek aynı gecede vali konağından ihraç etmişti. Ondan sonra Kûfeliler, Hz. Ali'nin safları arasına katılma çağrısına icabet etmişler ve Hz. Hasan’la birlikte karadan ve Dicle nehrinden gitmek üzere dokuz bin kişi Hz. Ali'nin yanına varmışlardı. Diğer bir rivayete göre ise Hz. Hasan’la birlikte on iki bin kişi, Hz. Ali'nin yanına gitmiş, Hz. Ali de bir cemaatle Zîkar’da yol üzerinde onları karşılamıştı. Karşılamanın arasında İbn Abbas da vardı. Hz. Ali, hepsine; "Hoş geldiniz diyerek şöyle hitap etmişti: “Ey Kûfe halkı, siz acem hükümdarlarıyla karşılaştınız, onların topluluklarını dağıttınız. Basralı kardeşlerimizin yanına bizimle beraber gelmeniz için sizi çağırdım. Eğer geri dönerlerse ki, istediğimiz budur ne âlâ. Eğer ısrar ederlerse onlara yumuşakça muamele ederiz. Neticede onlar bize haksızlık yaparak zulüm başlatırlarsa, o zaman gereğini yaparız. İçinde barış bulunan bütün çarelere başvurunuz. Islahatı fesada tercih ederiz. İnşallah bunu yaparız.”²⁶⁹

Bu sırada Hz. Ali daha Rebeze’de iken Tayy kabilesinden bir cemaat gelip ona katılmışlardı.²⁷⁰ Bu kimseler geldiklerinde Hz. Ali’ye şöyle denilmişti: “Sana bir cemaat geldi. Onlardan bazıları seninle birlikte savaşmak istiyor, bazıları da sadece ziyarete gelmişlerdir.” Hz. Ali buna şöyle karşılık verdi: “Allah sizlerden razı olsun. Yüce Allah cihada çıkanları yerinde oturanlardan çok daha üstün tutmuş ve onlara büyük mükâfatlar vadetmiştir.”²⁷¹

Hz. Ali, Rebeze'den hareket ettiğinde öncü kuvvetlerin başında Ebû Leylâ b. Ömer b. el-Cerrâh bulunuyor; sancağı ise Muhammed b. el-Hanefiyye taşıyordu. Hz. Ali “Feyd”²⁷² denilen yere vardığında Esed ve Tayy kabileleri gelmiş ve emrinde olduklarını bildirmişti. Daha sonra Osman b. Huneyf ve adamlarının başına gelenler kendisine haber verilmiş, o da:

²⁶⁷ Seyf, *el-Fitne*, s. 142.

²⁶⁸ et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, III, 500.

²⁶⁹ Seyf, *el-Fitne*, s. 144.

²⁷⁰ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 31.

²⁷¹ et-Taberî, *Târihu'l-Umem*, III, 493.

²⁷² “Feyd” Mekke yolunda bir menzildir. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, IV, 282.

"Allah'ım! Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'i mübtela kıldığım şeyden beni uzak tut." demişti.²⁷³

Zîkar beldesine varıldığında Osman b. Huneyf, yüzü yolunmuş, yüzünde tek tüy kalmamış olarak yanına gelip şöyle dedi: "Ey müminlerin emiri! Sen, beni sakallı olarak Basra'ya gönderdin. Şimdi de tüsüz olarak senin yanına geldim. Hz. Ali: "Hayır ve sevap kazandım." dedi.²⁷⁴ ve devamla: "Benden önce Ömer ve Osman Basra'ya valiler gönderdi de Müslümanlar Kitap ve sünnetle amel ettiler. Üçüncüsü onlara vali gönderince ise işte böyle davrandılar. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm da bana biat etmişlerdi. Sonra da her ikisi de biatlarını inkâr edip Müslümanları bana karşı kışkırttılar. Hayret doğrusu! Onlar Ebûbekir, Ömer ve Osman'a uydular da bana nasıl oldu da muhalefet ettiler, anlayamıyorum."²⁷⁵

Hz. Ali, böyle dedikten sonra Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm hakkında da şöyle dedi: " Allah'ım, onlar akrabalık bağını kestiler, bana zulmettiler, biatı attılar, insanları bana karşı ifsat ettiler. Bunların düğümlediğini çöz ve kendi nefislerinde hükmettikleri şeyi teyit edip onaylama. Yaptıkları şu kötü işin fenalığını da kendilerine göster."²⁷⁶

4. Hz. Ali'nin Muhaliflerle Diyalogu ve Tarafların Karşı Karşıya Gelmeleri

Hz. Ali daha Zîkar'dan ayrılmadan anlaşma sağlama ümidiyle Hz. Âişe'nin karargâhına sahâbeden Ka'ka b. Amr'ı elçi olarak göndermişti.²⁷⁷ Ka'ka, Basra'ya gitti. Önce Hz. Âişe ile görüşüp ona şöyle dedi: "Anacığım, bu beldeye seni getiren sebep nedir?" Hz. Âişe: "Ey oğulcağızım, insanların arasını düzeltmek için geldim." Ka'ka: "Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'a haber gönder de senin yanına gelsinler. Onlara da senin huzurunda konuşalım." Haber gönderildi. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm, Hz. Âişe'nin bulunduğu yere geldiler. Ka'ka, onlara şöyle dedi: "Ben, müminlerin annesi Âişe'ye buraya niçin geldiğini sordum, insanların arasını bulmak ve fesadı yok etmek için geldiğini söyledi. Siz ne dersiniz? Tâbi mi olacaksınız, yoksa muhalif misiniz? Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm tâbi olacaklarını söylediler. Bunun üzerine Ka'ka şöyle dedi: "Bu düzeltmenin ve ara bulmanın yolu nedir? Bunu bana söyleyin. Bu düzeltme ne şekilde yapılacaktır? Allah'a yemin ederim ki, eğer yolunu bilirse düzeltmeyi yapar, fesadı ortadan kaldırırdık. Eğer bilemezsek bunu yapamayız. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm şöyle cevap verdiler: "Osman'ın katillerini istiyoruz. Eğer o katiller kendi hallerine bırakılırlar ve onlara

²⁷³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 225.

²⁷⁴ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 211; Seyf, *el-Fitne*, s. 138.

²⁷⁵ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 495.

²⁷⁶ er-Radî, *Hz. Ali Nehcü'l Belâğa*, s. 143.

²⁷⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 234.

ilişmezlerse, bu Kur'an'ı terk etmek demektir.”²⁷⁸

Ka'ka bunun üzerine şöyle dedi: “Siz, Basra halkından Osman'ın katilleri olan birçok kimseyi öldürdünüz. Bu gün doğruluğa herkesten önce sizin yönelmeniz gerekir. Altı yüz adam öldürdünüz. Altı bin kişi size karşı çıktı. Sizi terkedip gittiler, yanınızdan ayrıldılar. Hurkus b. Züheyr'i öldürmek istedîmiz. Onu, altı bin kişi size karşı korudu. Eğer onları kendi hallerine terkederseniz bu söylediklerinizi de terk etmiş olursunuz. Eğer onlarla çarpışacak ve sizden ayrılan adamlara karşı koyacak olursanız, hoş karşılamadığımız bu olaylardan daha büyüğü ile karşılaşır ve nefret duyarsınız, (yani amacınız Osman'ın katillerini öldürmekse ve bunda bir maslahat görmekteyseniz bilesiniz ki, onları öldürdüğünüz takdirde daha büyük bir fesat çıkacaktır) altı bin kişi kendisini koruduğu için Hurkus b. Züheyr'den, Hz. Osman'ın öcünü almaktan aciz kaldığımız gibi ben de Osman'ın katillerini şimdilik öldürmemekte mazurum. O katilleri öldürme işini, onları yakalama fırsatını elde edinceye kadar erteliyorum. Çünkü her şehirdeki ahalinin görüşü farklıdır. Halk, ihtilaf halindedir. Sonra şunu da biliyorum ki, Rebia ve Mudar kabilesinden bir topluluk, meydana gelen bu hadise yüzünden Osman'ın katilleriyle savaşmak için bir araya gelmişlerdir.”²⁷⁹

Bunun üzerine Hz. Âişe, Kaka'ya: “Peki, sen ne dersin? diye sordu, o da: “Ben derim ki: Meydana gelen bu olayların ilacı, hadiseleri ve insanları sakinleştirmektir. Eğer bu durum teskin edilirse, insanların heyecanları söner ve iş sona erer. Bize biat ederseniz bu, hayra bir alamettir. Fakat buna yanaşmaz da işi daha da büyüterek yan çizerseniz, durum, şerre ve kötülüğe doğru kayıp gider ki bu, hâkimiyetin ve mülkün yok olması demektir.”²⁸⁰ Bu sözler üzerine onlar da Ka'ka'ya şöyle dediler: “Doğru ve isabetli söyledin. Kalk, şimdi Ali'ye git. Eğer Ali de bu görüşlerine aynen uyar ve bu görüşlerle bize yaklaşırsa, o zaman bu iş barışla sonuçlandı, demektir.”²⁸¹

Ka'ka, Hz. Ali'ye dönüp durumu anlattı. O da son derece sevindi. Her iki taraf barışa yöneldi. Ancak bu barışı hoş karşılamayanlar da vardı.”²⁸²

Hz. Âişe de oraya barış amacıyla geldiğini bir haberciyle Hz. Ali'ye bildirdi. İki taraf da sevindiler, bunun üzerine Hz. Ali kalkıp bir hutbe okudu, Allah'a hamd-u senâda bulunduktan sonra cahiliye döneminin bahtsızlığından ve mutsuzluğundan, İslam'ın gelişyle erişilen mutluluktan, Allah'ın, bu ümmete verdiği nimetlerinden, Rasûlullah (a.s.)'dan sonra hilafet ve cemaatla nasıl bir nimete erdiklerinden söz etmiş ve sözlerini şöyle bitirmiştir:

²⁷⁸ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 503; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 86.

²⁷⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 238.

²⁸⁰ Seyf, *el-Fitne*, s. 146.

²⁸¹ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 503.

²⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 238.

"Allah, mutlaka arzu ettiğini ortaya koyar ve dilediğini yapar, haberiniz olsun ki, ben yarın çıkıp gidiyorum. Siz de bana uyup çıkıp buradan gidin. Osman'ın öldürülmesine yardımcı olanlar yola çıkmasınlar."²⁸³

Hız. Ali kuvvetlerini Kûfe dışında topladıktan sonra Basra'ya doğru hareket etti. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile beraberindekiler de Hız. Ali'yi karşılamak için yola çıktılar. Ubeydullah b. Ziyad'ın köşkünün yanında toplandılar. Her iki taraf ayrı ayrı yerlerde konakladılar. Hız. Ali, askerlerini biraz öne aldı, diğerleri gelip ona katıldılar. Üç gün orada durdular. Ve taraflar arasında hiçbir çatışma olmadı. İki taraf arasında haberleşme ve yazışma devam etti. Bu durum hicri otuzaltıncı sene cemaziyelahir ayının ortalarında cereyan etmiştir.²⁸⁴

Hız. Ali orada konakladığında tarafların arasını bozmak isteyenler de etrafta kol geziyorlardı. Mesela, Ebû el-Cerbâ adında birisi Zübeyr b. Avvâm'a: "Ali'nin adamları gelip henüz katılmadan üzerine bin atlı göndersen iyi olur." demiş, Zübeyr b. Avvâm ise: "Biz savaşın neticelerini ve ortamını çok iyi biliriz. Onlar bizim davamızın adamlarıdır. Bu iş şimdiye kadar hiç düşünülmemiş ve olmamış bir iştir. Onların bize gelen heyetleri bizden ayrıldığı zaman sulh akdetmek üzere ayrılmışlardı. Ben de aynı şekilde sulhun meydana gelmesini ve bunun sulh ile neticelenmesini arzu ediyorum." demişti.²⁸⁵

Yine bazıları Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'a giderek şunları söylemişlerdi: "Şu adama (Hız. Ali) karşı fırsat kollayınız, asıl isabetli olan savaşa girişmektir." Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm onları yaptıkları bu işten menettiler.²⁸⁶

İkinci bölümde işleyeceğimiz konulardan birisi olan "büyük günah meselesi" ni içeren bir soruyu Ebu Seleme ed-Dalanî adında bir kişi Hız. Ali'ye sordu ve dedi ki: "Eğer biz ve onlar, yarın karşı karşıya gelip çarpışırsak kıyametteki durumumuz ne olacaktır?" Hız. Ali: "Bizden ve onlardan kalbi Allah'a bağlı olan bir kimse öldürülürse mutlaka Cenâb-ı Allah'ın onu Cennet'e koyacağını ümit ederim."²⁸⁷

Hız. Ali, orada bulunanlara bir konuşma yaparak şöyle buyurdu: "Ey Müslümanlar, karşımızda bulunan bu Müslümanlar için dillerinizi ve ellerinizi tutun. Sakın bu konuda önden davranmayın."²⁸⁸ Çünkü yarın kıyamet gününde bu gün düşmanlığı başlatanlar dava edilecektir."²⁸⁹

²⁸³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 235.

²⁸⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 236.

²⁸⁵ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 508.

²⁸⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 237.

²⁸⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 238; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 239.

²⁸⁸ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 36.

²⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 240.

İki taraf karşı karşıya gelince, Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın yanına gitti ve onlara şöyle seslendi: “Vallahi, sizler, silah, at ve bir sürü askerler hazırladınız. Eğer bunu yaparken Allah’a karşı sunacak bir özrünüz varsa bile yinede Allah’tan korkun.” Arkasından: “O ipliğini kuvvetle büktükten sonra çözen kadın gibi olmayın.”²⁹⁰ ayetini okudu ve onlara şöyle dedi: “Ben ikinizin de din kardeşi değil miyim? Ve sizin benim kanımı benim de sizin kanınızı haram kılmamız gerekmez mi? Kanımın akıtılmasını helal kılacak herhangi bir olay meydana geldi mi?” Talha b. Ubeydullah dedi ki: “Sen, halkı Osman'a karşı kıskırttın.” Hz. Ali: “O gün Allah onlara hak ettikleri cezalarını tam verir ve onlarda bilirler ki Allah apaçık haktır.”²⁹¹ ayetini okudu ve devamla: “Ey Talha! Osman’ın katillerini talep ediyorsun değil mi? Allah o katillere lanet etsin.”²⁹² Ey Talha! Sen kendi zevceni evinde gizlerken Rasûlullah (a.s.)’ın zevcesini buraya getirdin. Onu kalkan edinerek mi savaşıyorsun? Sen bana biat etmedin mi?” Talha b. Ubeydullah: “Sana biat ettim ama o zaman boynumun üzerinde kılıç duruyordu, korktuğum için biat ettim.” Hz. Ali daha sonra Zübeyr b. Avvâm’a dönerek sordu: “Ey Zübeyr b. Avvâm! Sen niçin buraya geldin?” Zübeyr b. Avvâm: “Senin yüzünden geldim ve halifeliğe benden daha layık olmadığımı düşündüğüm için geldim.”²⁹³

Hz. Ali bunun akabinde Zübeyr b. Avvâm’a: “Hatırlıyor musun, bir gün Rasûlullah (a.s.) ile birlikte bir yerde yürüyordum da Rasûlullah (a.s.) bana bakıp tebessüm etti ve ben de ona bakıp tebessüm ettim.”²⁹⁴ Sen o anda Rasûlullah (a.s.)’a: "Ebû Tâlib'in oğlu niye bu kibrini bırakmıyor?" dediğin zaman Rasûlullah (a.s.), sana şöyle demedi mi: “Ebû Tâlib'in oğlunda kibir yoktur ve bir gün sen onunla haksız yere çarpışacaksın.” Bu sözleri işiten Zübeyr b. Avvâm: “Vallahi dediğin doğrudur. Şu anda Rasûlullah (a.s.)’ın dediklerini hatırladım, eğer bunları daha önce hatırlamış olsaydım kesinlikle buraya gelmezdim. Bundan sonra da ebediyen sana karşı savaşacak değilim.” diye karşılık verdi.²⁹⁵

Hz. Ali sonra arkadaşlarının yanına döndü ve onlara: “Zübeyr b. Avvâm sizinle kesinlikle çarpışmamak üzere Allah’a söz vermiş bulunmaktadır.” dedi. Gerçekten Zübeyr b. Avvâm, Hz. Âişe’nin yanına giderek ve ona şöyle dedi: “Ben dünyaya geldiğim ilk günden beri, bugünkü kadar şu anda bulunduğum yerin benim olmadığını ve burada durmamam gerektiğini hissetmiş değildim.” Hz. Âişe ona: “Peki ne yapmak istiyorsun?” diye sorunca o: “Sizi olduğunuz gibi bırakıp hemen gitmek istiyorum.” diye cevap verdi. Oğlu Abdullah babasına şöyle seslendi: “Bu iki muhalif grubun birbirine karşı çıkmalarından ve keskin

²⁹⁰ en-Nahl, 16/92.

²⁹¹ en-Nûr, 24/25.

²⁹² el-Ya’kûbî, *Târihu’l-Ya’kûbî*, II, 211.

²⁹³ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, III, 240.

²⁹⁴ İbn A’sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, I, 480.

²⁹⁵ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 140; el-Ya’kûbî, *Târihu’l-Ya’kûbî*, II, 212; el-Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, II, 371.

kılıçlarını çekip bu noktaya gelmelerinden sonra onları yüzüstü bırakıp gitmek mi istiyorsun? Korktun ve Ebû Tâlib'in ordusundaki o sancaklarla onları taşıyan gençleri ve bunun arkasında dehşet verici bir ölümün olduğunu gördün de dehşete kapıldın değil mi? Olduğun yerde dur ve bekle.” Fakat Zübeyr b. Avvâm ona: “Hayır ben ona karşı çarpışmamak üzere yemin ettim.” diye karşılık verir. Abdullah ise ısrar ederek: “Yeminine kefarete öde ve onunla çarpış.” der. Sonra Zübeyr b. Avvâm kölesi Mekhûl'u, başka bir rivayete göre ise Selce adındaki bir kölesini kefarete olarak azad eder.²⁹⁶

Başka bir rivayette anlatıldığına göre Zübeyr b. Avvâm, Ammâr ile Hz. Ali'yi bir arada görünce savaş alanından dönüp gitmiştir. Çünkü o, Rasûlullah (a.s.)'ın, Ammâr'a: “Seni asi bir topluluk öldürecektir.”²⁹⁷ dediğini işitmiş ve Ammâr'ın o günde öldürülmesini istememiştir.²⁹⁸

Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ortaya atıldıklarında sulhun akdedileceği hususunda zerre kadar şüphesi olmayan Mudar kabilesi onlarla birlikte ortaya çıkmış ve arkasından aynı şekilde barıştan hiçbir şekilde şüphe etmeyen Rebia kabilesi de onlara katılmıştı. Onların yanında sulhun kesinlikle gerçekleşeceğine inanan Yemen halkı da ortaya çıkmış, Hüddanoğulları Hz. Âişe ile birlikte ve diğer tarafta sayılan kabile reisleriyle birlikte otuz bin kişiye yakın bir ordu oluşturarak yerlerini almışlardı. Hepsi sulhun akdedileceğine inanıyorlardı.²⁹⁹

İki taraf arasında bir nevi arabulucu rolü üstlenen Ka'ka b. Amr'ın girişimleri sonucu Hz. Âişe'nin barış amacıyla geldiğini bir haberciyle Hz. Ali'ye bildirmesinden sonra iki taraf sevinmiş, bunun üzerine Hz. Ali kalkıp bir hutbe okumuş, hutbesinde “Haberiniz olsun ki, ben yarın çıkıp gidiyorum. Siz de bana uyup çıkıp buradan gidin. Osman'ın öldürülmesine yardımcı olanlar yola çıkmasınlar.” şeklinde beyanatlarda bulunmuştu.³⁰⁰

Hz. Ali'nin hilafete geldiği günden beridir kafasında uygulamak istediği plan için taşların yavaş yavaş yerine oturduğuna bu hutbede şahit olmaktayız. Çünkü Hz. Ali'nin amacı bu âsilerden bir an önce kurtulmaktır ve bunun içinde onun kuvvet bulması, sükûnetin yerleştirilmesi lazımdır.

Hz. Ali, bu konuşmasını yaptıktan sonra, Hz. Osman'ın öldürülmesinde büyük rol oynayan ve Hz. Ali'nin ordusu içerisinde söz geçiremediği bir grup olan³⁰¹ âsiler bir araya

²⁹⁶ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 372; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 242.

²⁹⁷ el-Buhârî, *es-Sahîh*, et-Taâvun, 447.

²⁹⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 241.

²⁹⁹ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 517.

³⁰⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 235.

³⁰¹ Korkmaz, *Tarihin Tahriî İbn Sebe Meselesi*, s. 61.

gelip toplandılar.³⁰² Bu toplantıda âsiler kendi selametleri için Hz. Ali'yi Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile çarpıştırıp onları birbirine düşürmek şeklinde bir karar üzerinde anlaştılar.³⁰³

Hz. Ali'nin ordusu yirmi bin kişi civarındaydı. Bundan sonra Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm'a şu mealde bir mektup gönderdi: “Ka'ka b. Amr'a verdiğiniz söze bağlıysanız bize ilişmeyin. Oturalım bu işi görüşelim.” Onlar da Hz. Ali'nin, bu mektubuna karşı şu cevabî mektubu gönderdiler: “Biz, insanlar arasında barış tesis etmek maksadıyla Ka'ka b. Amr'a verdiğimiz söze bağlıyız.” Böylece herkesin kalbi rahatladı. Sükûna erdiler.³⁰⁴ İki ordudaki askerler, arkadaşlarıyla görüşüp konuştular. Akşam olunca Hz. Ali, Abdullah b. Abbas'ı karşı tarafa gönderdi. Onlar da Muhammed b. Tuleyha es-Seccad'ı Hz. Ali tarafına gönderdiler. Böylece iki taraf da rahat bir gece geçirdiler.³⁰⁵

Ancak Hz. Osman'ın katilleri, en kötü geceyi geçirdiler. Onlar geceleyin bir araya gelip müşâvere yaptılar. Ve fecir doğar doğmaz savaşı başlatma kararını aldılar. Fecrin doğuşundan önce ayaklandılar. Gece karanlığında kimsenin göremeyeceği bir anda çıkıp kılıçlarını çekerek Mudar kabilesinden olanlar Mudarlılara, Rebâa kabilesinden olanlar Rebâalılara ve Yemenlilerden olanlar da Yemenlilere karşı hücum ederek onları birbirlerine kırdırmaya başladılar. Basra halkı karşı koymaya çalışarak her biri üzerine gelen bu askerleri geri püskürtmeye çalışmış ve şüpheye düşmüşlerdi. Bu olayların akabinde Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm sağ tarafta bulunan Rebâalıların başına komutan olarak Abdurrahman b. Haris'i ve sol taraftaki kuvvetlerin başına ise Abdurrahman b. Attab'ı göndererek kendileri de merkezde yer almışlardı. “Bu hal nedir” diye sorduklarında onlara şöyle demişlerdi: “Kûfeliler, geceleyin bize hücum ettiler, bize ihanet ettiler.” Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm da: “Evet, Ali'nin niyetinin farklı olduğunu ve bizi kandırıp kanlarımızı dökmek istediğini anladık.” demişler, sonra Basralılar üzerlerine saldıran Kûfelileri karargâhlarına geri püskürtmüşlerdi.³⁰⁶

Hz. Ali ve Kûfeliler meydana gelen bu karışıklığı duymuşlardı.³⁰⁷ İsyancılar Hz. Ali'ye yakın bir yere adam yerleştirmiş ve onların sebebini sorduğunda cevap vermek üzere hazır bulundurmışlardı. Hz. Ali: “Şu insanlara ne oluyor? diye sorunca oraya yerleştirilen adam şöyle dedi: “Birden bire çıkagelen kimselerin bizi gâfil avlayıp hücum ettiklerini gördük, biz de onları geri püskürttük.” Hz. Ali bu andan sonra kuvvetlerinin başına komutanlar tayin

³⁰² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 235.

³⁰³ Seyf, *el-Fitne*, s. 148.

³⁰⁴ İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, I, 42.

³⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 240.

³⁰⁶ Seyf, *el-Fitne*, s. 163.

³⁰⁷ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 88.

ederek şöyle dedi: “Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın bizim kanlarımızı dökmeden buradan ayrılmayacaklarını ve bize asla uymayacaklarını anladım.”³⁰⁸

Taraflar, kendi silahını koşup aldı, zırhını giydi, atlarına bindi. Aslında ne yapıldığını hiç kimse bilmiyordu. Savaş iyiden iyiye kızıştı.³⁰⁹ İki ordu karşı karşıya geldi. Hz. Ali'nin münadisi de: “Savaşmaya son verin, savaşmaya son verin!” diye sesleniyor, ama kulak veren kimse olmuyordu.³¹⁰ Basra kadısı Kab b. Sûver Hz. Âişe’ye doğru gelip şöyle dedi: “Ey müminlerin annesi! İnsanlara yetiş. Belki Cenâb-ı Allah, senin vasıtanla insanları barıştırır.” Hz. Âişe, devesinin üzerindeki mahfesine oturdu.³¹¹ Onun mahfesini zırhlarla kapattılar. Savaş alanında çarpışanlar arasında Zübeyr b. Avvâm ve Ammâr b. Yâsir de vardı. Ammâr, mızrağını Zübeyr b. Avvâm'e fırlatacaktı. Ama Zübeyr b. Avvâm, kendini bir tarafa çekip ona şöyle diyordu: “Ey Ebu Yakazân, beni öldürecek misin?” Ammâr: “Hayır, ey Abdullah'ın babası.” Zübeyr b. Avvâm, Rasûlullah (a.s.)'ın “Ey Ammâr! Seni âsi bir grup öldürecektir.” hadisini hatırladığı için Ammâr'a dokunmamıştı. Yoksa Zübeyr b. Avvâm, ondan daha güçlüydü ve onu öldürebilirdi. Zaten bu savaşta iki taraf da yaralıları öldürmemeye, kaçanı kovalamamaya söz vermişlerdi. Buna rağmen çok sayıda adam öldürüldü.³¹²

Korkmaz, Cemel Savaşı'nın başlamasıyla ilgili olarak farklı bir görüş öne sürmüştür. O, öldürülmekten korkan bir grubun sırf savaşı başlatmak için bile olsa kendilerini savaş ortamının içine atmasının kabul edilemeyeceğini, zaten iki taraf için de savaşmak için yeterince sebep olduğunu, savaşın Hz. Ali'nin karşı tarafa teslim olup biat etmeleri için üç gün süre vermesi, ancak bu süre zarfında karşı taraftan olumlu bir cevap gelmemesi üzerine hücumla geçmesiyle başladığını ifade eder.³¹³

5. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Öldürülmesi

Rivayetlere göre Talha b. Ubeydullah'a savaş alanında hedefini şaşırması, kaynağı bilinmeyen³¹⁴ serseri bir ok ona isabet etmiştir.³¹⁵ Genellikle rivayetler bu okun Mervan b. Hakem tarafından ona fırlatıldığından bahseder.³¹⁶ Bir başka rivayete göre ise Mervan savaş meydanında insanların hezimetini görünce³¹⁷ “Bu günden sonra artık intikamımı

³⁰⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 242.

³⁰⁹ İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, I, 205-210.

³¹⁰ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 518.

³¹¹ Seyf, *el-Fitne*, s. 168.

³¹² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 243;

³¹³ Korkmaz, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, s. 59-60.

³¹⁴ İbn A'sem, vermiş olduğu bir dipnotta bu okun kaynağının bilinmediğine dair rivayetlerin olduğundan bahseder. Bkz. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 478.

³¹⁵ İbn Hallikân, *Veşeyât*, III, 18.

³¹⁶ el-Hayyât, *Târîh*, s. 181; İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medine*, IV, 1170; ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 138; el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 212.

³¹⁷ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 479.

istemeyeceğim" diyerek Talha b. Ubeydullah'a on bir adet ok fırlatmıştır."³¹⁸ Rivayete göre Talha b. Ubeydullah, yaralanan ayağını atının bedenine yapıştırıp yoluna devam etmeye çalışmış, ancak atı ona serkeşlik yapınca: "Bana gelin ey Allah'ın kulları, bana gelin ey Allah'ın kulları!" diye inlemiş, peşine takılıp kendisini tutan bir kölesine: "Yazıklar olsun sana! Beni evlere götür." demişti. Ayağı kanadığı için ayakkabısı kanla dolmuştu. Akabinde kölesine: "Terkime bin" demişti. Kan kaybettiği için gücünü yitirmişti. Kölesi terkisine binerek onu binek üstünde tutmuş ve Basra'daki bir eve götürüp bırakmıştı. Kendisinin de orada vefat etmiş olduğu söylenir.³¹⁹

Rivayetlerin çoğu Mervan b. Hakem'in Talha b. Ubeydullah'ı öldürdüğünden bahseder. Ancak burada kafaları karıştıran bir husus vardır. Mervan ve Talha b. Ubeydullah aynı tarafta olduğu halde niçin biri diğerini öldürsün? İncelediğimiz kaynakların çoğunda sadece Mervan'ın atmış olduğu oklar yüzünden Talha b. Ubeydullah'ın öldüğü haber veriliyor, bunun sebebi verilmiyor. Ancak İbn Abdi'l-Berr *İstîâb* adlı eserinde, Talha b. Ubeydullah'ın Hz. Osman'ın muhasarası esnasında onu öldüren katillere yardım ettiği iddiasıyla Mervan tarafından bu olayın intikamını almak için öldürüldüğünü söylemektedir. Hatta Mervan öldürmeden önce: "Bugünden sonra intikamımı aramayacağım." şeklinde bağırp okları fırlattığını ve akabinde Hz. Osman'ın oğlu Eban'a giderek "Babandan sonra biz sana yeteriz." dediğini de aktarır.³²⁰ Yine Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Talha "Eğer Osman, Mervan'ı isyancılara teslim etseydi, öldürülmezdi."³²¹ şeklindeki söylemleri aralarındaki husumeti çoğaltan etkenlerden olabilir.

Zübeyr b. Avvâm, Hz. Ali'ye karşı yapmış olduğu yeminin kefarecini ödedikten sonra, yukarıda geçtiği üzere, Resûlullah (a.s.)'ın Ammâr'a: "Seni isyancı bir grup öldürecek." hadisini hatırlayıp da Ammâr ile Hz. Ali'yi bir arada görmesi üzerine savaş alanından dönüp gitmişti. Bunun akabinde Zübeyr b. Avvâm savaş meydanından es-Sibâ' denilen bir vadiye vardığı söylenir.³²²

Ahnef b. Kays'ın karargâhına uğrayan Zübeyr b. Avvâm için Ahnef dedi ki: " Bu insanlar arasında fesat çıkarıcı kişidir."³²³ Vallahi bunun yaptığı sadece çarpışmalara katılmamak değildir. O Müslümanları bir araya topladı, sonra onlar birbirlerini vurup kırmaya başlayınca kendisi çekilip evine kapandı. Daha sonra Ahnef, etrafındakilere şöyle dedi: "Bana

³¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed bin Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, III, 223; el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 43; ez-Zehabî, *el-İber fî Haberi men Gaber*, I, 27-32.

³¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 242.

³²⁰ Ebû Ömer Yusuf b. Abdullâh b. Muhammed İbn Abdilberr, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, II, 766; Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs*, IV, 326.

³²¹ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 166.

³²² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 243; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 236.

³²³ Seyf, *el-Fitne*, s. 174.

Zübeyr b. Avvâm'dan haber getirecek kimse var mıdır?" Amr b. Cermûz: "Ben" diye cevap verdi, Zübeyr b. Avvâm'ı takip ederek onu buldu. Namaza durduklarında İbn Cermûz, Zübeyr b. Avvâm'ı hançerleyerek öldürdü.³²⁴ Kölesi Zübeyr b. Avvâm'ı es-Sibâ' vadisine gömdü.³²⁵

Bazı rivayetlere göre İbn Cermûz, Zübeyr b. Avvâm'ın başını Ahnef b. Kays'ın yanına getirir ve beraber Hz. Ali'nin yanına gelirler. Hz. Ali de emir verir ve Zübeyr b. Avvâm'ın başı bedeniyle birlikte es-Sibâ' vadisine gömülür.³²⁶

Rivayetlerde İbn Cermûz'un Hz. Ali'nin yanına vardığında kapıcısına dönüp şöyle dediği aktarılır: "Zübeyr b. Avvâm'ı öldüren adama görüşme izni al." Hz. Ali'den adamın girmesine izin istenince Hz. Ali: "Ona girmesi için izin ver, fakat onu cehennem ateşiyle müjdele." der.³²⁷ Bunun üzerine İbn Cermûz: "Düşmanlarınızı öldürüyoruz, bizi ateşle müjdeliyorsunuz!" diye karşılık verir.³²⁸

Hz. Ali'nin İbn Cermûz'u ateşle müjdelemesinin sebebi kanaatimizce onun Zübeyr b. Avvâm'ı öldürmesi değil onu küfre götüren başka bir sebebe vâkıf olmuş olması olabilir ki biz bu sebebin ne olduğu konusuna kaynaklarda rastlayamadık.

D. Savaşın Sona Ermesi

Şiddetli çarpışmaların sonunda Hz. Âişe taraftarları yenilgiye uğramışlardı ve Basra'ya doğru çekilmek istiyorlardı. Ancak atlılar tekrar Hz. Âişe'nin devesi etrafında toplanmış ve yeni bir harekete koyulmak üzereydiler. Hz. Âişe olaylar bitip de Basralılar hezimete uğrayınca o esnada Basra kadısı olan Kâb b. Sûver'e şöyle dedi: "Kâb! Kur'an'ı al ve çarpışanları bu mushafa davet et." Ka'b b. Sûver, mushafi eline alıp savaş alanında ilerleyince Kûfe ordusunun öncüleri onu karşıladılar. İsyancı gruplar, Ka'b b. Sûver'in mushafi eline alıp yüksekte tuttuğunu görünce onu ok yağmuruna tutarak öldürdüler.³²⁹

Oklar Hz. Âişe'nin mahfesine de ulaşıyordu.³³⁰ Bunun üzerine Hz. Âişe: "Hesap gününü hatırlayın!" diye bağırdı. Ellerini kaldırıp Hz. Osman'ın katilleri olan o saldırganlara beddua etmeye başladı. Orada bulunan kimseler de onunla birlikte yüksek sesle beddua etmeye başladılar. Bu gürültüler, Hz. Ali'nin kulağına varınca; "Bu gürültü de ne?" diye sordu. Orada bulunanlar:"Müminlerin annesi, Osman'ın katillerine ve bu katillerin taraftarlarına beddua ediyor" dediler. Hz. Ali de: "Allah'ım, Osman'ın katillerine lanet et." dedi. Hz. Âişe'nin

³²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 110; el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 212.

³²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 18.

³²⁶ el-Hayyât, *Târîh*, s. 186; el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 51.

³²⁷ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 521; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 244.

³²⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 91.

³²⁹ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 523.

³³⁰ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 481.

mahfesine oklar atılmaya devam ediyordu. Hz. Âişe de yanında bulunanları, bu saldırganları durdurmaya teşvik etti. Yanındaki koruyucuları, onlara karşı saldırıya geçirdi. Onlar da saldırganlara hücum ettiler ve bu hücum, Hz. Ali'nin bulunduğu yere kadar uzandı.³³¹

Anlatıldığına göre bu savaşta Hz. Âişe'nin devesinin başında şiddetli çarpışmalar oluyordu. Devenin yularını kim tutarsa öldürülüyordu. Hz. Ali: "Devenin ayaklarını kesiniz. Eğer deve yere çöktürülür, ayakları kesilirse, onlar tamamen dağılır giderler." demiş, onun bu sözü üzerine oradakilerden birisi devenin ayağına vurmuş ve onu yere çöktürmüştü.³³² En sonunda deve vurulup yere düşünce çevresindeki insanlar adeta yenilgiye uğramışçasına dağılıp kaçtılar. Hz. Âişe'nin mahfesi de atılan okların neticesinde adeta kirpiye dönmüştü.³³³ O esnada Hz. Ali'nin nidacısı insanlara şu duyuruda bulundu: "Kaçan kimseyi kovalamayın, yaralıyı öldürmeyin, hiçbir malı yağmalamayın, silahını bırakan emniyettedir, kapısını kapayan güvendedir!"³³⁴

Hz. Âişe'nin devesi düşer düşmez Hz. Ali'nin taraftarı olan kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir ve Ammâr b. Yâsir birlikte koşup hevdeci tutup aldılar,³³⁵ kenara çektiler ve Hz. Âişe'yi ölümden kurtardılar.³³⁶ Sonra Muhammed elini hevdecin içine sokunca Hz. Âişe: "Bu da kim?" diye sordu. Muhammed ona: "İyiliksever kardeşin" diye cevap verdi. Hz. Âişe: "Âsi çocuk!" diye seslenince Muhammed: "Peki o halde şu anda yanlış yolda olanlar kimlerdir?" diye söylendi. O esnada Ammâr b. Yâsir de gelip Hz. Âişe'ye şöyle bir soru sordu: "Ey anacığım! Bugün çocuklarının böyle birbirlerini kırmalarını nasıl karşıladın?" Hz. Âişe: "Ben, senin anan değilim." karşılığını verdi. Bunun üzerine Ammâr ona: "Hoşuna gitmese de sen benim anamsın." dedi. Hz. Âişe de bu sözü: "Zafere erince gururlanmaya başladınız ve intikam almış bir kişinin edasını takındınız. Heyhât! Vallahi bu gayede olan bir kimse asla zafere eremez." diye karşıladı. Bu sırada Hz. Ali de gelip Hz. Âişe'ye selam vermiş ve şöyle demişti: " Nasılsın anacığım?" Hz. Âişe: "İyiyim, Allah'a şükür." Hz. Ali ardından: "Allah seni affetsin." deyince de: "Allah seni de affetsin." diye söylenmişti.³³⁷

Bir başka rivayete göre ise Hz. Âişe için bir çadır kurulup istirahate alındıktan sonra Hz. Ali onun yanına gelerek şöyle dedi: "İnsanları toplayıp getirdin. İşte sonunda dağılıp gittiler. Onları birbirlerine karşı kışkırttın, bir kısmı diğer bir kısmını öldürdü." Hz. Âişe bunun üzerine: "Hükmü ele geçirdin, onun için müsamahalı davran. Yine ne mutlu bana ki senin

³³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 243.

³³² İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 18.

³³³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 90; ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 142.

³³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 245; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 88.

³³⁵ Seyf, *el-Fitne*, s. 172.

³³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 92.

³³⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I, 205-210.

cemaatinle imtihan edildim.” diye ona karşılık verdi.³³⁸

Bu savaşta Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Âişe'nin kolunda bir ok sıyrığı bulunduğunu bu okun da demir perdelerin arasından girmiş olduğunu bildirmiştir.³³⁹ Daha sonra komutanlar, önde gelen şahsiyetler ve Müslümanların eşrafı gelip Hz. Âişe'ye gelip selam vermişlerdir.³⁴⁰

O gün akşam olunca Hz. Ebu Bekir'in oğlu Muhammed, Hz. Âişe'yi alarak Basra'ya götürmüş ve Abdullah b. Halef el-Huzaî'nin evinde misafir etmişti. Diğer taraftan yaralanan kimseler, ölümler arasından çıkarılarak Basra'ya götürülmüştü. Bu arada Hz. Ali, ölümler bulunduğuyerde dolaşmış ve Kâb b. Sûver'in cesedinin başına geldiğinde: “Siz zannediyor musunuz ki onlarla birlikte hep sefih ve kötü kimseler gelmişlerdi. İşte bu âlim insana bakınız.” Sonra Abdurrahman b. Attâb'ın cesedi başına gelerek: “İşte bu da büyük bir lider! Kavmi ve yanındakiler onun etrafında dönüp dolaşıyor ve ona uyuyorlardı. Ayrıca onu namazlarında imam tayin etmişlerdi.” Talha b. Ubeydullah'ın başına gelince: “Ey Muhammed'in babası! Senin bu haline gönlüm razı olmuyor. Çok yazık! İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn. Kureyşlilerin öldürülmüş olarak yerde yattıklarını görmek çok ağrıma gidiyor.” demişti.³⁴¹

Hz. Ali, Basra dışında üç gün kaldı.³⁴² Sonra iki taraftan da öldürülenlerin cenaze namazını kıldı. Bu ölümler arasında özellikle Kureyşlilerin namazlarını önce kıldı. Sonra savaş alanında bulunan Hz. Âişe taraftarlarından olan maktullerin üzerlerindeki eşyaları toplatıp Basra mescidine gönderdi. Adamlarına, bu eşyalar arasında kendilerine ait olan eşyalar varsa almalarına müsaade etti. Yalnız hazineye ait olup üzerinde sultan damgası bulunan silahlara el sürmemelerini tembihledi.³⁴³

Cemel savaşında her iki taraftan da beş bin kişi olmak üzere toplam on bin kişi öldürüldüğü söylenir.³⁴⁴ Hz. Ali'nin bazı taraftarları, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın adamlarının mallarının kendilerine taksim edilmesi talebinde bulundular ama Hz. Ali, onların bu taleplerini kabul etmeyince isyancılar, Hz. Ali'nin bu tutumunu eleştirip şöyle dediler: “Nasıl olur da Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın adamlarının kanlarını akıtmak bize helal oluyor ama malları bize helal olmuyor?”³⁴⁵ Hz. Ali, onların bu eleştirilerini duyunca şöyle dedi: “Hanginiz payına müminlerin annesi Âişe'nin düşmesini ister? Hz.

³³⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 256

³³⁹ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 142.

³⁴⁰ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 543.

³⁴¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 255.

³⁴² Seyf, *el-Fitne*, s. 178.

³⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 245.

³⁴⁴ Seyf, *el-Fitne*, s. 179.

³⁴⁵ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 545.

Ali'nin bu çıkışması üzerine orada bulunanlar sustular. Bu sebeple Basra'ya girildiğinde Hz. Ali, beytümâlin kapısını açtı, adamlarından her biri oradan beş yüz dirhem aldı. Onlara: “Şam'a vardığımızda da sizlere bu kadar vereceğim.” dedi. Ancak kimi gruplar, onun bu hareketini de eleştirip arkadan dedikodu yapmaya devam ettiler.³⁴⁶

Hız. Ali daha sonra Basra valiliğine Abdullah b. Abbas'ı getirdi.³⁴⁷ Basra'nın haracına ve beytümâlin başkanlığına ise Ziyad b. Ebihi'yi tayin etti.³⁴⁸

Hız. Ali daha sonra Hız. Âişe'nin bulunduğu evi ziyaret etti. İçeri girince Hız. Âişe'ye selam verdi,³⁴⁹ o da selamını alıp ona, "hoş geldin" dedi.³⁵⁰ Belirli bir süre sonra adamın birisi, kapıda iki kişinin durup Hız. Âişe'ye hakaret ettiklerini söyleyince Hız. Ali, Ka'ka b. Amr'a emir verip o hakaret eden iki kişinin elbiselerinin soyularak yüzer kırbaçla cezalandırılmalarını istedi.³⁵¹ Hız. Âişe, kendisiyle birlikte savaşıp öldürülen Müslümanların ve bu savaşta Hız. Ali'nin safında savaşıp öldürülen askerlerin adlarını sordu. Bunlardan her birinin adı anıldığında Hız. Âişe, ona rahmet okuyup dua ediyordu. Orada bulunanlardan biri nasıl oluyor da her iki tarafa da rahmet okuyorsun? deyince Hız. Âişe: “Resûlullah (a.s.)’tan “Falan adam cennetliktir, filan adam cennetliktir, diye tek tek işitmişim, onun için onlara rahmet okuyorum.” şeklinde cevap verdi. “Hız. Ali de bu konuda şöyle dedi: “Ben bu öldürülenler arasında kalbi tertemiz olan bütün kişilerin Yüce Allah tarafından mutlaka cennete sokulacağını ümit ediyorum.”³⁵²

Hız. Âişe'nin, Hız. Ali'ye karşı muhalefetinden dolayı pişman olduğuna yönelik rivayetler vardır. Akbulut, bu rivayetten şöyle bahseder: “Hastalığı sırasında ona, Hız. Peygamber (a.s.)’in yanına defnedilmeyi isteyip istemediği sorulduğunda, o: “Hayır, ben Hız. Peygamber (a.s.)’den sonra bazı işler yaptım. Onun için beni Bakî mezarlığına kardeşlerimin yanına defnediniz” cevabını verir.³⁵³

Hız. Âişe, Basra'dan çıkmak istediği zaman Hız. Ali, ona yol boyunca gerekli binek, azık ve eşyalarla diğer ihtiyaç maddelerini temin edip gönderdi. Onunla birlikte gelen askerlerin - Basra'da kalmak isteyenler dışında- tamamının dönmesine izin verdi. Basra'nın tanınmış kadınlarından kırkını seçerek Hız. Âişe'nin refakatine verdi.³⁵⁴ Mes'ûdî otuz erkek ve yirmi

³⁴⁶ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 93.

³⁴⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 94.

³⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 246.

³⁴⁹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 236.

³⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 93.

³⁵¹ Seyf, *el-Fitne*, s. 180.

³⁵² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 257-258.

³⁵³ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 197.

³⁵⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 94.

kadının Hz. Âişe ile birlikte yola çıktığını söyler.³⁵⁵ Yine onunla birlikte kardeşi Muhammed'i de yola çıkardı.³⁵⁶ Muhammed : “Beni bu işte mazur görünüz” dediyse de Hz. Ali: “Seni bu görevden muaf tutamam sen mutlaka beraberinde gitmelisin.” dedi.³⁵⁷

Basra'dan ayrılacakları gün Hz. Ali gelip Hz. Âişe'nin kapısında durdu. İnsanlar toplanmışlardı. Hz. Âişe, devesinin üzerindeki mahfesi içinde evden çıktı. İnsanlarla vedalaştı. Onlara dua edip şöyle dedi: “Ey oğullarım! Hiç biriniz diğer bir kardeşine bizden ötürü asla serzenişte bulunmasın. Vallahi daha önce benimle Ali arasında meydana gelen olay, her ailede bir kadın ile kayınları arasında meydana gelen dedikodulardan başka bir şey değildir.” Hz. Ali de şöyle dedi: “Evet, doğru söyledi. Benimle onun arasında bundan başka hiçbir çekişme söz konusu değildir. Ve şunu çok iyi biliniz ki, o sizin Peygamberiniz (a.s.)'in dünyada ve ahirette zevcesidir.” Hz. Ali, böyle dedikten sonra birkaç mil ötesine kadar Hz. Âişe'nin refakatinde yürümüş, onu uğurlamıştır. Hz. Âişe, Basra'dan hicretin otuzaltıncı senesinin receb ayı başında ayrılmıştı.³⁵⁸ Mekke'ye doğru yola çıkmıştı. O sene hac edinceye kadar Mekke'de ikamet etti. Haccını ifa ettikten sonra Medine'ye döndü.³⁵⁹

Cemel Savaşı sonuçlanırken bir yandan da korkunç bir manzarayı beraberinde getirmiş oldu. Bedir'de, Uhud'da, Hendek'te, Huneyn'de ve daha birçok savaşta omuz omuz omuza mücadele eden sahâbe ilk defa birbirine karşı kılıç çekmiş oluyordu. Ümmetin velâyetini elinde bulunduran Kureys, hilafet yüzünden birbirine düşmüştü. Müslümanlar arasında ilk defa ortaya çıkan bu kitle savaşının liderleri de Hz. Peygamber (a.s.)'in en gözde zatlarıydı.

Cemel Savaşı'na katılmayarak maddi ve manevi olarak gücünü koruyan Muaviye, bu durumda en kârlı çıkan kişi olmuştur. Hz. Ali bu harbi kazanmıştır ancak başta Hz. Âişe olmak üzere sahâbenin önde gelenlerinden bir kısmının ona (Hz. Ali'ye) karşı olan mücadelesi, onun hilafetinin meşruluğu konusunda derin bir darbe yemesine neden olmuş, ayrıca bu durumlar Hz. Ali'yi, asıl hedef olan Muaviye karşısında hem askerî hem de mental açıdan zayıf düşürmüştür.

E. Hz. Ali'nin Basra'dan Ayrılışı ve Kûfe'ye Gidişi

Hz. Ali, Basra'da on beş gün kaldı³⁶⁰ ve daha sonra Kûfe'ye doğru yol aldı.³⁶¹ Basra'dan ayrılırken geriye dönerek Basra'ya baktı ve: “Beldelerin toprağı en kötü olanından,

³⁵⁵ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 387.

³⁵⁶ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, III, 545.

³⁵⁷ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 142.

³⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 247.

³⁵⁹ Seyf, *el-Fitne*, s. 182.

³⁶⁰ es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 194.

³⁶¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 90.

en çabuk harap olanından, suya en yakın olanından, göğe en uzak olanından beni çıkartan Allah'a hamdolsun." dedi. Sonra yola devam etti ve Kûfe'ye gelince: "Vay sana Kûfe, havan ne kadar güzel, toprağın ne kadar besleyici, senden dışarı çıkan günahkâr, sana giren rahmet içindedir. Günler ve geceler geçmiyor ki tüm müminler sana gelecek, her günahkâr sende kalmayı kötü görüyor. O kadar mamur olacaksın ta ki halkından biri Cuma namazına gitmek için sabah erkenden bir ucundan çıksa, mesafenin uzaklığından dolayı Cuma namazına yetişemeyecek." dedi. Tarihçiler Hz. Ali'nin Kûfe'ye gelişi hicri otuz altı senesinin receb ayının on ikinci gecesi olduğunu söylerler.³⁶²

Hz. Ali, hükümet merkezinin Hicaz'dan Irak'a naklini uygun bulmuştu. Bunun sebebi hakkında muhtelif sebepler irad edilse de asıl sebebin çok dikkate değer olduğu anlaşılıyor. Medine şehri Hz. Peygamber (a.s.)'in yaşadığı ve irtihal ettiği yer olması hasebiyle bütün Müslümanlar nazarında büyük bir hürmet ve kutsiyet taşıyordu. Medine havasında onun sîretini teneffüs eden Müslümanlar o kutsal muhiti, siyâsî mücadelelerden, siyâsî karışıklıklardan, ihtiraslardan uzak bulundurmak istiyorlardı. Hz. Ebûbekir döneminde Medine, mürtedlerin bir iki tecavüzüne maruz kalmış, Hz. Ömer döneminde hiçbir taarruza uğramamış, siyâsî hayat inkişaf ederek türlü türlü fırkalar vücut bulduğu zaman, siyasetin icabında her şeyi unutan, her şeyi çiğneyen ihtirasları onu hedef almış, nihayet Medine'de Ravza-i Mutahhara'nın yanı başında tüyler ürpertici siyâsî bir facia vukû bulmuştu. Hz. Ali'nin asıl hedefi Medine'yi siyâsî ihtirasların oyuncağı olmaktan kurtarmaktı. Bunun içinde en çok taraftarının bulunduğu bir yer olan Kûfe'ye yerleşti.³⁶³

Müslümanları ayrılıklara sürükleyen olaylar zincirinde Cemel savaşı sahâbenin karşılıklı olarak savaştığı ilk savaş olması hasebiyle önem taşımaktadır. Ancak bu savaş Müslümanların birbirleriyle savaşması hususunda bir son teşkil etmemiş bilakis daha büyük felaketler için bir mukaddime hükmünde olmuştur.

II. SİFFİN SAVAŞI

İslam tarihinde siyâsî olarak dönüm noktasını teşkil eden Hz. Ali-Muâviye mücadelesi, sadece ortaya çıkardığı ihtilaftan dolayı değil, aynı zamanda hâlâ çözümlenememiş veya çözümü tatminkâr bir sonuca ulaşmamış birçok meselenin de doğmasına sebep olduğu için dikkati çeken tarihi bir olaydır. Bu mücadeleden sonra, Hz. Ali'nin de vefatıyla birlikte, olayların seyri Muâviye lehine gelişmiş ve Muâviye, saltanat sistemini İslam dünyasına

³⁶² ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 144

³⁶³ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 91.

getirmiştir. Hz. Ali'nin hilafeti boyunca gündemden hiç düşmemiş bu mücadelenin en meşhur bölümü ise sıcak harp şeklinde cereyan eden Sıffin³⁶⁴ savaşıdır. Bu savaş ve sonrası günümüze birçok haliyle taşınmıştır. Bu yönüyle Hz. Ali-Muâviye mücadelesini genişçe ele almaya çalışacağız.

A. Savaş Öncesi Gelişen Hadiseler

1. Muâviye'nin Psikolojik Harp Taktikleri

Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'ndan sonra önünde çözülmeyi bekleyen en önemli meselelerden biri de kendisine bir türlü biata yanaşmayan Muâviye meselesiydi. Daha önce de işaret edildiği üzere Muâviye, Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın öldürülmesi konusunda ilgisiz kaldığı Hz. Osman'ın katillerini ordusunda barındırdığı iddiasıyla ona biat etmemiştir.

Olaya bir başka açıdan bakacak olursak Hz. Osman Ümeyyeoğulları'ndan, Muâviye de Ümeyyeoğulları'ndan idi. Hz. Osman'ın şehit düşmesi, Emevîlerin iktidardan düşmesi demek oluyordu. Muâviye Emevîlerin hâkimiyetini devam ettirmek istiyordu. -Nitekim Muâviye Emevî Devleti'nin kurucusu sayılır³⁶⁵- Cemel savaşına karışmamakla bu olaydan hiçbir zarar almadan çıkan Muâviye, olayların cereyan etme tarzından istifade ederek Hz. Osman'ın öldürülmesini Hz. Ali'ye yüklemiş ve arkasına da Şam halkını almıştı.

Akbulut: "Gerekçesi ne olursa olsun, hiçbir hadise bir valiye emrine uymakla yükümlü olduğu halifesine karşı böyle bir hak veremez. Bundan dolayı Muâviye'nin hareketini siyâsî açıdan isyan olarak değerlendirmekteyiz."³⁶⁶ demektedir ki bizim de savunduğumuz görüş bu doğrultudadır.

Muâviye'nin savaş öncesi yapmış olduğu faaliyetleri birkaç başlık altında şu şekilde özetleyebiliriz.

a.Halkı Galeâyâna Getirip, Medinelilere ve Sahabenin İleri Gelenlerine Mektuplar Yazması

Muâviye, Hz. Osman öldürüldüğü zaman Numan b. Beşir'in maktul halifenin kanlı gömleğini ve asilere karşı onu savunurken karısı Nâile'nin kopmuş parmaklarını, kendisine getirdiğinde mescidde halkın önünde onları teşhir etmişti.³⁶⁷ İnsanlardan bu işin intikamının alınmasını isteyen tahrik edici konuşmalar yaparak insanları Hz. Ali'ye karşı galeyâna

³⁶⁴ Sıffin, Rakka ile Bâlis arasında Rakka'ya yakın Fırat Nehri'nin batı yakasında yer alan bir mevki. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, III, 414.

³⁶⁵ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 261.

³⁶⁶ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 181.

³⁶⁷ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslam*, III, 162.

getirmeyi başarmıştı.³⁶⁸

Muâviye'nin geri dönüşü olmayan bir yola girmesi, yapacağı mücadeleyi haklı bir zemine oturtması ve destek almasını gerektirmekteydi.³⁶⁹ Yeni bir propaganda metodu benimseyerek Medinelilere ve sahâbenin önde gelenlerine mektuplar yazdı.

Medinelilere yazdığı mektupta Amr b. el-Âs'ın da yardımıyla: "Osman masum olarak öldürüldü ve onu Ali öldürdü. Delil ise onun katledilişi esnasında evinde kalmasıdır.³⁷⁰ Biz onun katillerini Allah'ın kitabına göre cezalandırılmaya kadar kanını müdafaa edeceğiz. Eğer katilleri bize verirse ondan vazgeçeriz ve hilafet işini Ömer b. Hattab'ın yaptığı gibi şûrâya bırakırız. Biz hilafeti istemiyoruz." şeklinde yumuşak bir üslupla kendisini desteklemelerini istiyordu. Ancak Medineliler karşı cevapta Muâviye'ye karşı çok sert bir üslup kullanmışlar, Muâviye'yi tahkir etmişler, Amr'ı da dine ihanetle suçlamışlardır.³⁷¹

Yılmadan kendi davasına taraftar toplamaya çalışan Muâviye, Abdullah b. Ömer'e bir mektup gönderdi ve gönderdiği mektubun giriş kısmında Muâviye, onun Kureyş'in en sevilenlerinden olduğunu belirtti³⁷² ve devamında Hz. Osman'ın kanını talepte ondan destek istedi. Karşı cevapta: "İşte seni şu duruma sokan şey, benim hakkımda da tamaha düştüğün kanaatidir. Ya Muâviye! Nefsin sana diyor ki: "Ben Ali'yi, Muhacirîn-i Kirâm'ı, Ensarı bırakıp da sana uyayım!" Benim Ali'ye muhalif olduğumu onu tenkit ettiğimi söylemene gelince; Belki de ben imanda, hicret etmede, müşriklerle olan münasebetinde onlara zarar vermede ve Rasûlullah (a.s.)'ın katındaki değerinde onun derecesinde değilim" şeklinde onu reddetti.³⁷³

Yine Muâviye bu süreçte Sa'd b. Eb'i Vakkas'a gönderdiği mektupta kendisinin şûrâ ehli olduğunu Hz. Osman'ın kanını talepte en layık kimselerin onların olduğunu ve işin şûrâya bırakılmasını yazıyordu. Karşı cevapta ise Sa'd: "Osman meselesinin öncesini de sonrasını da tasvip etmiyoruz. Ömer ancak kendisine halef olabilecekleri şûrâya dâhil etti. Ali de onlardan biridir. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm bu işe karışmasalardı kendileri için daha hayırlı olurdu. Âişe'yi de Allah affeder."³⁷⁴ diyerek tarafsızlığını ortaya koymuştur.

Muâviye, Ensarın ileri gelenlerinden Muhammed b. Mesleme'ye de mektup göndermiş onun Ensarın süvarisi olduğunu söyleyerek savaşçılığını övmüş³⁷⁵ ve onu kendi tarafına davet etmiştir. Ancak Muhammed b. Mesleme: "Davet ettiğiniz şeyde kılıcımı kırdım, evime

³⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 192.

³⁶⁹ Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 110.

³⁷⁰ el-Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 63.

³⁷¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, I, 72.

³⁷² Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 71.

³⁷³ İbn A'sem, *Kitâbu 'l-Fütûh*, I, 529.

³⁷⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, I, 74.

³⁷⁵ el-Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 76.

çekildim, siz beni dünya ve hevânıza davet ediyorsunuz.” diyerek onu reddetmişti.³⁷⁶ Muâviye göndermiş olduğu mektuplardan olumlu cevabı sadece Ubeydullah b. Ömer'den almıştır.³⁷⁷

Muâviye kendi amaçları doğrultusunda propagandalarına devam ediyor bu uğurda muhalif-müttefik farkı gözetmiyordu. Zihinleri kurcalama hususunda sınır tanımayan Muâviye taraftar toplama işine Hz. Ali'nin tarafında olan Muhammed b. Ebî Bekr'i de katıyordu.³⁷⁸ Nitekim Muâviye'ye gönderdiği mektupta Muhammed, Hz. Ali'nin Müslüman olması bakımından insanların ilki, niyetçe insanların en doğrusu, zürriyet yönünden insanların en temizini, Hz. Peygamber (a.s.)'in amcasının oğlu olması yönünden de insanların en hayırlısı olduğunu buna karşılık Muâviye'nin ise mel'un oğlu mel'un olduğunu bildirmiştir. Muâviye buna karşılık Muhammed b. Ebî Bekr'e şöyle yanıt verdi: “Baban ve Ömer, Ali'ye ilk muhalefet eden idiler. Onlar ittifak edip ayrılık yaptılar. Onlardan sonra diğer halife Osman geldi. O kendinden öncekilerin yolundan yürüdü. Sen ve arkadaşın Ali onu ayıpladınız. Günahkârlara yakın oldunuz. Eğer bizim durumumuz doğru ise onu baban kurdu ve biz onun yoluna tâbi olduk. Eğer bunu baban önceden yapmasaydı biz Ali'ye muhalefet etmez, ona bu işi teslim ederdik. Şimdi babanı ister ayıpla ister ayıplama.”³⁷⁹

Burada Muâviye, siyâsî kurnazlığını bir kez daha göstermiştir. Muâviye'nin kendi haklılığını ortaya koyarken bunu ilk iki halifenin de yaptığını ve kendisinin de onların izinde gittiğini söyleyerek Muhammed'i babası ile karşı karşıya getirmeye çalıştığına da şahit olmaktadır.

b. Amr bin el-Âs'ın Muâviye'ye Biat Etmesi

Amr bin el-Âs, Hz. Osman'ın katlinden evvel Medine'den çıkıp Filistin civarlarına yerleşmişti.³⁸⁰ Amr, Medine'den çıkıp giderken şöyle demişti: “Ey Medine halkı! Allah'ın zillete uğratmış olduğu bu adamın öldürülmesinden önce gücü yetenleriniz burada kalsın.³⁸¹ Ona yardıma gücü yetmeyenleriniz buradan kaçıp gitsinler.” Sonra da kendisi çekip Medine'den ayrılmıştı.³⁸²

Başka bir rivayette ise Hz. Osman'ın kendisini Mısır valiliğinden azledip yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i ataması yüzünden Hz. Osman'a kızgın olduğu halde âsiler tarafından kuşatılması esnasında ölümünü görmemek için Medine'den öfkeli bir halde

³⁷⁶ İbn A'sem, *Kitâbu 'l-Fütûh*, I, 531.

³⁷⁷ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 95.

³⁷⁸ Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 112.

³⁷⁹ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 119.

³⁸⁰ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 34; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 74.

³⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100.

³⁸² et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, IV, 558.

ayrıldığı söylenir.³⁸³

Amr daha sonra Medine'den iki oğlu Abdullah ve Muhammed ile çıkıp Filistin'e yerleşti.³⁸⁴ Medine'den gelmekte olanlardan Hz. Osman'ın katledildiğini ve insanların Hz. Ali'ye biat ettiğini öğrendi³⁸⁵ ve oğullarıyla birlikte: “Ey Osman! Hayânın ve dinin timsali diye nidalar atarak Dımeşk'e vardı.³⁸⁶ Onun bu nidaları atarken kadınlar gibi feryat ederek ağladığı söylenir.³⁸⁷

Amr, Hz. Ali'ye biat edildiğini duyunca³⁸⁸ bu habere çok üzülmüş ve insanların ne yapacağını beklemeye koyulmuştu. Cemel Savaşı onu çok sarsmıştı. Ardından Muâviye'nin de Şam'da Hz. Ali'ye biat etmediğini duymuştu. Amr gelişen bu hadiseler üzerine iki oğlu Abdullah ve Muhammed'i çağırarak durumu onlarla istişare etti.³⁸⁹ Onlara şöyle dedi: “ Ne dersiniz? Ali'ye bakacak olursak yanında hiçbir değerimiz olmadığı gibi bizim için de ondan bir hayır yoktur. O yönetim işinde bizi kendisine ortak kılmaz.”³⁹⁰ Onun bu sözü üzerine oğlu Abdullah şöyle dedi: “ Bana soracak olursan bu işten uzak durmanı, bütün Müslümanlar bir imamın etrafında birleşip ona tam biat edene kadar evinde oturmanı tavsiye ederim.”³⁹¹ Diğer oğlu Muhammed ise şöyle dedi: “Sen Arapların ileri gelenlerinden birisin. Bu işin halledilip de senin bunda bir katkının olmamasını pek uygun görmüyorum.” Evlatlarının bu sözleri üzerine Amr şöyle dedi: “Ey Abdullah senin bu sözlerine bakacak olursam, bu sözler benim ahiretim için daha hayırlıdır. Sen Ey Muhammed! Bana dünyam için hayırlı lakin ahiretim için çok şerli şeyler tavsiye ediyorsun.” Sonra kalkıp iki oğluyla birlikte Muâviye'nin yanına gitti.³⁹²

Onun Şam'a gelmesinin sebebi olarak Muâviye'nin ona: “Ali'nin Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve Âişe'nin yaptıklarının haberi sana ulaşmıştır. Cerir bin Abdillâh da yanımıza geldi. Kendimi sana bağladım. Gel de konu hakkında tartışalım.” diye haber göndermesi olduğu söylenir.³⁹³

Amr, evlatlarıyla Şam'a vardığında³⁹⁴ oradaki Müslümanların Muâviye'yi Hz. Osman'ın kanını talep etmek konusunda teşvik ettiklerini görünce şöyle dedi: “Siz haklısınız.

³⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252.

³⁸⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 70.

³⁸⁵ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 70.

³⁸⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 627.

³⁸⁷ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 559; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100.

³⁸⁸ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100.

³⁸⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 70; el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 71.

³⁹⁰ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 34; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 511.

³⁹¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 82.

³⁹² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 628.

³⁹³ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 72; ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 148; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 510.

³⁹⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 83.

Davanızda hak sahibisiniz. Gerçekten mazlum olarak öldürülen halifenin kanını isteyiniz.” Ancak Muâviye ona hiç iltifat etmedi.³⁹⁵ Bunun üzerine Amr, Muâviye'nin yanına giderek şöyle dedi: “Vallahi senin bu tavrın beni hayrete düşürdü. Ben sana iltifat ettikçe sen benden uzaklaşıp duruyorsun? Vallahi eğer senin yanında savaşıcak olursam mutlaka halifenin kanını isteyeceğim.” Muâviye, Amr'ın bu sözlerine karşılık onunla barış yaparak ona iltifat etti. Amr da ona biat etti.³⁹⁶ Amr'ın Muâviye'ye biat ettiği tarih hicri otuz altı senesidir.³⁹⁷

Amr biat edince Muâviye ona üç hususta fikrini sordu. Muâviye dedi ki: “İlki, Muhammed b. Ebî Huzeyfe, zindanın kapısını kırıp beraberindekilerle Mısır'a kaçtı.³⁹⁸ İkincisi, Bizans imparatoru, bizim üzerimize Şam'a gelmek ve bizimle savaşmak için asker topladı. Üçüncüsü, Cerir bize Ali'nin elçisi olarak geldi ve Ali'ye biat etmemizi istiyor bu konularda ne dersin?” Amr şöyle dedi: “İbn Ebî Huzeyfe'nin taraftarlarıyla birlikte kaçması seni telaşlandırmaz. Onu yakalamak için süvarilerini gönder, yakalarsan dilediğini yaparsın; yakalayamazsan sana zarar veremez. Bizans kralına elindeki esirleri iade edeceğine dair bir mektup yaz ve ondan ateşkes antlaşması iste; Ali'ye gelince sana yardımım konusunda bana Mısır'ın valiliğini ver.” Muâviye bu isteği kabul etti ve aralarında bir anlaşma imzaladılar.³⁹⁹ Amr b. el-Âs gibi bir siyaset dehasının Muâviye'ye iltihakı ona büyük bir güç kazandırmıştır.⁴⁰⁰

c. Kays b. Sa'd'ı Mısır Valiliğinden Azlettirme Girişimleri

Hz. Ali, hicrî otuz altı senesinde Mısır valiliğine Kays b. Sa'd b. Ubade'yi atadı. Kays, Hz. Peygamber'in sancağını taşıyanlardan biriydi.⁴⁰¹ Daha önce Hz. Osman'ın hilafeti zamanında Mısır valiliğini Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh yürütüyordu. Muhammed b. Ebî Huzeyfe, âsilerin Medine'ye giderek Hz. Osman'ı kuşatma altına aldıklarını duyunca kendisi de Mısır'da ayaklanarak vali Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i oradan kovmuştu.⁴⁰² Kendisi Mısır'da halka namaz kıldırmaya başlamıştı. Abdullah b. Sa'd, Şam'a Muâviye'nin yanına giderek Mısır diyarında cereyan eden hadiseleri ona anlattı. Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin orayı istila ettiğini haber verdi. Bunun üzerine Muâviye ve Amr b. el-Âs, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'yi Mısır'dan kovmak için oraya doğru harekete geçtiler ve nihayetinde Amr b. el-

³⁹⁵ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100.

³⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253.

³⁹⁷ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 558.

³⁹⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 72.

³⁹⁹ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 44; el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 71; ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 149-150.

⁴⁰⁰ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 92.

⁴⁰¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 623.

⁴⁰² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 257.

Âs'ın adamları, onları öldürdüler.⁴⁰³

Kays b. Sa'd b. Ubâde, daha sonra Hz. Ali tarafından atanmış bir vali olarak Mısır'a geldi.⁴⁰⁴ Yedi arkadaşıyla birlikte Mısır'a girip mescide gitti. Minbere çıkıp onlara Hz. Ali'nin mektubunu okudu. Mektupta şunlar yazılıydı: “Ben, size Kays b. Sa'd b. Ubade'yi vali olarak gönderdim. Ona destek olun. Hak hususunda ona yardımcı olun. Ben de kendisine iyilikte bulunmasını emrettim. Ben de size iyilik yaparım. Sizi kuşkuya düşürenlere karşı katıyım. Genel veya özel olarak tamamınıza merhamet ve şefkatle muamele ederim. Kays b. Sa'd, gidişatından memnun olduğum bir kimsedir. Sâlih bir kimse olacağını ve size nasihatta bulunacağını ümit ederim.”⁴⁰⁵ Sonra halk Kays b. Sa'd'a Hz. Ali adına kalkıp biat ettiler, böylece Mısır'da bir sükûnet ortamı meydana geldi.⁴⁰⁶

Harenbe kasabası dışında bütün Mısır halkı, Hz. Ali'ye biat etmiş ve onun itaati altına girmiş oldu. Harenbe kasabasında Hz. Osman'ın öldürülmesini hazmedemeyen insanlar vardı. Bunlar, önde gelen şahsiyetlerdi. On bin kişi civarında idiler. Başlarında da Yezid b. Haris el-Müdleci adında biri vardı. Bunlar, Kays b. Sa'd'a haber gönderdiler. İtaat etmeyeceklerini ve biat etmeyeceklerini bildirdiler. Kays b. Sa'd ise onlara ilişmemişti.⁴⁰⁷

Kays ihtiyatlı ve akıllı bir adamdı. Harenbe halkına adam gönderip şöyle demişti: “Ben sizi biat konusunda zorlamıyorum ve size ihtiyacım da yoktur.” Onlarla sulh yapıp haracını ve diğer zekâtlarını rahatlıkla toplamış ve hiç kimse de karşı çıkmamıştı.⁴⁰⁸

Muâviye için Mısır halkı ve Kays'ın oradaki valiliği büyük bir tehlike arz ediyordu. Hz. Ali, Irak halkı ile Kays da Mısır halkı ile Şam üzerine yürüyecek olursa Muâviye iki taraf arasında kalacaktı.⁴⁰⁹ Bunun için Muâviye, Kays b. Sa'd'a bir mektup göndererek Hz. Osman'ın intikamının alınmasına katkıda bulunmasını ve bu hususta kendisine destek olmasını talep etti. Bunu yaptığı takdirde kendi hâkimiyetini tamamen sağladıktan sonra onu Irakeyn üzerine vali olarak atayacağını vaad etti.⁴¹⁰ Akıllı bir adam olan Kays, bu mektubu alınca Muâviye'ye ne muhalefet etti, ne de muvafakat etti. Aksine onu nezaketle geçiştirmeye çalıştı. Durumu idare etmek istedi. Çünkü o, Hz. Ali'den uzaktaydı. Şam beldelerine ve Muâviye'nin askerlerine yakındı. Bu sebeple Muâviye'nin talebine ne olumlu, ne de olumsuz bir cevap verdi. Bunun üzerine Muâviye, ona şöyle bir mektup gönderdi: “Beni atlatamazsın, aldatamazsın, mutlaka senin dost ya da düşman olduğunu öğrenmem gerekiyor.” Bunun

⁴⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 250.

⁴⁰⁴ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 548.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 623.

⁴⁰⁶ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 548.

⁴⁰⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 251.

⁴⁰⁸ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 550;

⁴⁰⁹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 257.

⁴¹⁰ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 550.

üzerine Kays, hangi doğrultuda olduğunu şu sözlerle Muâviye'ye bildirdi: “Ben, Ali'nin yanındayım. Çünkü o, yönetime senden daha layıktır.”⁴¹¹

Muâviye, bu mektubu alınca Kays'tan ümidini kesti. Ancak onu Mısır'dan hile ile çıkarmayı aklından çıkarmadı⁴¹² ve Hz. Ali'ye karşı tuzağa düşürme faaliyetlerine girişerek Şam halkına şöyle seslendi: “Sakin Kays'a küfretmeyesiniz ve ona karşı gelmeyesiniz, ona karşı gazâ ve sefere kalkışmayasınız çünkü o bizim yanımızdadır. Bakın! Harenbe halkına nasıl da iyi davranıyor!”⁴¹³

İbn Cerir'in rivayetine göre Kays b. Sa'd'ın Muâviye'ye biat ettiğine dair asılsız ve uydurma bir mektup Muâviye'ye gönderilmiştir. Hz. Ali, bu mektuptan haberdar olunca Kays'ı Muâviye taraftarlığıyla itham etti ve ona, biata katılmayan Harenbe halkıyla savaşmasını emreden bir mektup gönderdi. Kays da Harenbe halkının önde gelen kimseler olduklarını ve sayılarının çok olduğunu bildirerek bu savaşı yapamayacağına dair bir mazeret ileri sürdü. Mektubunda, Hz. Ali'ye hitaben şöyle dedi: “Sen, beni denemek için bu emri bana veriyorsun. Çünkü beni, Muâviye taraftarlığıyla suçluyorsun. Öyleyse Mısır'a benden başka birini gönder.”⁴¹⁴ Sahih rivayete göre Hz. Ali, Kays b. Sa'd'dan sonra Mısır'a vali olarak Hz. Ebu Bekir'in oğlu Muhammed'i göndermiştir.⁴¹⁵

Biz burada Muâviye'nin psikolojik yıpratma harekâtından istediğini alarak ayrıldığına şahit oluyoruz. Buna karşılık olarak Hz. Ali de kendinden yana olan Mısır vâlisi Kays'ı olayları iyi tetkik etmediği için kaybetmiştir ve buna paralel olarak Muâviye'ye karşı yekvücut hareket etme imkânını da yitirmiştir.

Bu olaydan sonra Kays, Medine'ye doğru hareket etti. Kays Medine'ye geldiğinde Hz. Osman'ın taraftarlarından olan Hassan b. Sâbit: “Osman'ı öldürdün. Ali de seni görevden azletti. Bu günahı yüklendin ama karşılığında bir şey alamadın.” diye onu tahrik etti. Daha sonra Mervan onu Medine'de tehdit edince Sehl b. Huneyf ile birlikte Hz. Ali'nin yanına vardı. Sıffin savaşında da Hz. Ali'nin yanında yer aldı. Muâviye bu olaydan sonra Mervan'a bir mektup yazarak ona şöyle demiştir: “Eğer Ali'ye yüz bin savaçıyla yardım etmiş olsaydın benim için Kays b. Sa'd'ı ona göndermenden çok daha kolay gelirdi. Çünkü onun görüşü ve yeri çok değişiktir.” Kays Hz. Ali'nin yanına gelip bütün olup bitenleri ona anlatmış ve Hz. Ali onun çok büyük işler becerdiğini ve her türlü hile ve tuzakları geri çevirdiğini anlamıştı. O sırada Muhammed b. Ebîbekr'in Mısır'da öldürüldüğü haberinin ulaşması üzerine de Kays'ın

⁴¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252.

⁴¹² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 257.

⁴¹³ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 552.

⁴¹⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 625.

⁴¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252.

değerini daha çok anlamış ve birçok işte onun fikirlerinden istifade etmiştir.⁴¹⁶

Kays'ın görevden alındıktan sonra aksülamel olarak Muâviye'nin yanına gidebilecekken yine inandığı fikirler uğrunda Hz. Ali'nin yanına gelip tekrar onunla birlikte olması Hz. Ali'nin ona karşı yapmış olduğu siyâsî hatanın büyüklüğünü tekrar gözler önüne sermektedir.

2. Hz. Ali'nin Muâviye'yi Biata Çağırması

Hz. Ali, Cemel olayından sonra hicri otuz altı yılı recep ayının on ikinci gecesinde⁴¹⁷ Basra'dan geri dönüp Kûfe'ye geldi.⁴¹⁸ Kûfe'ye gelince oranın kurraları ve eşrafı Hz. Ali'yi karşıladı.⁴¹⁹ Hz. Ali ilk olarak bütün vaziyeti yeniden nazar-ı dikkate alıp, dâhilî birliği yeniden temin etmek istedi.⁴²⁰ Ancak bunu yaparken de mütevazı kimliğinden ödün vermek istemiyordu. Kendisine Kûfe'de: “Beyaz köşkte konakla.” dediklerinde o: “Hayır. Çünkü Hattab oğlu Ömer de beyaz köşkte konalamaktan hoşlanmazdı. Ben de bu köşkte konalamaktan hoşlanmıyorum.” diyerek büyük mescidin yanındaki meydanlıkta konakladı. Sonra mescide giderek iki rekât namaz kıldı ve halka bir hutbe irad ederek onları iyiliğe teşvik edip kötülükten sakındırdı. Bu hutbesinde Kûfe halkını da övdü. Sonra Hz. Osman zamanından beri Hemedan valiliğini yapmakta olan Cerir b. Abdillah'a⁴²¹ ve yine Hz. Osman zamanından beri Azerbaycan valiliğini yapmakta olan Eş'as b. Kays'a haber göndererek oradaki halkın biatını almalarını, sonra da yanına gelmelerini emretti.⁴²² Onlar da bu emri yerine getirdiler ve Hz. Ali'ye biat ettiler.⁴²³

Hz. Ali, Kûfe'de yerleştikten sonra Arabistan ve İran'a hâkim olmakla beraber en kuvvetli hasmını en geriye bırakmıştı.⁴²⁴ Hz. Ali, bu hasmına da galip gelmiş olsa İslam devletindeki ihtilaflar büyük ölçüde bitecek ve İslam tarihinin mukadderatı bambaşka bir seyir halinde ilerleyecekti.

Şam, Müslüman ordularının karargâhı idi. Çünkü burası Bizans ordusuyla karşı karşıya bulunan ve her an tehlike altında olan büyük bir hudut şehri idi. Bu yüzden İslam orduları burada son derece hazırlıklı bulunuyordu. Uzun yıllar buranın valiliğini yapmış olan Muâviye ise Şam halkının gönlünü kazanmış ve onları kendisine bağlamıştı. Böylesine büyük bir güç

⁴¹⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 626.

⁴¹⁷ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 3.

⁴¹⁸ et-Taberî, *Târihu'r-Rusul*, IV, 561; el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 381. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 101.

⁴¹⁹ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 3.

⁴²⁰ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 92.

⁴²¹ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 3; el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 65.

⁴²² el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, II, 235; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütüh*, I, 502.

⁴²³ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 147.

⁴²⁴ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 92.

onun, Hz. Ali'ye biatı reddetmesini ve Hz. Osman'ın öldürülmesinde elinin bulunduğu yahut en azından onun katillerini ordusunda barındırıp kısas konusunda bunlara hiçbir şey yapmamak üzere himaye ettiği yolunda itham etmesini kolaylaştırmıştı.⁴²⁵

Hz. Ali gelip kendisine biat etmesi için Muâviye'ye haber göndermek istedi.⁴²⁶ Muâviye'ye kimin gönderilmesi gerektiği hususunda yapılan istişarelerden sonra Cerir b. Abdillah, şöyle dedi: "Ey müminlerin emiri! Muâviye'nin yanına ben gideyim. Çünkü benimle onun arasında dostluk var. Senin namına ondan ben biat alayım."⁴²⁷ Eşter buna karşı çıkarak dedi ki: "Hayır ey müminlerin emiri. Cerir'i Muâviye'ye gönderme."⁴²⁸ Korkarım ki, bu da onunla aynı görüştedir,⁴²⁹ onun samimiyetine güvenemiyorum."⁴³⁰ Eşter'in bu itirazlarına rağmen Hz. Ali, Cerir'i Muâviye'nin yanına gönderdi.⁴³¹ Onunla birlikte bir de mektup göndermişti.⁴³² Mektubunda muhâcirlerle ensarın kendisine biat ettiklerini⁴³³ ancak Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın bu biata uymayıp kendisiyle savaştığını yazmış, muhâcirlerle ensarın yapmış olduğu bu biata uyup itaat etmesini istemişti.⁴³⁴ Ayrıca Cemel Savaşı'nda cereyan eden hadiseleri ona bildiriyor ve insanların girdiği yola kendisinin de girmesini istiyordu.⁴³⁵

Cerir b. Abdillah, Muâviye'nin yanına varınca Hz. Ali'nin mektubunu ona verdi.⁴³⁶ Cerir, Muâviye mektubu okuduktan sonra ona (Muâviye'ye) iki şehrin yani Basra ve Kûfe'nin, iki Hicaz yani Tihâme ve Necd'in yine Yemen, Bahreyn ve Umman, Yemâme, Fâris, Cebel ve Horasan bölgelerinin onun etrafında toplandığını, onun bu vadilerden birinin üzerine aksa, kendi yurdunun boğulup gideceğini de söyledi.⁴³⁷

Muâviye de Amr b. el-Âs'la Şamlıların reislerini toplantıya çağırdı. Onlara danıştı. Onlar, Osman'ın katilleri öldürülmedikçe veya bu katiller Hz. Ali tarafından kendilerine teslim edilmedikçe biat etmeyeceklerini söylediler. Şayet Hz. Ali, bu katilleri öldürmez veya kendilerine teslim etmezse kendisiyle savaşıacaklarını bildirdiler.⁴³⁸

Muâviye, Amr'a danıştı ve onun fikrinin ne olduğunu sordu. Amr, Şamlıların ileri

⁴²⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 238.

⁴²⁶ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 27.

⁴²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253.

⁴²⁸ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 65.

⁴²⁹ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 561.

⁴³⁰ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 147.

⁴³¹ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 28.

⁴³² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 68.

⁴³³ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 501.

⁴³⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 629.

⁴³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253.

⁴³⁶ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslam*, III, 162.

⁴³⁷ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 148.

⁴³⁸ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 95.

gelenlerini Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın ölümüne destek olduğuna iyice ikna etmeden bu işe girişmesinin büyük bir tehlike olduğunu⁴³⁹ ilk olarak Şamlıların başı olan Şurahbil b. es-Simt'i yanına çağırması gerektiğini bildirdi.⁴⁴⁰ Muâviye, Amr'ın fikirleri doğrultusunda Şurahbil'in yoluna Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ı öldürdüğünü söyleyen adamlar yerleştirdi. Şurahbil yolda gelirken bu adamların her biriyle karşılaştı ve bu habere iyice ikna oldu. Şurahbil, Muâviye'nin yanına girdiğinde insanların Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ı öldürdüğünü söylediğini, eğer Hz. Ali'ye biat ederse kendisini aralarından çıkaracaklarını söyledi.⁴⁴¹ Muâviye'nin de istediği zaten buydu. Şurahbil'e: "Senin bu söylediğin ancak Şam halkının genel bir kabulü ile olur. Git Şam şehirlerinde dolaş ve insanlardan biat al." dedi. Şurahbil şehir şehir dolaşarak insanlardan Muâviye ile birlikte olmak için biat aldı.⁴⁴² Muâviye'nin savaş öncesi propaganda metodu iyi bir şekilde ilerliyordu.

Muâviye, Hz. Ali'nin elçisini yanında üç ay gibi bir zaman tutmakla⁴⁴³ bir taraftan kendi hazırlıklarını yapmış, diğer taraftan da Şam bölgesinde oluşturulan savaş havasını ve halkının kendisine bağlılığının ne derece kuvvetli olduğunu göstermek istemişti.⁴⁴⁴

Cerir daha sonra geri dönüp Hz. Ali'ye Muâviye'nin Şam halkıyla kendisine karşı savaşmak üzere anlaştığını ve Hz Osman'ın katlinden onu sorumlu tuttuğunu bildirdi.⁴⁴⁵ Bunun üzerine Eşter, şöyle dedi: "Ey müminlerin emiri, sana Cerir'i göndermemeni söylememiş miydin? Eğer beni göndermiş olsaydın, Muâviye hangi kapıyı açarsa o kapıyı mutlaka kapatacaktım." Cerir: "Eğer sen elçi olarak Muâviye'nin yanına gitmiş olsaydın, Osman'ın kanına bedel olarak seni öldürürlerdi, deyince Eşter, şu karşılığı verdi: "Vallahi eğer ben onlara gitmiş olsaydım, bana verecekleri cevap ve gösterecekleri tavır beni ilgilendirmezdi. Muâviye'yi öyle bir noktaya getirirdim ki, bir an önce karar vermeye mecbur kalırdı. Eğer müminlerin emiri bu konuda benim tavsiyelerime uyacak olursa, durumlar düzelineye ve şüpheler kalkıncaya kadar seni ve senin gibileri hapsedmesi çok iyi olacaktır."⁴⁴⁶ Bunun üzerine Cerir öfkelenerek kalktı ve oradan ayrıldı.⁴⁴⁷ Ailesiyle birlikte Fırat'ın kenarında⁴⁴⁸ Cezire'nin köylerinden biri olan Karkisiya'ya yerleşti.⁴⁴⁹ Hz. Ali'ye söylediklerini ve onların kendisine söylediklerini bir mektupla Muâviye'ye bildirdi. Muâviye

⁴³⁹ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 518.

⁴⁴⁰ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 44.

⁴⁴¹ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 521.

⁴⁴² ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 150-151.

⁴⁴³ İbn Abdırabbihî, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 80.

⁴⁴⁴ Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 111.

⁴⁴⁵ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 561;

⁴⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253.

⁴⁴⁷ el-Belâzuri, *Ensâb*, III, 65.

⁴⁴⁸ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 382.

⁴⁴⁹ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 60; ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 152.

de yanına gelmesi için Cerir'e bir mektup gönderdi.⁴⁵⁰

3. Hz. Ali'nin Sıffin'e Hareketi

Cerir, Şam'da üç ay kaldıktan sonra Muâviye'nin uzlaşmaya razı olmadığı haberi ile Medine'ye dönmüştü. Bunun üzerine Hz. Ali, Şam'a gitmeyi kararlaştırmış, halkı savaşa teşvik edici hutbeler okumuş,⁴⁵¹ muhâcir ve ensarın bulunduğu topluluğa bir konuşma yapmış orada bulunanlar da Hz. Ali'ye fikirlerini söylemişlerdi. Hz. Ali'yi destekleyenler arasında Hâşim b. Utbe, Ammâr b. Yâsir, Kays b. Ubade, Sehl b. Huneyf gibi isimler de vardı. Bununla birlikte Abdullah b. Mut'im ve Hanzala b. Rebî, Hz. Ali'ye biraz daha temkinli davranıp Muâviye'ye mektup göndererek biat etmesini beklemeyi tavsiye eden fikirleri öne sürmüşler fakat Hz. Ali bunları reddetmişti.⁴⁵²

Hz. Ali, Şam'a gitme kararıyla Kûfe'den yola çıktı.⁴⁵³ Nuhayle'de⁴⁵⁴ ordugâh kurdu. Savaş kararı aldığı anda valilerine yardım için mektuplar göndermişti. Bunların arasında Basra valisi Abdullah b. Abbas da vardı. O, Nuhayle'de Basra halkıyla birlikte Hz. Ali'ye katıldı.⁴⁵⁵

Rivayetlere göre Hz. Ali'nin ordusunda Bedir savaşına katılmış seksen sahabe ile rıdvan ağacının altında Resulullah'la biatlaşmış olan 150 sahabe vardı.⁴⁵⁶

Hz. Ali, Rakka'ya⁴⁵⁷ bağlı bir mıntıkaya varıp konakladığında⁴⁵⁸ Ziyad b. Nadr el-Harisî'yi ve Şureyh b. Hânî'yi çağırdı⁴⁵⁹ ve onlara nasihatler vererek,⁴⁶⁰ on iki bin askerle öncü kuvvet olarak gönderdi.⁴⁶¹ Bunlar, Hz. Ali'den önce yola çıkıp gittiler. Ancak onun gideceği yoldan ayrı bir yol takip ettiler. Hz. Ali de gidip Menbiç'teki köprüden Dicle nehrini kat etti. Karşı tarafa geçti, iki öncü kuvvet de yoluna devam etmişti. Ziyad ve Şureyh, Muâviye'nin Şamlılarla birlikte Hz. Ali'ye karşı geldiği haberini aldılar. Onu karşılamaya niyetlendiler, ama sayılarının azlığından korkuya kapılarak başka bir yol takip ettiler.⁴⁶²

Öncü kuvvetlerin arkadan gelip kendisine ulaştıklarını gören Hz. Ali onlara kızarak: "Öncü kuvvetlerim arkamdan geliyorlar, bu ne iştir?" deyince onlar da başlarından geçen

⁴⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253.

⁴⁵¹ İbn A'sem, *Kitâbu 'l-Fütûh*, I, 550.

⁴⁵² el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 92-97.

⁴⁵³ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 97.

⁴⁵⁴ Nuhayle Kûfe yakınlarında bir yerdir. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, V, 278.

⁴⁵⁵ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 77; et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 562.

⁴⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254.

⁴⁵⁷ Rakka, Fırat üzerinde bir şehirdir. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, III, 60.

⁴⁵⁸ İbn A'sem, *Kitâbu 'l-Fütûh*, I, 557; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 101.

⁴⁵⁹ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 81.

⁴⁶⁰ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 122.

⁴⁶¹ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 156; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tenvârîh-i Hulefâ*, I, 551.

⁴⁶² el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 81; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 552.

hadiseleri anlatarak mazeretlerini beyan ettiler. Hz. Ali de mazeretlerini kabul etti.⁴⁶³ Fırat'ı geçtikten sonra onları Muâviye'nin karşısına çıkmak üzere ileriye gönderdi.⁴⁶⁴ Bu öncü kuvvetleri, Şamlıların öncü kuvvetlerinin başındaki Ebû A'ver es-Sülemî karşıladı.⁴⁶⁵ İki taraf birbirlerine saldırmaksızın beklemeye başladılar. Iraklıların öncü kuvvetlerinin komutanı Ziyad b. Nadr, Ebû A'ver ile Şamlıları biata davet etti. Ancak onlar, Ziyad'ın bu davetine icabet etmediler. Ziyad da bu durumu bir mektupla kendisine bildirince Hz. Ali, onlara Eşter en-Neha'yi komutan olarak gönderdi. Eşter'in komuta ettiği askeri birliğin sağ cenahına Ziyad, sol cenahına da Şureyh komuta edecekti.⁴⁶⁶

Hz. Ali, Eşter'e, Şamlılar kendilerine karşı saldırıya geçmedikçe kendilerinin savaşı önceden başlatmamalarını emretti. Onları peş peşe defalarca biata davet etmesini söyledi. Biata yanaşmadıkları takdirde onlar saldırıyı başlatmadıkça, kendisinin onlara yanaşmamasını ve onlarla çarpışmamasını, korkaklar gibi de onlardan uzakta durmamasını, aksine kendisi oraya varıncaya kadar sabırla beklemesini, sağ kanadın başına Ziyad'ı sol kanada ise Şureyh'i getirmesini tembihledi. Kendisinin de arkadan oraya geleceğini bildirdi.⁴⁶⁷ Iraklıların öncü kuvvetleriyle Şamlıların öncü kuvvetleri karşılaştıkları gün birbirlerine saldırmadılar. İlk günlerini öylece geçirdiler.⁴⁶⁸

4. Muâviye'nin Sıffin'e Hareketi

Savaş öncesi Muâviye'nin geliştirdiği propagandanın neticeleri hiçte ötelenecek gibi değildi. Kays b. Ubade'nin valilikten azli onun sonradan oluşabilecek tehlikeleri önceden önlemesine sebep olmuştu. Sahâbenin önde gelenlerine yazmış olduğu mektuplardan gözle görülür bir sonuç alamasa da en azından bu olay zihinleri bulandırmaya yetmişti. Bu sahâbîlerin çoğu kendi yanında olmasa da Hz. Ali'nin yanında da olmayarak tarafsız kalmayı tercih etmişlerdi. Şam halkının kışkırtmalar sayesinde zihnen savaşa hazır hale gelmeleri de Muâviye'nin elini güçlendiren unsurlardandı.

Hz. Ali'nin bizzat ordunun başında Şam'a doğru gelmekte olduğu haberini alan Muâviye, Amr b. el-Âs ile durumu istişare etti. Amr da ona: "Sen de bizzat ordunun başında yola çık, dedi. Amr b. el-Âs, kalkıp halkı savaşa teşvik eden şu konuşmayı yaptı: "Irak halkı bölük bölük olmuş, onların cemaatleri dağılmış, moralleri bozulmuş, kılıçları da körelmiş durumdadır. Basralılar da öldürmüş olduğu kimselerden ötürü Hz. Ali'ye muhaliftirler. Kûfe

⁴⁶³ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 152-153.

⁴⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 255.

⁴⁶⁵ Şibli, *Asr-ı Saâdet*, s. 95.

⁴⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 255.

⁴⁶⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 102.

⁴⁶⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 634.

ve Basralıların önde gelen şahsiyetleri Cemel Savaşı'nda ölmüşlerdir. Ali'nin yanında az sayıda insan kalmıştır. İşte müminlerin emiri Osman b. Affan öldürülmüştür. Sakın hakkınızı zayi etmeyin ve öcünüzü almakta gecikmeyin.”⁴⁶⁹

Muâviye, Şam'ın ileri gelenlerini toplamış, onları fikirlerini almıştı. Orada bulunanlar Muâviye'yi destekler mahiyette konuşmalar yapmışlardı.⁴⁷⁰ Arapların en önemli unsurlarından olan şiir ve belagat askerleri savaşa hazırlamak için yoğun bir şekilde şiir ustaları tarafından sergileniyordu.⁴⁷¹

Bütün bunlardan sonra Şam'a gitmeye karar veren Muâviye öncü kuvvet olarak Ebû A'ver es-Sülemî'yi seçti. Yayaların başına Büsr b. Ertât'ı, atlıların başına Ubeydullah b. Ömer'i, sağ tarafa Yezid el-Absî'yi, sol tarafa ise Abdullah b. Amr b. el-Âs'ı koydu. Sancağı ise Abdurrahman b. Halid b. Velid'e verdi.⁴⁷²

Muâviye, Şam ordularına mektup yazıp savaşa gelmelerini emretti, onlar da bu emre itaat ettiler. Bayraklar ve sancaklar hazırlanıp komutanlara teslim edildi.⁴⁷³ Muâviye önce davranarak ordugâh olarak Roma devrinden kalan tarihi şehrin harabeleri civarında geniş bir düzlüğü seçip,⁴⁷⁴ Fırat'ın kıyısını tuttu.⁴⁷⁵ Bu da ileride belirtileceği gibi Hz. Ali'nin ordusunda su problemi doğmasına sebep olacaktı.⁴⁷⁶

B.Sıffin Savaşının Başlaması ve Diğer Hadiseler

Hz. Ali'nin öncü kuvvet komutanı Ziyad b. Nadr, yukarıda anlatıldığı üzere Şamlıların öncü kuvvetleri komutanı Ebû A'ver ve Şamlıları biata çağırdığında ret yanıtı almış ve Hz. Ali'ye ne yapacağını sormuştu. Hz. Ali de Eşter'i onun yanına göndermişti. Eşter en-Nehaî, Iraklıların öncü kuvvelerinin başına komutan olarak geldiğinde Hz. Ali'nin verdiği emre itaat etti. Savaşa girişmedi. Şamlıların öncü kuvvetlerinin başındaki komutan Ebû A'ver es-Sülemî de Iraklılara saldırmadı. İki taraf, yerlerinde sabırla beklediler.⁴⁷⁷ Şamlıların öncü kuvvetleri akşama doğru cepheden geri çekildiler.⁴⁷⁸ Ertesi gün yine iki taraf da sabırla bekledi.⁴⁷⁹ Ancak Eşter, bilahare saldırıya geçince Şamlıların askerlerinden Abdullah b. Münzir et-Tenuhî'yi

⁴⁶⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 630.

⁴⁷⁰ Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 120.

⁴⁷¹ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, I, 537-538.

⁴⁷² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 76.

⁴⁷³ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 238.

⁴⁷⁴ İsmail Yiğit, "Sıffin Savaşı", *DİA*, XXXVII, 107.

⁴⁷⁵ İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, I, 211.

⁴⁷⁶ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 161.

⁴⁷⁷ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 157.

⁴⁷⁸ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 154.

⁴⁷⁹ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 567.

Iraklı askerlerden biri öldürdü.⁴⁸⁰ Bu hadise üzerine Şamlıların öncü kuvvetlerinin komutanı Ebû A'ver es-Sülemî de beraberindeki adamlarıyla Iraklılara karşı saldırıya geçti. İki taraf karşı karşıya geldiğinde Eşter, Ebû A'ver'den kendisiyle mübareze yapmak üzere ortaya çıkmasını istedi. Ancak Ebû A'ver, onun bu isteğine muvafakat etmedi. Güya Eşter'i kendine denk görmemişti.⁴⁸¹

İkinci günün akşam vaktinde iki taraf saldırılarına son verdiler. Üçüncü günün sabahında Hz. Ali, askerleriyle birlikte oraya geldi. Muâviye de askerleriyle oraya vardı. İki ordu karşı karşıya geldi. İki taraf uzun süre beklediler. Beklemekte oldukları o yerin adı Siffin idi.⁴⁸² Vakit de zilhicce ayının ilk günleriydi. Sonra Hz. Ali, oradan ayrılp kendi askerleri için bir konaklama yeri aramaya başladı. Muâviye, ordusuyla birlikte ondan önce oraya gelmiş ve su başlarını çok rahat ve geniş bir yerde tutmuştu.⁴⁸³ Hz. Ali, oraya geldiğinde sudan uzak bir yere konaklamak zorunda kalmıştı. Iraklılar, su başına gelmek istediklerinde Şamlılar, onlara engel olmuşlardı.⁴⁸⁴ Bu yüzden aralarında çarpışmalar meydana geldi.⁴⁸⁵

Muâviye ve Ebû A'ver es-Sülemî, su başını tutmuşlardı.⁴⁸⁶ Orada onların işgalinde bulunan sudan başka bir su yoktu.⁴⁸⁷ Hz. Ali'nin adamları şiddetli bir susuzluğa maruz kaldılar.⁴⁸⁸ Hz. Ali, Eş'as b. Kays el-Kindî'yi bir toplulukla birlikte suya gönderdi, her ne kadar Amr b. el-Âs: "Suyun men'i münasip olmaz." dediyse de⁴⁸⁹ Şamlılar onlara su vermeyip: "Nasıl ki Osman'ı susuz bıraktınızsa siz de susuzluktan ölün." dediler.⁴⁹⁰ Bir saat kadar karşılıklı olarak birbirlerine ok atıldılar, sonra da mızrak ve kargılarla birbirlerine giriştiler. Bundan sonra birbirlerine kılıçlarla saldırdılar. Sonra Iraklılar, Şamlıları su başından uzaklaştırmaya devam etti. Sonunda onları su başından tamamen uzaklaştırdılar.⁴⁹¹ Hz. Ali'nin taraftarları su menfezlerini ele geçirince Şamlılara suyu vermeyeceklerine dair yeminler etseler de Hz. Ali şöyle bir emir verdi: "Siz sudan kendi ihtiyacınız kadar alın ve onlara suyu kesmeyin. Yüce Allah onların isyan ve zulümlerinden dolayı size zafer ihsan edip yardım etmiştir."⁴⁹² Bilahare iki taraf da su kaynağından yararlanma hususunda anlaştilar.⁴⁹³

⁴⁸⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 102.

⁴⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 255.

⁴⁸² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 238.

⁴⁸³ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 81.

⁴⁸⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88.

⁴⁸⁵ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 569.

⁴⁸⁶ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 97.

⁴⁸⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 553.

⁴⁸⁸ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 158.

⁴⁸⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 553.

⁴⁹⁰ el-Minkarî, *Vak'atu Siffin*, s. 161. el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 81.

⁴⁹¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88.

⁴⁹² el-Minkarî, *Vak'atu Siffin*, s. 162.

⁴⁹³ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 97.

Artık iki taraf da su kaynağının başına geliyor, taraftarlardan hiçbiri diğerleriyle konuşmuyor, kimse kimseye eziyette bulunmuyordu.⁴⁹⁴

İki tarafın ordusu da su konusunda anlaşma halinde iken iki gün geçmişti ve ne Hz. Ali'den ne de Muâviye'den birbirlerine karşı herhangi bir ileti gelmemişti.⁴⁹⁵ Hz. Ali, savaş öncesi sulh için gayretlerde bulundu.⁴⁹⁶ Beşir b. Amr, Said b. Kays ve Şebes b. Rib'i'yi yanına çağırarak onlara şöyle dedi: “Şu adamın (Muâviye'nin) yanına gidin, onu itaate ve cemaate katılmaya davet edin. Ve size söyleyeceklerini aklınızda tutun. Gelip bana anlatın.” Bunun üzerine Şebes, Hz. Ali'ye şöyle dedi: “Ey müminlerin emiri! Sana biat etmesi halinde kendisine bir görev verilip memnun olacağı bir noktaya ve mevkiye getirileceği konusunda vaatte bulunacak ve onu bu konuda istekli kılacak olursan belki bu biat etmesinde etkili olabilir.”⁴⁹⁷ Bunlar, Muâviye'nin yanına gittiklerinde Beşir b. Amr, ona şöyle dedi: “Ey Muâviye, bir gün bu dünyayı bırakıp gidecek ve ahirete göçeceksin. Yaptıklarının hesabını Allah sana soracaktır. Bu dünyada işlediğin amellerin karşılığını sana verecektir. Allah aşkına bu ümmeti birbirinden koparıp dağıtma, aralarında kan akıtılmasına sebebiyet verme.” Muâviye: “Bu tavsiyeyi kendi adamlarınıza (Hz. Ali'ye) yapsaydınız ya?” Beşir: “Benim adamım (Hz. Ali), bu mahlûkat içinde fazileti, dindarlığı, İslam'a senden önce girmiş olması ve Rasûlullah (a.s.)'a yakınlığı sebebiyle halifelige senden daha layıktır.”⁴⁹⁸ O, seni kendisine biat etmeye davet ediyor. Böyle yapman, dünyada selamette kalman için daha uygundur. Ahirette de senin hayrına olacaktır. Muâviye: “Osman'ın kanı heder mi olsun? Hayır, vallahi ben bunu asla yapmayacağım.”⁴⁹⁹

Sonra Said b. Kays konuşmak istedi. Ancak Şebes b. Rib'i ondan önce söze başlayarak Muâviye hakkında kaba ve nahoş sözler söyledi. Muâviye de onu, kendisinden daha şerefli bir kimseye karşı yakışsız söz sarf etmekten ve bilmediği şeyleri söylemekten menedip, azarladı. Sonra yanından çıkıp gitmeleri için Muâviye, onlara emir verdi.⁵⁰⁰

Heyet gelip Hz. Ali'ye durumu bildirince Hz. Ali etrafında bulunan kimselerden ileri gelenleri çıkarıp bunlara da bir hayli adam daha ekleyerek cemaat halinde savaş meydanına atıldı. Muâviye de onlara karşı bir grup adam çıkarınca her iki taraf karşı karşıya gelip çatışmaya başladı. Adetlerine göre, çarpıştıktan sonra her iki grup yerlerine çekiliyordu. Irak halkı ile Şam halkının karşılıklı olarak hep birlikte çarpışmalarını hoş karşılamamışlar, bunun

⁴⁹⁴ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 82; ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 158; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 102.

⁴⁹⁵ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 186.

⁴⁹⁶ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 97.

⁴⁹⁷ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 573.

⁴⁹⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 636.

⁴⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 256.

⁵⁰⁰ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 84.

sonucunda pek çok insanın ölmesinden korkmuşlardı.⁵⁰¹

Sıffin savaşı, zilhicce ayı boyunca devam etmiştir.⁵⁰² Zilhicce ayı sona erince muharrem ayı başladığında Hz. Ali ile Muâviye arasında bazı konularda anlaşmalara varıldı. Cenâb-ı Allah, aralarına barışı hâkim kılar umuduyla taraflar karşılıklı ateşkes çağrısında bulundular.⁵⁰³

Hicretin otuz yedinci senesinin başında Hz. Ali ile Muâviye Şam bölgesinin doğusunda Fırat yakınındaki Sıffin denen yerde ateşkes yapmış vaziyette beklemekteydiler.⁵⁰⁴ Bunlar, zilhicce ayı boyunca her gün çarpışıyorlardı.⁵⁰⁵ Muharrem ayı girdiğinde aralarında barış antlaşmasıyla sona erecek bir ateşkes umuduyla iki taraf birbirleriyle çarpışmaya son verdiler.⁵⁰⁶ Bu müddet içinde aralarında elçiler gidip geldi.⁵⁰⁷ Hz. Ali, Adıyy b. Hatim, Yezid b. Kays, Şebis b. Rib'î ve Ziyad b. Hafsa'yı Muâviye'nin yanına gönderdi.⁵⁰⁸ Bunlar, Muâviye'nin yanına vardıklarında Adıyy, Muâviye'ye hitaben şöyle dedi: “Ey Muâviye! Biz sana geldik ki, seni Allah'ın emrine davet edelim. Allah'ın emri birlik olmamızdır. Sözümüzün ve fikrimizin aynı olmasıdır. Aramızda barışın hâkim olmasıdır. Amcan oğlu (Ali), Müslümanların efendisidir. İslam'a ilk girenlerden faziletli bir kimsedir. İslamiyet döneminde güzel bir hayat tarzı sergilemiştir. İnsanlar onun etrafında toplanmışlardır. Onlar, Hz. Ali'de gördükleri şeyle doğru yolu bulmuşlardır. Senden ve senin beraberindeki taraftarlarından başka Ali'ye biat etmeyen kimse kalmamıştır. Ey Muâviye, bu yaptıklarına son ver ki, Cemel savaşında senin ve adamlarının başına gelen musibet tekrarlanmasın.⁵⁰⁹

Muâviye, Adıyy'e şu karşılığı verdi: “Ey Adıyy! Sen sanki barış için değil, tehditte bulunmak için gelmişsin. Heyhat! Allah'a yemin ederim ki ey Adıyy, ben senin bu isteklerine asla muvafakat etmeyeceğim. Ben, savaşın oğluyum. Asılsız şeyler beni ürkütmez. Zamanın musibetlerine karşı da boyun eğmem. Sana gelince vallahi sen Osman'ın etrafında gürültü patırtı çıkaranlardan ve onu öldürenlerdensin. Ümit ederim ki, Osman'ın intikamı uğruna sen de Allah tarafından öldürülecek olanlardan biri olursun. Siz, beni cemaate ve itaate davet ediyorsunuz. Cemaat diyorsanız, cemaat bizim yanımızdadır. İtaate gelince ben, Osman'ın öldürülmesine yardımcı olan bir adama nasıl itaat ederim? Ama o, Osman'ı kendisinin öldürmemiş olduğunu iddia ediyor. Biz, onun bu iddiasını reddetmiyoruz. Onu, Osman'ı

⁵⁰¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 637; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 238.

⁵⁰² et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, IV, 574

⁵⁰³ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 554.

⁵⁰⁴ ez-Zehabî, *el-İber*, I, 27-32; es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 174.

⁵⁰⁵ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 97.

⁵⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 257.

⁵⁰⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 117.

⁵⁰⁸ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 199-201.

⁵⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 257.

öldürmekle itham etmiyoruz. Ancak o, Osman'ın katillerini barındırmıştır. Katilleri bize versin ki öldürelim. Sonra sizin bu itaat ve cemaate katılma çağrınıza icabet edelim.”⁵¹⁰

Muâviye de, Habib b. Mesleme, Şurahbil b. Simt ve Yezid b. Ahnes'i Hz. Ali'nin yanına gönderdi. Bunlar, Hz. Ali'nin yanına vardıklarında Habib şöyle dedi: “Osman b. Affan, hidayet yolundaki bir halifeydi. Allah'ın kitabıyla amel etti. Allah'ın emrine bağlı kaldı.⁵¹¹ Siz onun hayatını uzamış gördünüz. Vefatının geciktiğini düşündünüz. Ona saldırıp öldürdünüz. Eğer onu öldürmediğini iddia ediyorsan katillerini bize teslim et. Sonra insanlar, savaştan çekilip yöneticilerini şura ile seçsinler. Etrafında toplanacakları birini halife yapsınlar.⁵¹² Böylece katiller teslim edilse bile Hz. Ali'ye biat etmeyeceğini bildirmiş oldu. Bu durumda anlaşma ihtimali ortadan kalktı.⁵¹³ Hz. Ali bunun üzerine şöyle dedi: “Anan seni yitirsin ey Adam! Şu halife seçimi ve halifenin azli sana mı düştü. Sus, sen bu işe layık biri değilsin. Bundan söz etmeye hakkın yok.”⁵¹⁴ Habib: “Öyleyse Allah'a yemin ederim ki, sen beni, hoşlanmadığın bir şekilde karşında bulacaksın. Hz. Ali: “Süvari ve piyadelerle karşıma çıkacak olsan bile bu işi beceremezsin. Hayatta kalacak olsan bile Allah, seni hayatta bırakmasın. Haydi, çek git buradan. Elinden geleni arkana koyma.” dedi.⁵¹⁵

Başka türlü netice vermesi beklenmeyen elçi gönderme işi de böylece sona erdi. Zira sulh ve davet için taraflardan her birinin diğerinin hakkına belli ölçüde saygı göstermesi zarûrî idi. Her iki taraf kendi menfaatinden feragatta bulunacak ve böylece sulh teşkil edecekti. Burada ise böyle bir durum söz konusu olmamıştı.

Rivayetlere göre Hz. Ali, yüz bin veya daha fazla sayıda Irak askerleriyle birlikte Muâviye'ye karşı ilerledi. Muâviye ise, yüz otuz bin Şamlı askerler ile Hz. Ali'ye karşı ilerledi. Safer ayının ilk günü her iki taraftan gruplar ileri atıldı. O gün Iraklıların savaş komutanı Eşter en-Nehaî, Şamlıların savaş komutanı ise Habib b. Mesleme idi.⁵¹⁶

Şam halkı kendi emirlerinin etrafında toplandı. Muâviye ve Amr b. el-Âs da çıkıp Şam askerlerini birliklere ve bölüklere ayırıp sürekli ahaliyi yığmaya başladılar. Aynı şekilde Hz. Ali de askerlerini birliklere ayırıp şu uyarıda bulundu: “Onlar sizinle savaşa girmedikçe siz de onlar ile savaşmayın.⁵¹⁷ Eğer onları mağlup ederseniz sakın kaçanı öldürmeyin. Yaralı bir kimseye zarar vermeyin. Hiç kimsenin avretini açmayın. Öldürülen kimsenin uzvunu kesmeyin. Hiç kimsenin evine girip mallarına el uzatmayın. Bir kadını heyecanlandırıp

⁵¹⁰ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 6.

⁵¹¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 642.

⁵¹² ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 160.

⁵¹³ Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *DİA*, XXXVII, 107.

⁵¹⁴ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 160.

⁵¹⁵ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 7.

⁵¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 261.

⁵¹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 555.

korkutmayın bu kadınlar size küfretseler, sizin emirlerinize, sâlih kişilerinize dillerini uzatsalar bile sakın siz onlara ilişmeyiniz; çünkü onlar son derece zayıf ve güçsüz kimselerdir.”⁵¹⁸

Safer ayının ilk günü her iki taraftan gruplar ileri atıldı bir tarafın lideri Habib b. Mesleme, diğer tarafın ise Eşter idi⁵¹⁹ ve günün büyük bir kısmında çarpışmayı sürdürdüler, o gün şiddetli bir şekilde çarpıştılar. Sonra akşama doğru geri döndüler. İki taraf berabere kalmıştı. İkinci gün yani perşembe günü sabahladıklarında Iraklıların savaş komutanı Haşim b.Utbe,⁵²⁰ Şamlıların savaş komutanı ise Ebû A'ver es-Sülemî idi.⁵²¹ Bunlar, şiddetli bir şekilde çarpışmaya başladılar. Atlar atların üzerine, adamlar adamların üzerine, süvariler de süvarilerin üzerine saldırdılar. Sonra akşama doğru geri döndüler. Yine iki taraftan biri diğerini mağlup edememiş, berabere kalmışlardı.⁵²²

Üçüncü günü yani cuma gününde Ammâr b. Yâsir, Iraklıların, Amr b. el-Âs da Şamlılar'ın komutanlarıydı.⁵²³ Her iki taraf da şiddetli bir şekilde çarpışmaya başladılar.⁵²⁴ Ammâr, Amr b. el-Âs'a karşı hücumla geçerek onu bulunduğu yerden gerilemek mecburiyetinde bıraktı. Ziyad b. Nadr el-Harisî ortaya çıktı. Ammâr ile anne bir kardeşiler. Birbirlerini tanıyınca her biri kendi tarafına geri döndü.⁵²⁵ Akşama doğru iki taraf da silahlarını bıraktılar. Berabere kalmışlardı.⁵²⁶

Savaşın dördüncü günü yani cumartesi gününde Muhammed b. Ali (İbn Hanefiye) büyük bir toplulukla ortaya çıktı. Karşısına Şamlılardan Ubeydullah b. Ömer çıktı. İki taraf şiddetli bir şekilde çarpışmaya başladılar.⁵²⁷ Ubeydullah b. Ömer, mübareze için ortaya çıktı.⁵²⁸ İbn Hanefiye'nin kendisiyle mübareze yapmak üzere ortaya çıkmasını istedi. Birbirlerine yaklaştıklarında Hz. Ali: “Mübareze yapacak olan kimdir? diye sorunca: “Oğlun Muhammed ile Ubeydullah mübareze yapacaklar.” dediler. Bunun üzerine Hz. Ali, bineğini harekete geçirdi ve oğlu Muhammed'e geri durmasını emretti. Kendisi, Ubeydullah'ın karşısına çıkıp şöyle dedi:

-Bana doğru yaklaş.

-Seninle mübareze yapmaya ihtiyacım yok.

⁵¹⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 645.

⁵¹⁹ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 214.

⁵²⁰ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 387.

⁵²¹ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 85.

⁵²² et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 12.

⁵²³ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 85.

⁵²⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 556.

⁵²⁵ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 215.

⁵²⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 646.

⁵²⁷ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 221.

⁵²⁸ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 85.

-Hayır, ihtiyacın vardır

-Hayır.

Bunun üzerine Hz. Ali, geri çekildi. İki tarafta o gün birbirlerine ilişmediler.⁵²⁹

Beşinci günde yani pazar gününde Iraklıların komutanı Abdullah b. Abbas'tı.⁵³⁰ Ebû Mihnef in anlattığına göre Şamlıların komutanı olan Velid b. Utbe, İbn Abbas'a laf atarak şöyle demiştir: “Halifenizi öldürdünüz, ama maksadınıza eremediniz. Yemin ederim ki, size karşı Allah bizim yardımcımızdır.” Bunun üzerine İbn Abbas: “Yüreğin yetiyorsa karşıma çık da seninle baş başa vuruşalım. Velid, İbn Abbas'ın karşısına çıkmadı. Anlatıldığına göre İbn Abbas, o gün bizzat şiddetli bir şekilde savaşmıştır.⁵³¹

Altıncı günde yani pazartesi gününde Iraklıların komutanı Kays b. Sa'd, Şamlıların komutanı da İbn Zi'l-Kıla' olarak iki taraf karşı karşıya geldiler. Şiddetlice savaştılar. Birbirlerine denk kuvvetlerle savaştıkları için berabere kaldılar, sonra geri döndüler. Yedinci günde yani salı gününde Iraklıların komutanı Eşter en-Nehaî, Şamlıların komutanı da Habib b. Mesleme olarak iki taraf karşı karşıya geldiler. Yine şiddetlice çarpışmaya başladılar. Ancak bütün bu günler boyunca iki taraftan biri, diğerini yenemedi.⁵³²

Minkarî, Muâviye'nin savaşı psikolojik olarak lehine çevirmek için giriştiği mücadeleden bahseder. Ona göre Muâviye savaş esnasında Hâlid b. Muammer'e savaşa devam etmezse Horasan valiliğini vereceğini teklif etmiş, Hâlid de buna tamah ederek savaşı bırakmış ancak mükâfata kavuşmadan ölmüştür.⁵³³ Yine Muâviye, Amr b. el-Âs'a Abdullah b. Abbas'a mektup yazmasını istedi yazılan mektupta İbn Abbas için övgü dolu ifadeler yer alsa da İbn Abbas karşı cevabında sert sözlerle onları kınamıştır.⁵³⁴

Hz. Ali muharebeyi kısa kesmek için askerlerini son bir hamleye hazırlamıştı.⁵³⁵ Bunun için de askerlerine: “Bunlara topluca hücum etmek için ne zamana kadar bekleyeceğiz?” demiş⁵³⁶ ve çarşamba günü akşamı ikindiden sonra kalkıp askerlerine hitaben şöyle bir konuşma yapmıştır: “Bilesiniz ki, siz yarın en güçlü bir kavim olacaksınız. Bu geceyi namaz kılarak, Kur'an okuyarak ve Allah'tan yardım ve sabır ihsan etmesini dileyerek geçirin. Yarın onları ciddiyetle karşılayın. Bu amellerinizde de sadık ve samimi olun.”⁵³⁷

Hz. Ali bütün ordularıyla Şamlıların üzerine yürüyeceğini, Allah aralarında hükmedene

⁵²⁹ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 13.

⁵³⁰ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 388.

⁵³¹ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 163; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 556.

⁵³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 261.

⁵³³ el-Minkarî, *Vak'atu Siffin*, s. 306.

⁵³⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 81-82.

⁵³⁵ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 98.

⁵³⁶ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 13.

⁵³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 262.

kadar, onlarla savaşıacağı haberini yaydı.⁵³⁸ Sabah olunca Hz. Ali, askerlerini kendi uygun gördüğü şekilde düzenledi. Muâviye de askerlerini dilediği şekilde mevzilendirdi. Şamlıların büyük bir ekseriyeti ona ölünceye kadar savaşacaklarına dair biat ettiler.⁵³⁹ Hz. Ali, Iraklı her kabilenin, Şam'daki akrabası bulunan kabilelere karşı durmalarını, onlarla savaşmalarını emretti. Böylece iki taraf şiddetlice savaşmaya başladılar. Kimse kimseden kaçmıyor ama kimse de kimseyi mağlup edemiyordu. Akşama doğru iki taraf silahları bırakarak geri çekildiler. Sabahleyin Hz. Ali, fecir namazını şafağın ilk anında kıldı ve erkenden savaş başladı. Sonra Şamlılar da ona karşı çıkıp savaşmaya başladılar.⁵⁴⁰ O gün Arapların ünlülerinden ve soylularından çok sayıda insan öldürüldü. Sabah olunca insanlar birbirine karıştılar. Ölülerini çıkartıp, bütün gün boyunca gömmekle uğraştılar.⁵⁴¹

Tarih âlimlerinin ve diğerlerinin anlattıklarına göre Sıffin savaşında Hz. Ali, bizzat savaş alanında çarpışmış, çok sayıda adam öldürmüştür. Bazılarının naklettiklerine göre o, bu savaşta beş yüz civarında kişi öldürmüştür.⁵⁴² Biz bu rakamların mübalağa olduğuna kanaat getiriyoruz.

Savaş esnasında iki tarafta birbirlerine kısmî üstünlükler elde ediyordu. Mesela Şamlılar bir keresinde Habib b. Mesleme komutasındaki birlikle Irak ordusunun sağ cenahına saldırdı.⁵⁴³ Onları buldukları yerden geri çekilmek mecburiyetinde bıraktı.⁵⁴⁴ Bu saldırı üzerine Iraklı askerler, emirlerinin etrafından çekilip uzaklaşmışlar ve emirlerinin yanında ancak üç yüz kadar asker kalmıştı.⁵⁴⁵

1. Ammâr b. Yâsir'in Öldürülmesi ve Savaşın Şiddetlenmesi

Ammâr b. Yâsir anlatılırken rivayetlerde onun buğday renkli, uzun boylu, omuzlarının arası geniş bir adam olduğu, Ebu'l-Yakazân künyesiyle künyelendiğinden bahsedilir.⁵⁴⁶ Ammâr b. Yâsir, Sıffin savaşında Hz. Ali tarafında savaşa iştirak etmiştir.⁵⁴⁷ Savaş esnasında insanları cihada teşvik edenlerden biri de o olmuştur.⁵⁴⁸ Bir keresinde o şöyle bir hutbe irad etmiştir: “Kim Rablerinin hoşnutluğunu arar ve mal ile evlada iltifat etmezse buraya gelsin.” Böyle demesi üzerine bir grup insan onun yanına geldi. Ammâr, onlara şöyle dedi: “Ey

⁵³⁸ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 167.

⁵³⁹ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 15.

⁵⁴⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 648.

⁵⁴¹ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 168.

⁵⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 263.

⁵⁴³ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 169.

⁵⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 557.

⁵⁴⁵ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 18.

⁵⁴⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 112.

⁵⁴⁷ ez-Zehabî, *el-İber*, I, 27-32.

⁵⁴⁸ el-Belâzuri, *Ensâb*, III, 92.

insanlar! Gelin bizimle birlikte şu Osman'ın intikamını almak isteyen ve onun haksız yere öldürüldüğünü iddia eden şu karşıdaki kavmin üzerine saldıralım. Allah'a yemin ederim ki, bunların maksadı Osman'ın intikamını almak değildir. Aksine bunlar, dünyanın tadını almışlar, dünyanın tatlı olduğuna kani olmuşlar, ahiretin tatsız ve acı olduğunu zan etmişlerdir. Bu yüzden de ahireti terk etmişlerdir.”⁵⁴⁹

Ammâr b. Yâsir, bu konuşmayı yaptıktan sonra savaşmaya devam etti. Karşısına Amr b. el-Âs'la Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah çıktılar. Ammâr, Amr'a kızıp: “Yazık sana dinini Mısır'a değiştin.” diyerek azarlayıp kınadı⁵⁵⁰ ve her ikisine de öğütler verdi.⁵⁵¹

İbrahim b. Hüseyin b. Dizil, Ahnef b. Kays'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Ammâr b. Yâsir, Şamlıların üzerine saldırdı. İbn Cevî es-Sekseki ile Ebu'l-Gâdiye onu mızrakla yaraladı.⁵⁵² İbn Cevn ise başını kopardı.⁵⁵³

Ammâr öldürüldüğünde Hz. Ali'nin ordusunda bir gerileme olmuş Adıyy b. Hatem durumu sorunca Hz. Ali ağlayarak, Ammâr'ın öldürülmesinden dolayı demiştir.⁵⁵⁴

Ammâr b. Yâsir'in öldürülmesini müstakil bir başlık altında zikretmemizin sebebi onun hakkında Hz. Peygamber'den gelen bir rivayetin olmasıdır ki hilafet meselesinde kimin haklı kimin haksız olduğuna dair fikir üretmede bizlere yardımcı olmaktadır. Bu hadiste şöyle buyurulmaktadır: “Ey Ammâr seni azgın bir grup öldürecektir. O onları cennete davet edecek, onlar da onu cehenneme davet edecekler.”⁵⁵⁵

İbn Hacer *Fethu'l-Bârî* adlı eserinde: “Ammâr, Sıffin savaşında Hz. Ali'nin yanında yer almıştı. Onu öldürenler ise Muâviye'nin yanında Hz. Ali'ye karşı savaşıyorlardı. Malum olduğu üzere Muâviye'nin de yanında bazı sahâbîler bulunuyordu. Onların cehenneme davet etmesi nasıl mümkündür?” şeklinde bir itiraz yöneltilecek olursa şu şekilde cevap verilir: “Bazı sahâbîler, cennete davet ettiklerini zannediyorlardı. Onların her biri müctehitti. Dolayısıyla onlar zanlarına tabi olduklarından dolayı kınanamaz. Buradaki cennete davet etmekten maksat, cennete ulaştıracak vasıtaya davet etmektir. O da, devlet başkanına itaat etmektir. Benzer şekilde Ammâr da onları, Hz. Ali'ye itaate çağırıyordu. Çünkü o dönemde itaat edilmesi gereken devlet başkanı oydu. Kısacası her iki taraf birbirinin aksine çağırıda bulunuyordu. Ancak onların bu şekilde davranmaları mazur görülür. Çünkü kanaatleri

⁵⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 266

⁵⁵⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 560.

⁵⁵¹ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 39.

⁵⁵² el-Belâzuri, *Ensâb*, III, 92.

⁵⁵³ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 341.

⁵⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 92.

⁵⁵⁵ el-Buhârî, *es-Sahih*, et-Taâvun, 447; Ebû Abdillâh el-Hâkim, *Müstedrek ala's-Sahihayn*, 2/162, no: 2652; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 119.

doğrultusundaki tevillerine göre böyle davranmışlardı.”⁵⁵⁶

Nevevî ise şöyle diyor: “Sıffin günü ashab her nereye gitse onu (Ammâr’ı) takip ediyordu. Çünkü onlar onun haklı olan tarafla birlikte olacağını biliyorlardı.”⁵⁵⁷

Zehebî diyor ki: “Hz. Peygamber (a.s.) Ammâr’ın âsi bir grup tarafından öldürüleceğini haber verdi. Ammâr ise Muâviye karşısında öldürüldü.”⁵⁵⁸

Rivayetler bizi Hz. Ali’nin Muâviye’ye karşı davasında kimin haklı olduğu yolunda ipuçları vermektedir. Hz. Peygamber (a.s.)’in Ammâr’ı âsi bir grubun öldüreceğini haber vermesi ve Ammâr’ın Muâviye ordusuna mensup kişilerce öldürülmesi “âsi bir grup” kavramı içerisine Muâviye’nin girmesini gerektirmektedir. Yine hadisteki: “O onları cennete davet edecek, onlar da onu cehenneme davet edecekler.” şeklindeki hadisten -İbn Hacer’in de söylediği üzere- cennete davet etmekten maksadın cennete ulaştıracak vasıtaya davet etmek olduğunu, onun da, devlet başkanına itaat etmekten geçtiğini anlıyoruz. Her iki taraf da bu hususta kendi önderlerine itaat etmenin gerekliliğini savunuyorlar ve kendi düşüncelerinin doğru olduğuna inanıyorlardı. Her iki taraf da bu hususta ictihad ediyordu. Her iki taraf da cennete davet ettiklerine inanıyorlardı. Gözükten o ki bizi bu hadîs-i şerif Muâviye tarafındakilerin ictihadlarının isabetli olmadığı ve dolayısıyla haksız taraf oldukları sonucuna götürüyor. Yine kanaatimize göre siyâsî olarak haksız olmak demek onların küfre düştüğü sonucunu doğurmamaktadır. Nitekim "Hâkim ictihad eder ve isabet ederse kendisine iki sevap verilir. Eğer ictihad eder ve hata ederse ona bir sevap vardır,"⁵⁵⁹ hadisi eğer tarafları müctehid olarak kabul etsek bile onların yaptıkları ictihaddan sevap alacak olmaları hatadan hâlî oldukları sonucunu doğurmaz.

Nitekim Abdullah b. Cahş’ın haram aylarda düzenlemiş olduğu bir seriyyede müşriklerden olan Amr b. el-Hadrâmî’nin öldürülmesi üzerine Hz. Peygamber (a.s.)’in yapmış oldukları ictihaddan ötürü onları kınaması ve onların hatalı olduklarını ifade etmesi⁵⁶⁰ yine bu konudaki görüşümüzü destekler mahiyettedir.

“Ammâr’ı âsi bir grup öldürecektir.” hadisinin Ammâr’ın öldürülmesinden sonra Muâviye’nin ordusunda nasıl bir etki yaptığını Abdurrahman es-Sülemî anlatıyor: “O zaman Hz. Ali ile arkadaşları, Şamlıların üzerine aniden bir saldırıya geçtiler. Hz. Ali’nin yanında Ammâr’la Haşim de vardı. Gece olunca ben: “Bu gece Şamlıların ordugâhına gireceğim ve Ammâr’ın ölümünün bize tesir ettiği kadar onlara da tesir edip etmediğini anlayacağım.”

⁵⁵⁶Ebu’l-Fadl el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, I, 542.

⁵⁵⁷Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu’l-Esmâ ve’l-Luğât*, II, 38.

⁵⁵⁸ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, I, 420.

⁵⁵⁹el-Müslim, *es-Sâhîh*, Akdiye 15, (1716)

⁵⁶⁰İbn Kesîr, *el-Fusûl fî İhtisâri Sîret-i’Rasûl*, s. 87.

dedim. Savaş sona erdiğinde bizler onlarla konuşurduk. Onlar da bizimle konuşurlardı. Ben de atıma bindim. Sakin sakin giderek ordugâhlarına girdim. Bir tarafta Muâviye, Ebû A'ver es-Sülemî, Amr b. el-Âs ve oğlu Abdullah'ın sohbet etmekte olduklarını gördüm. Birbirlerine neler söylediklerini dinleme fırsatını kaçırmaktan korktuğum için atımı yanlarına sürdüm. Dinlemeye başladım. Amr b. As'ın oğlu Abdullah, babasına şöyle dedi:

- Babacığım, bu gün siz şu adamı (Ammâr'ı) öldürdünüz. Oysa Rasûlullah (a.s.), onun hakkında neler söylemiştir neler.

- Rasûlullah, onun hakkında ne söyledi?

-Sen de bizimle beraber değil miydin? Hani biz mescidi inşa ediyorduk. İnsanlar, taşları, kerpiçleri birer birer taşıyorlarken Ammâr, taşları ve kerpiçleri ikişer ikişer taşıyordu.⁵⁶¹ Rasûlullah (a.s.) gelip onun yüzündeki toprakları silip şöyle diyordu: “Yazık sana ey Sümeyye'nin oğlu, insanlar taşları ve kerpiçleri birer birer taşımaktalarken sen ikişer ikişer taşıyorsun. Sevaba rağbetinden ötürü böyle yapıyorsun, ama bununla birlikte yine de seni azgın ve asi bir grup öldürecektir.”⁵⁶²

Bunun üzerine Amr b. el-Âs, atını çekip oradan ayrılmak isterken Muâviye, atının yularını tutup onu kendine doğru çekti. Amr b. el-Âs da ona şöyle dedi:

- Ey Muâviye! Oğlum Abdullah'ın neler söylediğini işitmedin mi?

- Neler söyledi?

- İşte şunu şunu ve şunu söyledi.

- Sen cahil bir ihtiyarsın, idrarını tutamadığın halde hadis okuyorsun. Ammâr'ı biz mi öldürdük? Onu bu savaşa sürükleyenler öldürdü.⁵⁶³ Bu konuşma üzerine insanlar çadırlarından çıkıp şöyle diyorlardı: “Ammâr'ı bu savaşa sürükleyenler öldürdüler.”⁵⁶⁴

“Ammâr'ı bu savaşa sürükleyenler öldürdüler.” ibaresi kanaatimizce savaşta ordunun psikolojik olarak etkilenmemesi için yapılan siyâsî bir manevradan ibarettir.

İbn Cerir'in anlattığına göre Ammâr öldürüldüğü zaman Hz. Ali, Rebia kabilesi ile Hemedanlılara yapmış olduğu çağrısına on iki bin kadar adam icabet etmiş, kendisi de atına binmiş olarak ön safa geçip Şamlılara adamlarıyla birlikte aynı anda saldırıya geçmişti. Şamlıların bütün safları dağılmış ve Hz. Ali ile adamları ele geçirdikleri Şamlılardan herkesi öldürmüşler, nihayet Muâviye'ye yetişmişlerdi. O esnada Hz. Ali, hem savaşıyor hem de şöyle diyordu: “Onları vuruyorum ama patlak gözlü garip işler yapan Muâviye'yi göremiyorum.” Sonra Hz. Ali, bizzat kendisiyle vuruşması için Muâviye'ye çağrıda bulundu. Amr b. el-Âs,

⁵⁶¹ el-Belâzuri, *Ensâb*, III, 92.

⁵⁶² et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 41.

⁵⁶³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 103.

⁵⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 269; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıtas-ı Enbiyâ*, I, 553.

kendisine Hz. Ali'nin karşısına çıkıp göğüs göğüse savaşmasını teklif edince Muâviye, ona şöyle dedi: “Sen de biliyorsun ki, Ali'nin karşısına kim çıkıp göğüs göğüse savaşırsa mutlaka Ali, onu öldürür. Demek ki sen, benim öldürülmemi ve benden sonra emirliğe geçmeyi kafana koyuyorsun.”⁵⁶⁵

Hz. Ali, daha sonra oğlu Muhammed'i büyük bir asker kitleleriyle Şamlıların üzerine saldırttı. Şiddetlice savaştılar. Sonra kendisi de başka bir grup askerle Şamlılara hücum etti, iki taraftan da çok sayıda asker öldürüldü. Hz. Peygamber (a.s.) devrinden o zamana kadar olan harplerde bile bu kadar Müslüman öldürülmemişti.⁵⁶⁶ Çarpışma gece boyunca devam etti. Bu gece savaşın en önemli gecesiydi. Çarpışmanın sabaha dek şiddetle devam ettiği bu geceye (köpek yahut kedi hırlaması veya mırıltısı gecesine anlamına gelen) "Leyletü'l-Herir" denildi.⁵⁶⁷

Hz. Ali de kabileleri savaşa teşvik ederek cephe ilerisine gidiyordu. Tarihçilerin anlattıklarına göre savaş o kadar kızışmıştı ki taraflar önceleri mızraklarla çarpışmışlar, oklar da tükenince kılıçlarla çarpışmışlar, kılıçlar da kırılınca yumruk yumruğa birbirlerine girişmişler, birbirlerinin suratına taş ve toprak savurmuşlar, birbirlerini dişleyerek parçalamaya azmetmişlerdi. Öyle ki, karşıt taraftarlarda iki kişi birbirleriyle boğuşuyor, takatten düşüyorlar, sonra oturup dinleniyorlar. Her biri diğerine yaslanarak ancak ayağa kalkabiliyor ve tekrar vuruşmaya başlıyorlardı. Bu çarpışmaların sonunda zafer Iraklılara görüldü. Şamlılara ise mağlubiyet görüldü.⁵⁶⁸

2. Kur'an Sahifelerinin Mızrakların Ucuna Takılması

Sıffin'de orduların çarpışması bütün şiddetiyle devam ediyordu. Muharebe günlerce kanlı bir surette devam ettiğinden ve Muâviye tarafı telafisi mümkün olmayan bir surette hırpalandığından muharebeye bir nihayet vermek istemişse de⁵⁶⁹ Hz. Ali, fitne ve fesadın tamamıyla imha edilmek üzere olduğunu görerek bunu reddetmiş buna karşı Amr b. el-Âs ise başka bir çareye başvurmuştu.⁵⁷⁰ Müller'in insanlık tarihindeki aşağılıkların en kötüsü diye vasıflandırdığı bir hileye başvurdu.⁵⁷¹ O Iraklıların üzerlerine şiddetle gelmeye başladığını ve harbin aleyhlerine seyrettiğini görünce Muâviye'ye şöyle dedi: “Ben bir şey yapmayı düşünüyorum. Eğer bunu yaparsak, şu anda bizler daha da derlenip toparlanırsınız. Ali ve taraftarları ise dağılırlar. Bence Kur'an sahifelerini mızrakların ucuna takıp yükseltelim ve

⁵⁶⁵ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 388; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 664.

⁵⁶⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 246.

⁵⁶⁷ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 47; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 666;

⁵⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 272.

⁵⁶⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 564.

⁵⁷⁰ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 99.

⁵⁷¹ İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, s. 84.

onları Mushaf'ın hükmüne davet edelim.⁵⁷² Eğer bu davetimize icabet ederlerse savaş ateşi söner, eğer kendi aralarında anlaşmazlığa düşerlerse çözümler ve güçleri kaybolur.”⁵⁷³ Zaten Şamlılar da ordunun tamamen kırılmasından korkmuşlardı.⁵⁷⁴

Savaşta her hilenin meşrû olduğu anlayışı ile hareket eden ve buna Kur'an'ı bile alet etmekten çekinmeyen Amr b. el-Âs⁵⁷⁵ gidip Muâviye'ye şu teklifte bulundu: “Ali'ye bir Mushaf gönder. Onu Allah'ın kitabındaki hükme davet et. O, senin bu davetine karşı direnemez.” Mushaf'ı bir adamla Ali'ye gönderdiler. Adam, Ali'ye: “Bizimle sizin aranızda Allah'ın kitabı hakem olsun.” dedi ve “Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmedin mi? Onlar aralarında hüküm vermek için Allah'ın kitabına çağırılmışlar sonra onlardan bir takımı dönmüşlerdir. Onlar temelli yüz çevirenlerdir.”⁵⁷⁶ ayetini okudu.⁵⁷⁷

Amr'ın işaretiyle mushaflar mızrakların ucuna takıldı.⁵⁷⁸ İlk takılan Mushaf, Dimaşk'ın en büyük mushafı olup beş mızrağın ucuna takılarak beş kişi tarafından taşındı.⁵⁷⁹ Minkarî on kişinin taşıdığını söyler.⁵⁸⁰ Kur'an sayfeleri mızrakların ucuna takılınca Şamlılar: “İşte bu Allah'ın kitabının hükmüdür. Bizim ve sizin aranızda hüküm versin.”⁵⁸¹ şeklinde bağırmaya başlayınca Iraklılar şöyle dediler: “Biz, Allah'ın kitabına icabet eder ve ona yöneliriz.”⁵⁸² Bu teklif savaştan yorulmuş ve çoğu aynı zamanda akrabaları olan dindaşlarına kılıç çekmekte tereddüt eden Hz. Ali'nin ordusundaki askerleri birbirine düşürdü. Büyük bir kısmı, bilhassa kurrâ, savaşın durdurulmasını istedi.⁵⁸³ Akbulut bu hususta: “Hz. Ali'nin ordusunu, askerî güç, hile kadar gevşetemedi.”⁵⁸⁴ şeklinde bir yorumda bulunmuştur ki savaşın neticeleri onun bu görüşünü haklı çıkartmaktadır.

Tarihî kaynakların çoğunda Amr'ın bu davranışı tahkir edilmektedir. Mesela, Mısırlı yazar Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetu'l-Kubrâ* adlı kitabında aslında Şam tarafını da kendilerinden yana gibi gözükerek aldatan Amr b. el-Âs'ın Kûfe tarafında aynen kendi rolünü oynayan Eş'as b. Kays ile harbin vukuu sırasında irtibat kurduğunu, gizli görüşmeleri sonunda lüzum hâsıl olduğu zaman tahkim işine başvurmayı beraberce kararlaştırarak Hz. Ali'ye karşı müştereken bir komplo hazırladıklarını, bu sebeple de işin hakemlere tevdiinden başlamak

⁵⁷² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 95; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 243.

⁵⁷³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 667.

⁵⁷⁴ ez-Zehebî, *el-İber*, I, 27-32.

⁵⁷⁵ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 40.

⁵⁷⁶ Âli-İmran 3/23.

⁵⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 272.

⁵⁷⁸ ez-Zehebî, *el-İber*, I, 27-32.

⁵⁷⁹ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 174.

⁵⁸⁰ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 481.

⁵⁸¹ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 121.

⁵⁸² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 668.

⁵⁸³ Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *DİA*, XXXVII, 107.

⁵⁸⁴ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s.205.

üzere gelişen bütün olaylarda Eş'as'ın mütemadiyen ve ısrarla Hz. Ali'nin aleyhine olacak şekilde tavır aldığını, bütün bu olayların tesadüf olmadığını, aksine Hz. Ali ve Muâviye taraftarı gibi gözükken ama dünya menfaatleri peşinde koşan bazılarının müşterek komplolarının burada söz konusu olduğunu zikreder.⁵⁸⁵

Bunun aksine fikirler öne sürenler de vardır. Mesela Fr. Buhl: “Elimizde bulunan bütün tasvirler Ali'ye karşı teveccüh, Muâviye ve bilhassa bütün kötülüklerin şahsına izafe edilmesinden hoşlanılan Amr'a karşı da münâferet hislerini belli etmektedir.” der ve devamla Muâviye'nin habis ruhu olan Amr'a hakettiğinden fazla müessir bir yol izafe edilmiş bulunmasından tarafgirâne bir tağyirin varlığının muhtemel görülebileceğinden bahseder.⁵⁸⁶

Buna ilave olarak hakem tayini meselesini fitneyi söndürmek için tarafların son ümit olarak kabul etmiş olduğu bir çare olarak gören fikirleri ortaya atan eserler de mevcuttur.⁵⁸⁷

Münir Muhammed el-Ğadban, Amr'ın Müslümanları aldatmak üzere bir hile olarak tahkim fikrini ortaya attığına delalet eden rivayetlerin, hatta Hz. Ali'nin bunun bir hile olduğunu belirterek savaşa devam için taraftarlarına çağrıda bulunduğu işaret eden rivayetlerin asılsız olduğuna işaret eder. O'na göre Amr harbin devamının Müslümanların tamamen yok olup imhası demek olacağını anlamış ve konuyu Muâviye'ye açmıştır.⁵⁸⁸

İyi bir kumandan oluşundan çok, son derece muttaki ve hâlis bir Müslüman olan Hz. Ali başvurulmuş bu hareketin bir hile olduğunu derhal farkederek⁵⁸⁹ kendi taraftarlarına yapmış olduğu çağrı kaynaklarda şöyle geçmektedir: “Ey Allah'ın kulları! Hakkınızı aramaya devam ediniz. Samimiyet ve bağlılığınızı sürdürünüz. Düşmanınıza karşı savaşmaya devam ediniz.⁵⁹⁰ Ben, onları sizden daha iyi bilirim. Çünkü çocukken beraber olduk. Büyüdükten sonra da beraberce vakit geçirdik. Onlar, çocukken de son derece kötü ve şerli idiler.⁵⁹¹ Büyüyünce de kötülük ve şerliliklerini sürdürdüler. Size yazıklar olsun. Aldanmayasınız. Vallahi, bu Kur'an sayfelerini sırf sizi aldatmak ve size tuzak kurmak için havaya kaldırmışlardır.”⁵⁹² Hz. Ali'nin bu sözleri üzerine adamları ona şöyle dediler: “Allah'ın kitabına davet edilip de ona icabet etmemek bize yakışmaz. Biz böyle bir davranışı kabullenmeyiz.” Hz. Ali de onlara şöyle cevap verdi: “Ben, Allah'ın dinine ve Allah'ın kitabına dönünceye kadar onlarla savaşacağım. Çünkü onlar, Allah'a karşı gelmiş, onun emirlerine başkaldırmış, ahdini ve emrini unutarak

⁵⁸⁵ Önkal, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 36.

⁵⁸⁶ Fr. Buhl, “Sıffin”, *İA*, X, 553.

⁵⁸⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 248.

⁵⁸⁸ Önkal, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 37.

⁵⁸⁹ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 40.

⁵⁹⁰ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 175.

⁵⁹¹ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 489.

⁵⁹² Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 564.

kitabına muhalefet etmişlerdir.”⁵⁹³

Ömer Nasuhi Bilmen: “Amr’ın bu babtaki tedbiri belkide takdire şayan bir hareket teşkil edebilir. “الحرب خدعة” (Harp hiledir)”⁵⁹⁴ hadisinden de hareketle harbin fecâyiinden kurtulmak, Müslümanların kanlarını akmaktan korumak ve harpten matlûp gayeye varmak için muhtelif çarelere başvurulur. Bu harbin icâbâtındandır.”⁵⁹⁵ demektedir.

Bu görüşleri değerlendirdiğimizde, savaşın olanca hengâmesiyle Müslümanların kıyımına sebep olması, kalan tarafların da iyice bitkin düşmesi ve daha fazla Müslüman kanının akmaması için Amr’ın savaşı bitirici hamlesi mâkul görülebilir ancak burada kendimize şu soruyu sormamız gerekir. Acaba Amr, savaş Şamlıların lehine devam ettiği sırada bu hamleyi yapar mıydı? Muhtemelen yapmazdı. Çünkü savaşın seyri çoğu zaman el değiştirmiş yukarıda anlattığımız üzere kimi zaman Şamlılar kimi zaman da Iraklılar gâlip gelmiştir. Şamlıların savaşın seyrini lehine çevirdikleri vakit ne Amr’dan ne de Muâviye’den böyle bir hamle gelmiştir.

Hz. Ali’nin savaşı devam ettirmeye yönelik görüşlerine karşı çıkıp sonradan Hâriciler grubunu teşkil eden Mis'ar b. Fedekî et-Temimî ve Zeyd b. Husayn et-Taî ve onlara tabi olan bazı kurrallar şöyle dediler: “Ey Ali! Allah’ın kitabına icabet et. Sen buna davet edildiğin halde icabet etmezsen, biz seni şu karşımızdaki kavmin arasına katıncaya kadar oraya sürükler ve Affan oğlu Osman'a yaptığımızın aynısını sana da yaparız. Çünkü o, Allah’ın kitabıyla amel etmeyip başımızda diktatörlük yaptı. Biz de onu öldürdük. Vallahi ya sen bu çağrıya icabet edersen, ya da biz seni buna zorla icabet ettiririz.”⁵⁹⁶

Hz. Ali ise şöyle dedi: “Sizi men ettiğim şeyden uzak durun. Söylediklerime de uyun. Eğer bana itaat ederseniz bu adamlara karşı savaşmaya devam edin. Eğer bana karşı gelip isyan edecek olursanız elinizden geleni ardınıza koymayın.” Bunun üzerine onlar da şöyle dediler: “O halde Eşter'e haber gönder de buraya gelsin.” Bunun üzerine Hz. Ali de savaşa son vermesi için Eşter'e Yezid b. Hâni ile haber gönderdi. Ancak Eşter, Hz. Ali’ye şu cevabı verdi: “Şu an, beni geri çağırarak bir saat ve an değildir. Ben öyle bir noktadayım ki, Allah’ın bana zafer vereceğine ümidim vardır. Beni bulduğum şu noktadan alıp götürmeniz asla doğru değildir.”⁵⁹⁷

Eşter’in böyle demesi üzerine haberci olan Yezid b. Hâni, Hz. Ali’nin yanına döndü. Eşter’in söylediklerini ona nakletti. Eşter bu hileyi anlamıştı ve bu fırsatı değerlendirmek için

⁵⁹³ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul*, V, 49.

⁵⁹⁴ Buhârî, *es-Sahih*, Cihâd, 157.

⁵⁹⁵ Önkal, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 38.

⁵⁹⁶ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 668; Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *DİA*, XXXVII, 108.

⁵⁹⁷ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul*, V, 49.

savaşı şiddetlendirdi.⁵⁹⁸ Etrafındakiler Hz. Ali'ye şöyle dediler: “Galiba sen, Eşter'e savaşa devam etmesi için emir verdin.” Hz. Ali de onlara: “Benim Eşter'e gizlice bir şey fısıldadığımı gördünüz mü? Savaşı durdurması için emrimi ona açıkça sizin gözleriniz önünde göndermedim mi?” deyince yanında bulunan adamlar: “Eşter'e haber gönder, buraya gelsin. Eğer gelmeyecek olursa vallahi biz senden ayrılıp gideriz.” diye karşılık verdiler. Bunun üzerine Hz. Ali, haberci Yezid b. Hani'ye şöyle dedi: "Git, Eşter'e buraya gelmesini söyle. Burada fitne meydana gelmiştir."⁵⁹⁹

Yezid b. Hani, Eşter'in yanına gidip Hz. Ali'nin emrini ona tebliğ etti. Savaşa ara verip Hz. Ali'nin yanına gitmesini söyledi. Bunun üzerine Eşter, işi hızlandırıp şöyle dedi: “Yazıklar olsun sana. İçinde bulunduğumuz zafer durumunu görmüyor musun? Zaferi tamamen elde edeceğiz.”⁶⁰⁰ Yezid: “Bu ikisinden hangisi çok hoşuna gider? Geri dönmeyi mi daha çok istersin, yoksa Ali'nin de Osman gibi öldürülmesini mi istersin? O öldürüldükten sonra buradaki zaferin sana ne fayda verir?” Bunun üzerine Eşter, savaşı bırakıp Hz. Ali'nin yanına döndü ve şöyle dedi: “Ey Irak ehli! Ey alçaklık ve korkaklığın timsalleri! Şu anda bu adamlara üstün gelmiş durumdayken, sizin onları yenmek üzere olduklarınızı gördükleri sırada Mushaf'ın sayfelerini elleriyle yükseğe kaldırarak sizi Allah'ın kitabına davet ediyorlar. Hâlbuki onlar, çoktan Allah'ın emirlerine sırt çevirmişler ve kendisine bu Kur'an'ın indirildiği insanın sünnetinden sapmışlardır. Onların bu çağrısına icabet etmeyin. Bana süre tanıyın, zaferi elde edeceğimi hissetmekteyim. Onlar: “Hayır, asla müsaade etmeyiz! Girdiğin günaha biz de seninle birlikte girmek istemeyiz.”⁶⁰¹ Onlar devamla Eşter'e kendilerinin Allah rızası için savaştıklarını ve yine Allah'ın rızası için savaşa son vereceklerini bildirdiler.⁶⁰²

Eşter ile bu grubun tartışması uzun uzadıya devam etti. Iraklıların birçoğuyla Şamlıların tamamı, Müslümanların kanlarının akıtılmaması için bir süre ateşkes halinde kalmak arzusunu gösterdiler.⁶⁰³ Çünkü savaş esnasında özellikle son üç günlük çarpışmalar neticesinde iki taraftan da birçok asker öldürülmüştü.⁶⁰⁴

Hz. Ali'nin savaşı durdurup sulh yapmaya götüren sebepleri şu şekilde üçe ayıranlar da vardır: İlki, Kurrâ'nın baskısı ve Hz. Ali'nin onların direnişinden çekinmesi ikincisi, iki oğlunun helak olup bu yüzden Hz. Peygamber (a.s.)'in neslinin yeryüzünden kalkacağı endişesi, üçüncüsü ise bizzat kendi ordusunda harbin doğurduğu zafiyet ve çözülmeyi

⁵⁹⁸ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 99.

⁵⁹⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 668.

⁶⁰⁰ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 175; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 566.

⁶⁰¹ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 50.

⁶⁰² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 669.

⁶⁰³ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 176.

⁶⁰⁴ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 50.

müşahede etmiş olmasıdır.⁶⁰⁵

Muâviye'nin Amr'ın telkiniyle hazırladığı tuzağa Hz. Ali ve etrafındakilerin düştüğüne şahit oluyoruz. Hz. Ali'yi bu teklifi kabul etmek zorunda bırakan şey en çok kendi ordusu içerinden daha sonra "Hârici" diye anılacak olan grubun baskısıdır. Hz. Ali'nin bu baskılara boyun eğmesi kendi buyruğu altında olan ve kendisine boyun eğmeyen bir vâli ile masaya oturması ona (Muâviye'ye) zımnen de olsa bir haklılık payı çıkartıyordu ki bu olay Hz. Ali'nin siyâsî hayatında zorunlu olarak yapmış olduğu bir politik hata olarak göze çarpmaktadır. Kanaatimizce bu olay Hz. Ali'nin halifeliğinin meşrûiyetine Cemel'den sonra vurulmuş ikinci bir darbedir.

Hakem meselesinden dolayı Hz. Ali taraftarları üçe ayrılmışlardı. Onların ilki tahkimi ısrarla isteyen dört bin kişilik âbidler; ikinci grup, savaşa devam edilmesini ısrarla isteyenler; bir de az da olsa kararsız olan bir zümre vardı.⁶⁰⁶

Bu savaşlara tarafların kaç kişiyle katıldığı ve savaş sonunda iki taraftan kaç kişinin öldüğü hususunda birbirinden farklı rivayetler olsa da genel görüş yukarıda belirttiğimiz üzere Hz. Ali yüz bin veya daha fazla sayıda Irak askerleriyle; Muâviye ise yüz otuz bin Şamlı askerle bu savaşa katılmış olduğu yönündedir.⁶⁰⁷ Rivayetlere göre bu savaşta Şamlılardan kırk beş bin, Iraklılardan ise yirmi beş bin kişi olmak üzere yaklaşık yetmiş bin kişi öldürülmüştür. Ebu'l-Hasan b. Bera'nın ifadesine göre Iraklılar arasında öldürülenlerin yirmi beşi Bedir Savaşı'na katılan sahabedendi. Zührî dedi ki: Bana ulaşan bir rivayete göre bu savaşta öldürülenlerden elli küsur adam, aynı mezara defnedildi.⁶⁰⁸

Seyf b. Ömer'in ifadesine göre Sıffin Savaşı, yedi ya da dokuz ay süreyle devam etmiştir. Ebu'l-Hasan b. Bera'nın ifadesine göre ise bu savaş, yüz on gün süreyle devam etmiştir. Ebû Mihnef'in ifadelerinden anlaşıldığına göre bu savaş, zilhicce ayının birinci günü olan cuma gününde başlamış olup safer ayının on üçüncü gününde sona ermiştir. Böyle olunca bu savaş, yetmiş yedi gün süreyle devam etmiş olmaktadır.⁶⁰⁹

Allah'ın kitabının taraflar arasında hükmedici rol oynaması fikrine Hz. Ali'nin razı olmasına ordunun içerisindeki "kurrâlar" etki ettiği kadar, bu inancın kabul ettirilmesinde Yemenli komutan Eş'as b. Kays'ın da etki ettiği söylenmektedir. Bazı rivayetlere göre yanındakilerle birlikte Eş'as, Hz. Ali'yi şayet bu haklı istek yerine getirilmezse emri altındaki

⁶⁰⁵ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, s. 85.

⁶⁰⁶ Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 134.

⁶⁰⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 261.

⁶⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274.

⁶⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274.

Yemenlilerle birlikte karşı tarafa iltihak etmekle tehdit etmiştir.⁶¹⁰

Eş'as bu hususta Hz. Ali'ye demiştir ki: “Ey müminlerin emiri! Biz bugün senin karşında dün nasılsak aynen öyleyiz. Ancak benim görüşüm karşımızdakilerin Allah'ın kitabının hakemliğini kabul etme şeklindeki tekliflerini olumlu kabul etmek yönündedir.”⁶¹¹ Yine İbn Ebi'l-Hadîd, Eş'as, Iraklıları yapmış olduğu konuşmasında sulhe teşvik etmiş, bunu öğrenen Muâviye de tarafları Kur'an'ın hükmüne müracaata davet etmiş ve bu şekilde Muâviye'nin Eş'as ile uyum içerisinde hareket etmiş olduğunu nakleder. Tâhâ Hüseyin de yukarıda geçtiği üzere bu ihanetin varlığını kabul eder.⁶¹² Wells, Dozy, Brünnow, Müller gibi birçok tarihçi de tahkimi kabul etmenin kötü neticelerinin sorumluluğunu Eş'as b. Kays'a yüklemekle beraber onu hıyanetle suçlamışlardır.⁶¹³

Önkal, bu husus, Fr. Buhl'un tespit ettiği gibi Hz. Ali'nin aleyhine olarak tecelli eden durumu örtmek ve birilerinin boynuna vebal yüklemek üzere Şîa tarafından uydurulmuş benzemektedir.⁶¹⁴ demektedir. Yine *Şerhu Nehci'l-Belâğa*'da Hz. Ali'nin Kûfe minberi üzerinde yaptığı bir konuşma sırasında Eş'as b. Kays'ın ona itiraz ederek: “Ey Müminlerin Emiri! Bu senin lehine değil aleyhinedir.” dediği Hz. Ali'nin de: “Benim lehime olanla aleyhime olanı nereden bileceksin? Allah'ın ve lanet edicilerin laneti senin üzerine olsun.”⁶¹⁵ şeklinde ona karşılık verdiği geçmektedir. Ancak eş-Şerîf er-Radî Hz. Ali'nin Eş'as'a bu şekilde hitap etmesinin mümkün olmadığını, Eş'as'ın, Şiîler tarafından hain kabul edildiği için muhtemelen Hz. Ali'nin onun aleyhine konuşturulmuş olduğunu dile getirir.⁶¹⁶

Wellhausen, Eş'as hakkındaki suçlamaları çirkin bulmaktadır. Bunu şu fikre istinad ettirmektedir. “Çünkü Eş'as hep Hz. Ali'nin tarafı olarak kalmıştır. Muâviye ordusuna katılmamıştır. Çocukları ve torunları da hep Ehl-i Beyt'in yardımcıları olarak kalmışlar ve Şam hükümdarlarına temayül göstermemişlerdir.”⁶¹⁷

3. Tahkim Olayı

Kur'an sahifelerinin mızraklara takılmasından sonra Hz. Ali'nin ordusundaki Hâricî kesim Hz. Ali'ye ısrarla Allah'ın kitabının hükmüne uyması gerektiğini bildirip onu ölümle tehdit etmişlerdi. Durum böyleyken Eş'as b. Kays, Hz. Ali'ye gelerek: “Ben şu anda Müslümanların davet edildikleri Allah'ın kitabına razı olduklarını görüyorum. Eğer arzu

⁶¹⁰ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 220.

⁶¹¹ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 175.

⁶¹² Önkal, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 40.

⁶¹³ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, s. 86-87.

⁶¹⁴ Önkal, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 40.

⁶¹⁵ İzzuddîn Ebû Hâmid İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerh-u Nehci'l-Belâğa*, s. 26-27.

⁶¹⁶ er-Radî, *Hz. Ali Nehcü'l-Belâğa*, s. 47.

⁶¹⁷ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, s. 87.

edersen Muâviye'ye gideyim de onun ne istediğini sorayım.”⁶¹⁸ dedi. Hz. Ali'nin izniyle Muâviye'ye giden Eş'as ondan şu cevabı aldı: “Sizler beğendiğiniz ve razı olduğunuz bir adamı seçip gönderiniz biz de beğendiğimiz bir adamı seçip gönderelim. Bu iki adamın Allah'ın kitabına göre hüküm vermelerini ve asla düşmanlığa girmeden karar vermelerini kabul edelim ve onların üzerinde ittifak edecekleri bir hükme tabi olalım.” O arada Hz. Ali'nin etrafındakiler: “Biz de bu işe razı olduk.” dediler.⁶¹⁹

İslam Tarihi ve İslam Mezhepleri Tarihi açısından önemli bir yer teşkil eden tahkim olayının⁶²⁰ ayrıntılarına geçtiğimizde tarafların ilk olarak harbi bırakıp hakemleri belirleme işine koyulduklarını görüyoruz.⁶²¹ Muâviye, Amr b. el-Âs'ı vekil tayin etti.⁶²² Şamlılar “Biz Amr'ın hükmüne razıyız.” dediler.⁶²³ Amr kolaylıkla Muâviye'nin hakemi olarak belirlenirken Hz. Ali tarafında hakemlerin tespiti işleminde de sorun yaşandı. Hz. Ali, Adiyy b. Hâtim, Abdullah b. Abbas, Kays b. Sâd, Şureyh b. Hani ve Ahnef b. Kays'tan birini önerdi ancak sonradan Hâricîler olarak anılacak olan grup şöyle dediler: “Biz, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den başkasının vekil tayin edilmesine razı olmayız.”⁶²⁴ Yine Eş'as: “Ebû Mûsâ harplere iştirak etmemiştir.”⁶²⁵ diyerek bu işe onun layık olduğunu belirtmiştir. Hz. Ali, Eşter'i önerdi ancak onlar yine kabul etmediler ve dediler ki: “Eşter'den başka dünyada daha iyi bir kimse yok mudur?”⁶²⁶ Hz. Ali onlara en sonunda “İstedığınızı yapın” diyerek çıktı.⁶²⁷ Hâlbuki Ebû Mûsâ'nın Amr'a cedel konusunda denk olmadığını Hz. Ali iyi biliyordu ancak ısrarlara karşı koyamadı.⁶²⁸

Ya'kûbî, Hz. Ali'nin Ebû Mûsâ için: “O benim düşmanımdır o insanların benimle beraber hareket etmesini engelledi.”⁶²⁹ şeklinde ibarelere rastlıyoruz. Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali'nin muhaliflerine iltihak etmeyip tarafsız kaldığı malumdur. Ancak Hz. Ali tarafına da iltihak etmemesi Hz. Ali'nin ona karşı tutumunun olumsuz olmasına kâfi gelmiş olmalıdır.

Hz. Ali'nin teklif ettiği hakemlerin kabul edilmeyişinin sebeplerini kimi kaynaklar farklı yorumlamışlardır. Mesela Mes'ûdî, Amr b. el-Âs'ın ve Abdullah b. Abbas'ın her ikisinin de Mudar kabilesinden olması hasebiyle Hz. Ali'nin ordusundakilerin karşı çıktığını

⁶¹⁸ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 51.

⁶¹⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 669.

⁶²⁰ Tahkim hakem tayin etme demektir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IV, 31.

⁶²¹ es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 174.

⁶²² İbn Kuteybe, *el-İmâme* I, 105.

⁶²³ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 176.

⁶²⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 105; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, III, 163.

⁶²⁵ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 220.

⁶²⁶ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 177.

⁶²⁷ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 100.

⁶²⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 567.

⁶²⁹ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 220.

ve kendileri hakkında iki Mudarlının hüküm veremeyeceğini söylediklerini dile getirir.⁶³⁰ Kimi kaynaklarda da Ebû Mûsa'nın seçilmesinin dinî bir sebebe dayandığına dair rivayetlere rastlıyoruz. Mesela İbn Abdîrabbihî, *el-Ikdu'l-Ferîd*' de "Ali'nin ordusunda gözde şahsiyetler olan burnus (uzun sarık) sahipleri, kendileri gibi burnus kullanan Ebû Mûsâ'yı seçtiler." ibaresi geçmektedir.⁶³¹

Önkal, Ebû Musa el-Eş'arî'nin hakem olarak teklif edilmesinin ne kabilecilik anlayışıyla ne de dinî bir yaklaşımla alakası olmadığını, Sıffin'de binlerce Müslümanın kanının dökülmüş olmasından dolayı bu işin ancak tarafsız bir kişi tarafından çözülebileceğini, bu kişinin de ancak Kûfe'de daha önceden etrafındaki insanları fitneden sakındıran⁶³² Ebû Mûsa el-Eş'arî olabileceğini belirtir.⁶³³

Bu konuda benzer düşünceyi Sarıkaya da dile getirmiştir. O bu konuda: "İnsanlar daha önce Ebû Mûsâ'yı dinlemedikleri için başlarına bu belaların geldiğini düşünüyorlardı bunun için de sadece onu hakem olarak kabul etmişlerdir." demektedir.⁶³⁴

Kanaatimize göre Ebû Mûsâ'nın hakem olarak seçilmiş olmasının altında cüz'i de olsa kabilecilik ya da dinî fikirlerin mevcudiyetinin olduğu söylenebilir. Ancak buradaki asıl etkenin onun savaflara katılmayarak tarafsız bir kimlik oluşturması ve yine insanları belalardan uzak tutan bir yapıya sahip olmasının ön plana çıktığını söyleyebiliriz.

Heysem b. Adıyy, *Havâric* adlı kitabında hakem olarak Ebû Mûsa el-Eş'arî'yi teklif eden ilk kişinin, Eş'as b. Kays olduğunu söyler. Sonra Yemenliler de ona uyararak Ebû Mûsâ'nın insanları fitneden ve savaştan men eden bir kişi olduğunu söylemişlerdir.⁶³⁵ Şiblî ise Iraklıların hakem olarak Eş'as b. Kays'ı tercih ettiğini ancak onun bu hakemliği Ebû Mûsa'ya verdiğini söylemiştir.⁶³⁶ Ebû Musa ise bu süreçte Hicaz diyarında Urz denilen bir yerde uzlete çekilmişti.⁶³⁷

Hz. Ali'nin elçileri uzlete çekilmiş olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gittiler. Kendisine tarafların barıştıkları söylenince: "Allah'a hamd olsun" dedi. Kendisinin hakem tayin edildiği söylenince de: "İnnâ lillah ve innâ ileyhi raciun" dedi. Sonra onu alıp Hz. Ali'nin huzuruna

⁶³⁰ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 402.

⁶³¹ İbn Abdîrabbihî, *el-Ikdu'l-Ferîd*, V, 93.

⁶³² Hz. Ali, Cemal savaşından önce Kûfe'ye elçilerini göndermiş ve onlardan kendilerine biat istemişti. Ancak Ebû Mûsâ buna karşı çıkmış "Evlerimizde oturmamız bizim için daha hayırlı, çıkıp savaşa gitmemiz ise dünyamız için daha hayırlıdır. Siz bu ikisinden birini seçiniz." diyerek halkın Hz. Ali'ye biat etmeyerek tarafsız kalmalarını istemişti. Bkz. et-Taberî, *Târîhu'l- Umem*, III, 493.

⁶³³ Önkal "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", s. 42.

⁶³⁴ Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s. 62.

⁶³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 670.

⁶³⁶ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 100.

⁶³⁷ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 52.

getirdiler.⁶³⁸ Ebû Mûsa, Yemen’de doğmuş, İslam’ın zuhuruyla Mekke’ye gelip Müslüman olmuş daha sonra ise Habeşistan’a göç etmiş sahabilerdendir.⁶³⁹

Ahnef b. Kays, Hz. Ali’ye varıp kendisinin Ebû Mûsa ile epey vakit geçirdiğini onun kıt görüşlü ve aldatılmaya müsait bir kişi olduğunu ve bu işin ehli olmadığını söyledi. Yine devamla eğer kendisini seçmezse ikinci ve üçüncü kişileri söylemesi gerektiğini ona ilettiler.⁶⁴⁰ Ancak Hâricîler, Ebû Mûsâ’dan başkasını kabul etmeyeceklerini söylediler. Bunun üzerine Ahnef onlara şöyle dedi: “Eğer sizler Ebû Mûsâ’nın dışındaki hiç kimseyi kabul etmeyecekseniz bu olayın arkasından hemen erkeklerinizi defnetmeye hazırlanınız.”⁶⁴¹

Sonra taraflar arasında bir metin hazırlanıp yazıldı ancak metnin içeriğinde ihtilaf çıktı.⁶⁴² Metin şöyleydi: “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Bu, müminlerin emirinin olduğu bir karardır.” Ancak Amr b. el-Âs itiraz ederek: “Onun adını ve babasının adını yazınız. O sizin emiriniz olabilir, ama bizim emirimiz değildir.” dedi. Hz. Ali de şöyle dedi: “Müminlerin emiri unvanını silin. Ve: ‘Bu, Ebu Talib oğlu Ali’nin olduğu bir karardır.’ diye yazın.”⁶⁴³

Böyle dedikten sonra Hz. Ali, Hudeybiye kıssasını örnek verdi. O zaman Mekkeliler, Hz. Peygamber (a.s.)’in: “Bu, Allah Rasûlü Muhammed’in olduğu bir karardır.” diye yazdırılmasına itiraz etmişler ve onun Allah Rasûlü olduğunu kabul etmeyip şöyle demişlerdi: “Bu, Abdullah oğlu Muhammed’in olduğu bir karardır, diye yaz.”⁶⁴⁴ Bunun üzerine kâtip de: “Bu, Ebu Talib oğlu Ali ile Ebu Süfyan oğlu Muâviye’nin ortaklaşa verdikleri bir karardır.” diye yazdı. Hz. Ali, Iraklılar ve beraberindeki taraftarı olan Müslümanlar adına hüküm verdi. Muâviye de Şamlılar ve taraftarları olan Müslümanlar adına hüküm verdi. İkisi de Allah’ın hükmüne ve kitabına göre hareket edeceklerini taahhüt ettiler. Ebû Mûsâ el-Eş’arî ile Amr b. el-Âs da Allah’ın kitabında buldukları hükme uyacaklarını, onun kitabında bulamadıkları hükümlere gelince bu hususta bölücü olmayan toparlayıcı ve âdil sünnete uyacaklarını taahhüt ettiler.⁶⁴⁵

Bu iki hakem, Hz. Ali ile Muâviye’den ve onların askerlerinden söz ve teminat alarak aile fertlerinin emanda olduklarına ve verecekleri hükme itiraz edecek kimseye karşı bütün ümmetin kendilerine yardımcı olacaklarına dair söz aldılar. Seçilen iki hakem Ali ve Muâviye’nin kanı, malı, ahâlileri, çoluk çocukları hakkında hakkı aşmadıkları sürece

⁶³⁸ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 177.

⁶³⁹ ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, I, 114.

⁶⁴⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 106.

⁶⁴¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 670.

⁶⁴² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 107; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslam*, III, 162; ez-Zehebî, *el-İber*, I, 27-32.

⁶⁴³ el-Minkarî, *Vak’atu Sıffîn*, s. 508; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 96.

⁶⁴⁴ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 177.

⁶⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 276.

hükümlerinde güvende olacaklardı.⁶⁴⁶ Kararlarını ramazan ayında vereceklerini beyan ettiler. Eğer isterlerse iki tarafın rızasıyla daha da erteleyebileceklerini söylediler, iki taraf arasında yazılan bu ahitname, hicri otuz yedinci senenin safer ayının on üçüncü çarşamba günü yazılmıştır.⁶⁴⁷

Kaynaklarda hakemlerin görüşmesi konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Hakemlerin nerede ve ne zaman bir araya geldikleri konusundaki rivayetler bir hayli karışıktır. Bazı kaynaklarda görüşmenin h. otuz yedi senesinin ramazan ayında Dûmetu'l-Cendel'de yapıldığını belirtirler.⁶⁴⁸ Buna mukabil diğer bazı kaynaklar tarihi yukarıdaki gibi vermekle beraber toplanma yerinin Ezruh olduğunu belirtirler. Hatta Hamevî, daha fazla tahsis ederek görüşmelerin Ezruh ile Cerbâ arasında gerçekleştiğini söyler.⁶⁴⁹ Ekserî âlimler ise Dûmetu'l-Cendel ve Ezruh'u birlikte zikrederek görüşmenin Dûmetu'l-Cendel'in Ezruh mıntikasında gerçekleştiğini söylemektedirler.⁶⁵⁰ Bununla birlikte Montgomery Watt, iki hakemin ilki Dûmetu'l-Cendel'de olmak üzere iki görüşme yapıldığı kanaatine varmaktadır⁶⁵¹ ki diğer kaynaklarda hakemlerin iki kez görüştüğüne dair rivayete rastlanmadığından bu görüşü şâz bir görüş olarak kabul ediyoruz. Biz burada cumhur ulemanın görüşüne katılarak hakemlerin h. otuz yedi senesinin ramazan ayında Dûmetu'l-Cendel'in Ezruh mıntikasında bir araya geldiği görüşünü itibara alıp tezimizde bu veriyi kullanacağız.

Anlaşmada şu görüşlere de yer verilmişti. Kararın tebliği esnasında taraflar, kendi adamlarından dört yüzer kişiyle birlikte hakemlerin yanına gideceklerdi.⁶⁵² Hakemlerden biri hükmünü vermeden önce vefat ederse onun taraftarı ve arkadaşlarının onun yerine adaletli ve ehliyetli bir kişiyi seçme yetkisi olacaktı.⁶⁵³

Bu karardan sonra Hâricîler Hz. Ali'ye gelip Eşter'in bu sahifede yazılanlara uymayacağını ve bu adamlara karşı savaşa devam etmekten başka bir şey yapmayacağını düşündüklerini söylediler.⁶⁵⁴ Bunun üzerine Hz. Ali şöyle dedi: "Onun benim emrimin dışına çıkacağını söylüyorsanız o Allah'ın emrini terk edenlerden değildir. Ben bu adamdan korkuyor da değilim. Keşke sizin içinizde onun gibi iki kişi olabilseydi. Keşke sizin içinizde

⁶⁴⁶ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 178.

⁶⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 568.

⁶⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256; ez-Zehabî, *el-İber*, I, 27-32; Selâhaddîn b. Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 185; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, I, 215.

⁶⁴⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, IV, 129-130.

⁶⁵⁰ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 117; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 670; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 276; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 66.

⁶⁵¹ Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 16.

⁶⁵² et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 57.

⁶⁵³ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 178.

⁶⁵⁴ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 110.

onun gibi tek bir adam olsaydı.”⁶⁵⁵

Şamlılar, Hz. Ali'nin adının Muâviye'nin adından önce yazılmasını ve Iraklıların kendilerinden önce zikredilmesini kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine antlaşma metni iki şekilde yazılmıştır. Bunlardan biri, Şamlılara mahsustu ki, bu metinde Muâviye'nin adı, Hz. Ali'nin adından önce yazılmıştı. Iraklılara mahsus yazılan metinde ise Hz. Ali'nin adı, Muâviye'nin adından önce yazılmış idi. Iraklılar da Şamlılardan önce zikredilmişlerdi.⁶⁵⁶

4. Hâricîlerin Başkaldırması

Hakemlerin anlaşmayı imzalaması üzerine Eş'as anlaşma metnini askerler arasında okumaya başladı.⁶⁵⁷ Sancak sancak, kabile kabile dolaşarak okudu ancak Eş'as bazı birliklerin protestoları ile karşılaştı.⁶⁵⁸ En şiddetli tepkiyi gösterenlerden biri de Temimli Urve b. Udeyye: “Siz Allah’ın emrine ve verdiği hükümlere ortak mı koşunuz. Hayır, vallahi hüküm yalnızca Allah’ındır ve O’ndan başkası hüküm veremez.” sözlerini söyleyerek Eş'as’a saldırdı.⁶⁵⁹ Daha sonra Ahnef b. Kays ile kabilelerinin reislerinden oluşan bir grup gelip bu olaydan ötürü Eş'as b. Kays'tan özür dilediler.⁶⁶⁰ Es'as anlaşmayı okurken diğer birliklerden de “La hukme illa lillah, müşrikler beğenirse de.”, “Allah’ın dininde insanlar hakem yapılmaz.” şeklinde tepkiler yükseldi.⁶⁶¹

Hz. Ali’nin bütün açıklamalarına rağmen başlangıçta savaşın durdurularak hakeme başvurulmasını hususunda ısrar eden bu kişiler,⁶⁶² daha sonra “hakeme gitmeyi” büyük bir suç olarak değerlendirdiler. Bundan sonra Hâricî diye adlandırılan grubun elebaşları Hz. Ali’ye gelip “La hukme illa lillah, hüküm yalnız Allah’ındır.” diyerek hakemi kabul ettiğinden dolayı⁶⁶³ Hz. Ali’yi suçlamışlar⁶⁶⁴ hatta kâfir olduğunu söylemişlerdir. Böylece Hz. Ali’ye karşı ilk hâricî hareketi başlamış oldu. “La hukme illa lillah” sloganı etrafında birleşenler, diğer Müslümanlar arasından ayrılmışlardı. Hz. Ali, Sıffin Savaşı’ndan döndükten sonra ordusundan on iki bin kişilik Hâricîler grubu ayrılıp Harûra⁶⁶⁵ denilen mevkiye yerleştiler.⁶⁶⁶ Hâricîler, Hz. Ali ile aynı şehirde ikamet etmek istemediler.⁶⁶⁷ Savaş emiri

⁶⁵⁵ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 521.

⁶⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277.

⁶⁵⁷ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 110.

⁶⁵⁸ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 179.

⁶⁵⁹ et-Taberî, *Târihu'r-Rusul*, V, 55.

⁶⁶⁰ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 110.

⁶⁶¹ ez-Zehebî, *Târihu'l-İslam*, III, 162; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 100.

⁶⁶² Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 169.

⁶⁶³ ez-Zehebî, *el-İber*, I, 27-32.

⁶⁶⁴ es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 175.

⁶⁶⁵ Harûra, Kûfe açıklarında bir köydür. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, II, 245.

⁶⁶⁶ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 114; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslam*, III, 162; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 103; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 248.

olarak Şebes b. Rib'i'yi; Abdullah b. Kevva'yı da imam seçtiler.⁶⁶⁸

Hiz. Ali, tahkim karşıtı askerlerinin Harura'da toplandıklarını öğrenince onların durumunu yerinde incelemek üzere Abdullah b. Abbas'ı onlara gönderdi⁶⁶⁹ ve ona: "Ben varıncaya kadar sakın düşmanca davranıp onlara cevap vermeye kalkışmayasın." diye öğütledi.⁶⁷⁰ İbn Abbas, hakem tayin edilmesinin meşrûluğuna karı-koca arasındaki ayrılık hakkındaki: "Eğer karı-kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar barıştırmak isterlerse Allah aralarını bulur; şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdardır."⁶⁷¹ ayeti ile "Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder... (öldürülen avın dengini takdir eder.)"⁶⁷² ayetini delil gösterdi ve onlara neden tahkim anlaşmasına karşı çıktıklarını sordu. Onlar, Allah'ın hüküm verdiği bir meselede insanların hakem tayin etme hakkının olmadığını ileri sürdüler.⁶⁷³ Bu görüşmeler neticesinde İbn Abbas, Hâricîleri ikna edemedi.⁶⁷⁴

Hiz. Ali, Hâricîler ile anlaşmanın yollarını arıyordu nihayet onların yanında en değerli kişi olarak kabul ettikleri kimsenin Yezid b. Kays olduğunu öğrendi.⁶⁷⁵ Ve Hiz. Ali yanında bulunan kimselerle Yezid'in çadırına gitti ve orada Abdullah b. Abbas'ı Hâricîlerle çekişirken görünce ona: "Ben sana gelinceye kadar onlara cevap vermeyeceksin demedim mi?" diye çıkıştı ve akabinde onlara isyanlarının sebebini sordu. Onlar: "Sıffin savaşında varmış olduğun hakem olayıdır." diye cevap verdiler. Hiz. Ali: "Hatırlıyor musunuz onlar Kur'an sahifelerini havaya kaldırdıkları zaman sizler bu çağrıyı kabul etmişsiniz. Hâlbuki ben size bu adamları sizden daha iyi tanıdığımı söylemiştim." dedi. Hiz. Ali devamla: "Ben bu iki hakeme Kur'an'ın koyduğu hükümlere dayanmaları, yasaklayıp yok ettiğini yok saymaları şartıyla verecekleri hükme razı olacağımı bildirmiştim. Onlar Kur'an'ın hükmüne uygun hüküm verdiklerinde kesinlikle bize bu emre aykırı davranmak uygun düşmez." dedi.⁶⁷⁶

Hâricîlerin önde gelen şahsiyetleri, Hiz. Ali'yi Muâviye'yle aralarında yapılan antlaşma metninde: "Bu, Muâviye ile Ebu Tâlib oğlu Ali'nin üzerinde antlaştıkları bir ahitnamedir."

⁶⁶⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 123.

⁶⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 278; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 572.

⁶⁶⁹ es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 175.

⁶⁷⁰ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 64.

⁶⁷¹ en-Nisâ, 4/35.

⁶⁷² el-Maide, 5/95.

⁶⁷³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 679.

⁶⁷⁴ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 103.

⁶⁷⁵ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 65.

⁶⁷⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 680.

diye yazdırmasından ötürü kınadılar. Hz. Ali de buna karşı kendini Hudeybiye'de Kureyşlilerle barış yaparken yaşanan olayları anlatarak savundu.⁶⁷⁷

Hâricîler kendilerinin hakem tayin etmekle küfre girdiklerini, bunun için Allah'a tevbe ettiklerini, kendileri gibi tevbe ederlerse ona biat edeceklerini, aksi halde ona karşı çıkacaklarını söylediler. Hz. Ali: “Şehre girin, altı ay bekleyelim. Mal toplansın. Atlar kuvvetlensin. Sonra düşmana doğru yola çıkarız.” dedi.⁶⁷⁸

Hz. Ali'nin bu sözleri üzerine Hâricîlerin tümü kalktı ve onunla birlikte Kûfe'ye geldiler⁶⁷⁹ ve hakemlerin birleşeceği günü beklemeğe başladılar.⁶⁸⁰

Hâricîlerin ilk başta tahkimi kabul edişlerindeki âmil muhtemelen Kur'an'a rağmen Kur'an'a karşı kılıç sallayamayacak kadar dindar olmalarıydı. Ancak Kur'an sayfelerinin kaldırılış amacını iyice idrak etmiş olacaklar ki kendilerinin tahkimi kabul etmekle ne büyük yanlışlık yaptıklarını anladılar ve tevbe ettiler ve Hz. Ali'yi de bu hatadan tevbeye çağırdılar ancak iş işten geçmişti çünkü Hz. Ali rivayetlerde de geçtiği üzere⁶⁸¹ “Ahitleştiginiz zaman Allah'ın ahdini yerine getirin.”⁶⁸² emrine uymanın gerekli olduğu gerekçesiyle buna yanaşmıyordu.

5. Hakemlerin Bir Araya Gelmesi

Hakemler, Sıffin'de karar verdikleri gibi ramazan ayında bir araya geldiler⁶⁸³. - Vakıdî'nin ifadesine göre hakemler, şaban ayında bir araya gelmişlerdir.⁶⁸⁴ Dûmetu'l-Cendel'in Ezruh mıntıkasında buluştular.⁶⁸⁵ Hz. Ali, ramazan yaklaşması münasebetiyle Şureyh b. Hani komutasında dört yüz süvariye yola çıkardı.⁶⁸⁶ Beraberlerinde Ebû Mûsâ ile Abdullah b. Abbas da vardı. İmamlığı Abdullah b. Abbas yapıyordu. Muâviye de Şamlılardan dört yüz süvariye Amr b. el-Âs'la birlikte yola çıkardı. Bunların arasında Abdullah b. Ömer de vardı. İki taraf, Dûmetu'l-Cendel'in Ezruh mıntıkasında bir araya geldiler.⁶⁸⁷ Burası Şam ile Kûfe şehirleri arasında orta bir yerdedir. Buradan Kûfe'ye ve Şam'a dokuzar konaklık yol vardır.⁶⁸⁸

⁶⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 280.

⁶⁷⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 249.

⁶⁷⁹ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 133.

⁶⁸⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 680; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 553.

⁶⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

⁶⁸² en-Nahl, 16/91.

⁶⁸³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 109.

⁶⁸⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 281; es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 175.

⁶⁸⁵ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 117; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 670; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 276.

⁶⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 126; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 101.

⁶⁸⁷ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 117; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 243.

⁶⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 281.

İki hakem bir araya gelince müzakerelere başladılar.⁶⁸⁹ İbn Kuteybe müzakerelerin günlerce sürdüğünü bazen alenen bazen de kapalı celseler halinde devam ettiğini, hatta bazen halkın anlaşmadan ümitlerini kestiğini bildirir.⁶⁹⁰ Amr b. el-Âs, müzakerede ilk olarak sözlerine Ebû Mûsâ'yı yücelterek başladı ve konuşmada ilk sözü ona vererek saygı duyduğunu gösterdi.⁶⁹¹ Sıra kendisine geldiğinde Muâviye'yi halife olarak kabul etmesi için Ebû Mûsâ'yı zorladı ve onda ısrar etti. Ancak Ebû Mûsa, onun bu teklifini kabul etmedi.⁶⁹² Sonra Amr b. el-Âs, oğlu Abdullah'ın halife olmasını kabul etmesi için Ebû Mûsâ'ya ısrar etti. Ebû Mûsâ, bu teklifi de kabul etmedi.⁶⁹³ Ebû Mûsâ, Abdullah b. Ömer'i halifelğe tayin etmeleri için Amr b. el-Âs'a teklif getirdi. Amr b. el-Âs, bu teklifi kabul etmedi. Sonra ikisi birlikte Muâviye ile Ali'yi azledip halifeliğin şûrâ usulü ile tespitinde anlaşılabilir ki, insanlar beğendikleri birini halife olarak seçsinler. Bu esasta anlaşıldıktan sonra hakemler, insanların toplu olarak bekledikleri yere geldiler.⁶⁹⁴

Rivayetlere göre Amr b. As, Ebû Mûsa'ya konuşmada önceliği vererek⁶⁹⁵ şöyle dedi: “Ey Ebû Mûsa, kalk da üzerinde anlaşmaya vardığımız şeyi insanlara duyur.”⁶⁹⁶ Bunun üzerine Abdullah b. Abbas, Ebû Mûsa'yı uyardı.⁶⁹⁷ Onun hilekâr birisi olduğunu,⁶⁹⁸ eğer bir konuda ittifak etmişlerse ilk olarak Amr'ın konuşması gerektiğini bildirdi.⁶⁹⁹ Ancak Ebû Mûsa, beraber aynı konuda ittifak halinde olduklarını söyleyerek kalkıp insanlara konuşma yaptı.⁷⁰⁰ Allah'a hamd ve senâda bulunduktan sonra Rasûlullah'a salat ve selam getirerek şöyle dedi: “Ey insanlar! Bizler, ümmetin hilafet işini gözden geçirdik. Ve bu ümmetin işlerinin salaha ermesi ve başlarına gelen her türlü felaketin savuşturulabilmesi için bir konuda anlaşık ve fikir birliğine vardık.⁷⁰¹ Kararımız şudur: “Ali'yi ve Muâviye'yi bu görevden uzaklaştırarak işi Müslümanların şurasına havale edelim. Onlar, arzu ettikleri birini başa geçirsinsinler. Ben şu anda Ali'yi ve Muâviye'yi görevden azlediyorum.⁷⁰² Siz kendi işinizi yüklenin. Ve kendi aranızda ehil gördüğünüz birisini bu işe seçin.” Böyle dedikten sonra Ebû Mûsâ, kenara çekildi. Arkasından Amr b. el-Âs, ayağa kalkarak şöyle dedi: “Bu adamın

⁶⁸⁹ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 101.

⁶⁹⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 99.

⁶⁹¹ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 181.

⁶⁹² el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 124.

⁶⁹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 575.

⁶⁹⁴ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 70.

⁶⁹⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 100; el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 407.

⁶⁹⁶ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 124.

⁶⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, III, 170; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 575.

⁶⁹⁸ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 182.

⁶⁹⁹ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 125.

⁷⁰⁰ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 102.

⁷⁰¹ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 182.

⁷⁰² ez-Zehebî, *el-İber*, I, 27-32.

söylediklerini işittiniz. O, kendi temsilcisi bulunduğu adamı (Ali'yi) görevinden azletmiştir. Ben de aynı şekilde onun adamını bu görevden azlediyor ve temsilcisi bulunduğum Muâviye'yi yerinde bırakıyorum. Çünkü o, Osman b. Affan'ın dostu ve velisidir. O, Osman'ın makamına geçmeğe daha layık ve hak sahibi bir kimsedir.”⁷⁰³

Daha sonra Ebû Mûsâ dönüp Amr b. el-Âs'a : “Senin gibisi yoktur.”⁷⁰⁴ Allah seni muvaffak etmesin, sözünde durmadın ve küçüklük ettin.” diyerek şu ayeti okuyup serzenişte bulundu. “Senin durumun şu köpeğin durumuna benzer ki üstüne varsan dilini sarkıtıp solur, kendi haline bıraksan yine dilini sarkıtıp solur.”⁷⁰⁵ Amr ise ona: “Sen de aynen şuna benziyorsun, senin durumun da aynen kitaplar taşıyan eşekler gibidir.”⁷⁰⁶ ayetiyle bir göndermede bulundu.⁷⁰⁷

Mesudî, ikisinin de böyle bir konuşma yapmadığını, ancak Hz. Ali ve Muâviye'nin azledildiğini, Müslümanların istedikleri şahsı halife seçeceklerini bir sayfayı yazdıklarını rivayet etmektedir.⁷⁰⁸

Hz. Ali'nin öncü birliklerinin komutanı olan Şureyh b. Hani, bu hadise üzerine Amr b. As'ın üzerine atılarak onu kırbaçladı.⁷⁰⁹ Halk aralarına girdi.⁷¹⁰ Ancak Amr'ın oğlu da kalkıp misillemede bulunarak Şureyh'i kırbaçladı. Olayın akabinde insanlar dağıldılar ve herkes kendi beldesine çekilip gitti. Amr b. el-Âs ve arkadaşları ise, Muâviye'nin yanına giderek onu halifelik selamıyla selamladılar. İbn Abbas ile Şureyh b. Hani, Hz. Ali'nin yanına gidip, Ebû Mûsa ile Amr'ın yaptıklarını ona anlattılar, Ebû Mûsâ'nın görüşünün zayıf olduğunu ve onun Amr b. el-Âs'a denk olamadığını aktardılar.⁷¹¹ Ebû Mûsa'ya gelince o, Hz. Ali'den utanarak kalkıp Mekke'ye gitti.⁷¹²

İbn Kesir bu konu hakkında diyor ki: “Amr b. el-Âs, Müslümanların halifesiz bırakılmasının bu durumda önceki ihtilafın daha büyük bir ihtilafa ve mefselete sebebiyet vereceğini düşünerek Muâviye'yi görevde bıraktı. Bunda fayda mülâhaza etti. Onun bu yaptığı bir ictihaddır. İctihad bazen hatalı olabildiği gibi bazen isabetli olabilir.”⁷¹³

Ebu Mihnefin, Ebu Habbab el-Kelbî'den naklen anlattığına göre Hz. Ali, Amr b. el-Âs'ın bu yaptıklarını duyunca namazında Muâviye, Amr b. As, Ebu'l-A'ver es-Sülemî, Habib

⁷⁰³ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslam*, III, 171; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 283.

⁷⁰⁴ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 118.

⁷⁰⁵ el-A'raf, 7/176.

⁷⁰⁶ el-Cum'a, 62/5.

⁷⁰⁷ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 118; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 575.

⁷⁰⁸ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab*, II, 411.

⁷⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 128.

⁷¹⁰ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 183.

⁷¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 283.

⁷¹² el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 119.

⁷¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 283.

b. Mesleme, Dahhak b. Kays, Abdurrahman b. Halid b. Velid ve Velid b. Utbe'ye lanet etmeye başlamıştı. Onun kendilerine lanet okuduğunu duyan Muâviye de namazında Ali, Hasan, Hüseyin, İbn Abbas, Eşter en-Nehaî'ye lanet okumaya başladı.⁷¹⁴ İbn Kesîr bu rivayetin sahih olmadığını söyler.⁷¹⁵

Kaynaklarda geçen rivayetlerde râvîlerin genelinin ittifak ettiği husus Amr'ın Ebû Mûsâ'ya ihanette bulunduğu ve onu aldattığı görüşüdür. Kanaatimize göre Amr'ın Sıffin Savaşı'nın seyrini değiştiren “Kur'an sayfalarının mızrakların ucuna takılması”⁷¹⁶ hareketi bir hilekârlık olarak görülse de tahkim olayında Amr ve Ebû Mûsâ'ya yönelik yöneltilen ithamların abartılı bir şekilde aktarıldığı kanaatindeyiz. Ebû Mûsâ'dan başlarsak, Hz. Ömer döneminde Basra valiliği yapmış⁷¹⁷ birisinin bu kadar çabucak kanan, yumuşak başlı ve kısır görüşlü olamayacağı kanaatindeyiz. Yine rivayetlerde geçen Amr'ın ve Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali ve Muâviye'yi hal' etmesi⁷¹⁸ ve daha sonra Amr'ın Muâviye'yi yerinde tutması⁷¹⁹ meselelerinde de bir problem gözükmemektedir. Çünkü Muâviye halife değildi ki hal' edilsin ya da yerinde tutulsun. Muâviye kendisini halife değil velî yani ölünün intikamı ile vazifeli en yakın akraba olduğu iddiasında bulunuyordu.⁷²⁰ İbnu'l-Arabî bu konuda çok sert ifadeler kullanarak bu iddiaların art niyetli tarihçiler tarafından uydurulduğunu, bu rivayetlerin bâtil olduğunu, bu mevzuda Amr'ın ihanetinin söz konusu olmadığını belirtmiştir.⁷²¹ Yine İbnu'l-Arabî bazı tarihçilerin bunları hükümdarları için yazdığını söylemektedir.⁷²² Lammens de Amr'ın, Ebû Mûsâ'yı aldatmasının mümkün olmadığını savunanlardandır. Ona göre böyle bir aldatma vukû bulmuş olsaydı bu büyük hile Hz. Ali'nin gücünü artırır, hadiseye şahit olan Iraklılar bunu kendilerine delil yapardı.⁷²³ Son derece zeki olan Amr'ın bütün bunları hesap etmemesi düşünülemez. Önkal, bu hususta şunları söyler: “Amr'ın Ebû Mûsâ'yı aldatarak ihanet ettiğine inanmamız mümkün değildir. Mes'ûdî'nin dediği gibi hakemler müzakereleri sonunda Ali'yi de Muâviye'yi de halifelikten uzak tutup işi, Müslümanların meşveretine bırakmaya karar vermişler, anlaşma metnine bu şekilde ittifak ettikleri hususları yazıp mühürledikten sonra birbirinden ayrılmışlardır.”⁷²⁴

⁷¹⁴el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 118; et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V,71; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 684.

⁷¹⁵İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 283.

⁷¹⁶İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 95.

⁷¹⁷ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 114.

⁷¹⁸et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 70.

⁷¹⁹ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslam*, III, 171.

⁷²⁰Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 15.

⁷²¹İbnu'l-Arabî, *el-Avâsım*, s. 148.

⁷²²İbnu'l-Arabî, *el-Avâsım*, s. 179.

⁷²³Önkal, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 60.

⁷²⁴Önkal, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 61.

6. Hâricîlerin Kûfe'den Çıkmaları ve Hz. Ali ile Olan Münasebetleri

Tahkim olayı kendi içerisinde “Hâricîler” adı altında bir zümreyi doğurdu. Hz. Ali ve Muâviye’yi şiddetle tenkit eden bu zümre sadece Hz. Ali için sıkıntı teşkil etmiştir. Bu muhalif zümre başkaldırımı sadece Hz. Ali’ye karşı yapmıştır. Hz. Ali hayatı boyunca bunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Nitekim şehit edilmesi de ileride değinileceği üzere bir Hâricînin elleriyle olmuştur.

Hz. Ali, Ebû Mûsa ve beraberindeki askerleri Dûmetu'l-Cendel'in Ezruh mıntıkasına gönderince Hâricîler, Hz. Ali'ye karşı protestoları yoğunlaştırdılar. Açıkta açığa kâfir olduğunu söylediler. Bu olaylardan bazılarını şöyle aktarabiliriz. Onlardan iki kişi, Zur'a b. Burc et-Taî ve Hurkus b. Züheyr es-Sa'dî, Hz. Ali'ye geldi⁷²⁵ ve: “Hüküm vermek sadece Allah'a aittir.” Sloganı ile Hz. Ali'yi yaptığı işten dönmesini ve tevbe etmesini söylediler. Ancak Hz. Ali “Ahitleştiginiz zaman Allah'ın ahdini yerine getirin.”⁷²⁶ ayetinin gereğince amel edeceğini onlara bildirdi. Karşılıklı konuşmalardan sonra bu iki adam, Hz. Alinin yanından tartışarak ayrıldılar ve ona karşı protestolarını halk arasında açıkça ilan ettiler. Konuşmalarında Hz. Ali'ye laf attılar, sövdüler, hakaret ettiler. Kur'an ayetlerini okuyarak ona tarizde bulundular. Hz. Ali, bir cuma gününde minbere çıkıp hutbe irad etmekte ve Hâricîlerin durumunu anlatmakta, onları ayıplayıp kınamakta iken onlardan bir grup ayağa kalktı. Hep bir ağızdan: “Hüküm vermek sadece Allah'a aittir.” dediler. Hâricîlerden bir adam kalkıp parmağını kulağına koyup yüksek sesle: “Andolsun ki sana da, senden önceki peygamberlere de vahyolunmuştur, eğer Allah'a ortak koşarsan, işlerin şüphesiz boşa gider ve hüsranda kalanlardan olursun.”⁷²⁷ ayetini okudu.⁷²⁸ Minber üzerinde durmakta olan Hz. Ali, bu ayet-i kerimenin okunması karşısında ellerini evirip çevirerek Hâricîlere hitaben: “Allah'ın, sizin hakkınızda vereceği hükmü bekliyoruz.” dedi. Sonrada onlara hitaben sözünü şöyle sürdürdü: “Siz, bizimle savaşmadıkça aramızda dolaşmaktan sizleri men etmememiz, üzerimizdeki haklarımızdandır.”⁷²⁹

Hz. Ali bir gün hutbe okurken Hâricîlerden birisi: “Hüküm Allah'ındır.” deyip gidince Hz. Ali: “Bu kelime hak bir kelimedir fakat onunla batıl talep ediliyor.” dedi.⁷³⁰

Ebu Mihnef'in, anlattığına göre Hz. Ali, hakemlik yapması için Ebû Mûsâ'yı gönderdiği zaman Hâricîler, Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin evinde toplandılar.⁷³¹ Abdullah, onlara belîğ

⁷²⁵ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 129.

⁷²⁶ en-Nahl, 16/91.

⁷²⁷ ez-Zümer, 39/65.

⁷²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

⁷²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

⁷³⁰ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 73.

⁷³¹ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 133; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslam*, III, 173; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 104.

bir konuşma yaptı. Dünyada zâhidane yaşamalarını, ahirete ve cennete rağbet etmelerini tavsiye etti.⁷³² İyiliği emredip kötülükten sakındırmalarını söyleyip bu görevi yapmaya onları teşvik ederek şöyle dedi: “Haydi hep birlikte şu halkı zalim olan beldeden çıkaralım da şu civardaki dağ başlarına veya etraftaki şehirlere varalım. Bu bidatçı ve dalalet içinde bulunan kavimden kurtulmuş olalım. Şu zalimane uygulamaları protesto edelim.”⁷³³

Sinan b. Hamza el-Esedî adında bir Hâricî şöyle bir konuşma yaptı: “Ey burada hazır bulunanlar, sizin bu anlayışınız, hak olan bir anlayıştır. Onun için kendi işlerinizi yürütecek ve başınıza geçecek birini seçin de işlerinizi yürütsün. Mutlaka üzerine dayanacağınız bir dayanağınız, bir lideriniz olmalıdır.”⁷³⁴

Liderliği Yezid b. el-Husayn’a teklif ettiler ancak kabul etmedi.⁷³⁵ Zeyd b. Hısn et-Taî’ye haber gönderdiler. Bu, onların reislerindendi. Emirliği ona teklif ettiler. Ancak o, bu teklifi kabul etmedi. Sonra emirliği Hurkus b. Züheyr’e teklif ettiler. O da kabul etmedi. Hamza b. Sinan’a teklif ettiler. O da kabul etmedi. Abdullah b. Vehb er-Râsibî’ye teklif ettiklerinde o, emirliği kabul edip şöyle dedi: “Vallahi ben, dünyaya rağbetimden ötürü bu teklifi kabul ediyordum değilim ve ölümden korkarak emirliği kabul etmeyecek değilim.”⁷³⁶

Hâricîler, Müslümanların arasından ayrılıp bir tarafa çekilme hususunda görüş birliği yaptılar. Medâin’i ele geçirip oraya sığınmak üzere yola çıkmaya karar verdiler. Kendi dostlarına haber gönderdiler. Basra’da bulunan Hâricîlerin Medâin’e gelip kendileriyle birleşmesini istediler. İbn Vehb, Basralı Hâricîler’e liderliğin kendisinde olduğunu yazdı.⁷³⁷ Zeyd b. Hısn et-Taî, onlara şöyle bir uyarıda bulundu: “Medâin’i ele geçiremezsiniz. Çünkü orada karşı koyamayacağınız bir ordu vardır. Bu ordu, Medâin’i size karşı savunacaktır, ancak kardeşlerinize Nehr-i Çuha köprüsünde buluşma randevusu verin ve sizlerde Kûfe’den cemaatlar halinde çıkmayın. Aksine birer birer çıkın ki, kimse sizden haberdar olmasın.”⁷³⁸

Hâricîler, Basralılara ve diğer dostlarına haber göndererek hep birlikte gidip Nehrevan’da toplandılar.⁷³⁹ Büyük bir güç oluşturdular. Başlı başına bir ordu meydana getirdiler.⁷⁴⁰

Hiz. Ali, Hâricîlerin Nehrevan’a⁷⁴¹ ve Ebû Mûsa’nın da Mekke’ye gitmesinden sonra İbn

⁷³² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 113.

⁷³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 285.

⁷³⁴ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul*, V, 75.

⁷³⁵ ed-Dineverî, *el-Ahbâr*, s. 184.

⁷³⁶ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 133.

⁷³⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 254.

⁷³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 286.

⁷³⁹ ez-Zehabî, *Târîhu’l-İslâm*, III, 174.

⁷⁴⁰ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul*, V, 76.

⁷⁴¹ ez-Zehabî, *el-İber*, I, 27-32.

Abbas'ı Basra'ya göndermiş; kendisi Kûfe'de kalkıp halka şöyle bir hutbe irad etmişti. Hz. Ali bu hutbesinde hakemlerin yaptıklarından bahsetti. Uygulamalarının yanlışlığını dile getirip onları kınadı. İnsanların Şamlılarla cihad etmeleri için çağrı yaptı. Yola çıkma günü olarak pazartesi gününü belirledi. Sonra İbn Abbas'a ve Basra'ya mektup göndererek Şamlılarla savaşmak üzere insanlara çağrı yapması emrini verdi. Hâricîlere de mektup yazarak hakemlerin uygulamalarıyla kendisinin ilgisinin bulunmadığını ve yaptıkları işin hakemlerce reddedildiğini, kendisinin ise Şam'a gidip savaşmaya niyetli olduğunu, isterlerse Şamlılarla savaşmak üzere gelip kendisine katılmalarını söyledi.⁷⁴² Hâricîler ise, ona şu cevabî mektubu gönderdiler: “Şimdi sen Rabbinin rızası için gazaplanmış değilsin. Sen kendi nefsin için gazaplanmışsın.⁷⁴³ Ama kâfirliğini itiraf edip⁷⁴⁴ tevbe edersen, o zaman aramızdaki ilişkileri yeniden gözden geçirebiliriz. Aksi takdirde seninle de savaşırız.⁷⁴⁵

Hz. Ali'nin Sıffin'de yarım bıraktığı işi tamamlama niyetinde olduğunu görüyoruz. Ancak ortaya çıkan Hâricî gruplar onun bu niyetini ertelemesine, hatta bir daha Muâviye ile savaşma fırsatı bulamadan vefat etmesine sebep olacaktıdır.

Hz. Ali, yine Şam'a karşı harekete hazırlanırken Hâricîlerin çıkardıkları fesadı bertaraf etmeye mecbur oldu ancak bütün bunlara rağmen savaşmak üzere Şamlıların üzerine gitmeye karar verdi.⁷⁴⁶ Kûfe'den altmış beş bin kişilik büyük bir orduyla çıkıp Nuhayle'ye gitti. İbn Abbas da Basralılardan toplam üç bin iki yüz süvari gönderdi.⁷⁴⁷

Bundan sonra Hz. Ali, kalkıp bir nutuk irad etti. Askerlerini cihada ve düşmanla karşılaştıkları zaman sabırlı olmaya teşvik etti. Kendisinin Şam'a gitmeye kararlı olduğunu söyledi. Hz. Ali, bu halde iken Hâricîlerin yeryüzünde fesat işlerine giriştiklerini, kanlar akıttıklarını, yollar kestiklerini, haramları hiçe saydıklarını haber aldı. Hâricîlerin öldürdüklerinden biri de Rasûlullah (a.s.)'ın sahâbîlerinden Abdullah b. Habbab ve hamile karısı idi.⁷⁴⁸ Bu bardağı taşıran son damla olmuştu. İnsanlar, bu durumdan haberdar olunca Şamlıların üzerine gittikleri takdirde onlarla savaşmakla meşgul iken bu Hâricîlerin arkadan gelip çoluk çocuklarına ve yurtlarına da bu şekilde zarar vereceklerini düşündüler. Bunların hainliklerinden korktular.⁷⁴⁹ Hz. Ali'ye Şamlılardan önce bu Hâricîlerle savaşmasını teklif ettiler. “Bunların işini bitirdikten sonra insanlar bunların şerlerinden emin olarak Şamlıların

⁷⁴² el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 131.

⁷⁴³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 116.

⁷⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 577.

⁷⁴⁵ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 78.

⁷⁴⁶ Şibli, *Asr-ı Saâdet*, s. 105.

⁷⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 286.

⁷⁴⁸ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 142.

⁷⁴⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 579.

üzerine gidebilirler.” dediler.⁷⁵⁰ Neticede karar bu yolda kesinleşti. Hz. Ali, Hâricîlere Harb b. Mürre el-Abdî'yi elçi olarak gönderdi ve ona şu talimatı verdi: “Bana bunların haberlerini bildireceksin. Durumlarını mektupla yazacaksın ve açıkça anlatacağım.” Harb b. Mürre Hâricîlere gider gitmez bekletmeden onu öldürdüler. Hz. Ali, bunu duyunca Şamlıların üzerine gitmeden önce Hâricîlerin üzerine gitmeye karar verdi.⁷⁵¹

Bu durumda kârlı çıkan yine Muâviye olmuştur. Daha öncesinde Cemel Savaşı'nda olduğu gibi bu kez de Hâricî ayaklanması, Hz. Ali'nin tüm gücünü Muâviye üzerine verememesine sebep olmuştur.

7. Hz. Ali'nin Hâricîler Üzerine Gidişi

Hz. Ali ve beraberindekiler, önce Hâricîlerle savaşmaya karar verince, Hz. Ali'nin münâdîsi derhal harekete geçilmesi için duyuruda bulundu. Hz. Ali, Hâricîlere haber göndererek şöyle dedi: “Bizden olan kardeşlerimizi öldüren katilleri bize verin ki, onları öldürelim.⁷⁵² Sonra ben sizi bırakıp Şamlıların üzerine gideceğim. Böyle yaptığınız takdirde umarım ki Cenâb-ı Allah, kalplerinizi doğru yöne çevirir ve sizi içinde bulunduğunuz halden daha hayırlı bir hale kavuşturur.”⁷⁵³ Hâricîler de Hz. Ali'ye haber göndererek: “Hepimiz sizin kardeşlerinizin katilleriyiz ve biz sizin canlarınızın ve onların canlarının alınmasını helal sayıyoruz.” dediler. Kays b. Sad b. Ubade Hâricîlere gidip yaptıkları kötülüklerden, işledikleri büyük günahlardan sakınmalarını öğütledi. Ancak bu öğüdün faydası olmadı. Ebu Eyyûb el-Ensârî de gidip onları kınadı. Ancak bunun da faydası olmadı.⁷⁵⁴

Hz. Ali, bizzat gidip onlara öğüt verdi. Onları korkutup sakındırdı. Uyarıp tehdit etti ve: “Beni davet ettiğiniz bir işi yaptığımdan dolayı beni protesto ettiniz. Ben sizi bundan men etmiştim. Ancak kabul etmemişsiniz. İşte şimdi ben de siz de buradayız. Yaptığınız bu işten vazgeçin. Çıktığınız yoldan geri dönün. Allah'ın haramlarını hiçe saymayın. Nefisleriniz size bir işi hoş göstermiş ve bundan ötürü de Müslümanları öldürüyorsunuz. Vallahi bu yüzden bir tavuğu dahi öldürseniz, bu Allah katında büyük bir günah olur. Hele Müslümanların kanını akıtmaya gelince bunun ne kadar büyük bir günah olduğunu varın siz düşünün.” dedi. Ancak Hâricîler, Hz. Ali'ye cevap vermediler. Sadece kendi aralarında birbirlerine seslenerek: “Ali'ye hitap etmeyin, onunla konuşmayın. Aziz ve Celil olan Rabbin huzuruna varmaya hazırlanın. Cennete, cennet'e gidelim.” dediler.⁷⁵⁵

⁷⁵⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 691.

⁷⁵¹ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 142.

⁷⁵² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 120; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 243.

⁷⁵³ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 83.

⁷⁵⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 692.

⁷⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 288.

Daha sonra ilerleyip savaş için saf halinde dizildiler. Sağ cenahlarına Zeyd b. Hısn et-Tâî, sol cenahlarına Şureyh b. Evfâ'yı, süvarilerinin başına Hamza b. Sinan'ı, piyadelerinin başına Hurkus b. Züheyr es-Sadi'yi komutan yaptılar.⁷⁵⁶ Hz. Ali ve adamları, savaşmak üzere beklemeye başladılar. Hz. Ali de kendi ordusunun sağ cenahına Hicr b. Adiy'i, sol cenaha Şebis b. Rib'i ile Makil b. Kays'ı, süvarilerin başına Ebu Eyyub el-Ensarî'yi piyadelerin başına Ebu Katade'yi, yedi yüz kişiden oluşan Medinelilerin üzerine de Kays b. Sad b. Ubade'yi komutan olarak tayin etti. Ebu Eyyûb el-Ensarî'ye de Hâricîler için eman bayrağı kaldırmasını ve onlara şöyle demesini emretti: “Kim bu bayrağın altına gelirse güvendedir. Kim buradan ayrılarak Kûfe'ye ve Medain'e giderse güvendedir. Bizim sizi öldürmeye ihtiyacımız yoktur, ancak kardeşlerimizi öldürenleri bize teslim edin yeter.”⁷⁵⁷

Taraflar arasında savaş başladı ve Hz. Ali'nin ordusu Nehrevan'da Hâricîlere galip geldi.⁷⁵⁸ Bu savaşta başta Hâricîlerin reisi İbn Vehb ve Hurkus b. Züheyr⁷⁵⁹ olmak üzere birçok Hâricî öldürülmüştür.⁷⁶⁰ Hz. Ali'nin adamlarından bu savaşta sadece yedi kişinin öldürüldüğü söylenir.⁷⁶¹

Bu savaşa katılmayarak Nehrevan'ı terk eden iki bin kişilik Hâricî grubu ise daha sonra Hz. Ali'nin çağrısını kabul etmedikleri için Nuhayle savaşında öldürüldüler. Ancak onların az bir kısmı kaçarak kurtulabildi.⁷⁶² Harûra ve Nehrevan'daki ayrılışlara, Hz. Ali idaresindeki Hâricî hareketinin ilk perdesi olarak bakılabilir; ancak bunlar, bu hareketin sonu değildi.⁷⁶³

Hz. Ali, Nehrevan dönüşünde yine aklında önceden beri var olan Şamlıların üzerine gitme fikrini halka şu şekilde aktardı kalkıp insanlara bir hutbe irad etti. “Allah, sizin sayenizde büyük bir kötülüğü yok etmiş ve zaferinizi yüceltmiş bulunuyor. Onun için bulunduğunuz şu yerden süratle düşmanlarınızın üzerine yürüyünüz. Şamlılara karşı saldırıya geçiniz.” Ancak onlar, Hz. Ali'nin bu çağrısına şöyle karşılık verdiler: “Ey müminlerin emiri, oklarımız tükendi, kılıçlarımız köreldi.⁷⁶⁴ Mızraklarımızın uçları kırılıp paramparça oldu. Bundan dolayı bizi alıp şehrimize götür.⁷⁶⁵ Orada hazırlıklara girişelim. Umulur ki, müminlerin emirinin bu hazırlıklarımızda katkısı olur ve bu da düşmanımıza karşı daha güçlü duruma kavuşmamıza sebep olur.”⁷⁶⁶ Bunun üzerine Hz. Ali, Nuhayle'ye gelip konaklamış ve

⁷⁵⁶ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 85.

⁷⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 288.

⁷⁵⁸ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 115; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 105.

⁷⁵⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 580.

⁷⁶⁰ ez-Zehabî, *el-İber*, I, 27-32; Kutluay, *İslamiyette İtikâdi Mezheplerin Doğuşu*, s. 77.

⁷⁶¹ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 88.

⁷⁶² Fığlalı, “Alî”, *DİA*, II, 374.

⁷⁶³ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 17.

⁷⁶⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 137.

⁷⁶⁵ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 153; et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 89.

⁷⁶⁶ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, s. 105.

Müslümanların da burada karargâh kurmalarını emretmişti. Ayrıca Hz. Ali, Müslümanlara burada cihad hazırlıklarına girişmelerini ve kendilerini ruhen savaşa hazırlayıp çocuklarının ziyaretlerine fazla gitmemelerini ve düşmanların üzerine gitmek için iyice hazırlıklı olmalarını söylemişti. Ancak askerler, Nuhayle'de bir müddet ikamet ettikten sonra yavaş yavaş karargâhlarını terketmeye başladı ve Müslümanların ileri gelenlerinin dışında karargâhta kimse kalmadı.⁷⁶⁷

İbn Cerir'in anlattığına göre Hz. Ali, Iraklıların Şamlılar üzerine savaşa gitmekten vazgeçmeleri üzerine kalkıp kendilerine bir nutuk irad etmiş, onları kınayıp azarlamış, tehdit edip korkutmuş, müteferrik sûrelerdeki cihad ayetlerini kendilerine okumuş, düşmanlarına karşı yola çıkmaları için teşvikte bulunmuştu. Ancak onlar, harekete geçmemişler, bilakis ona muhalefet etmişler, muvafakat etmemişler, kendi beldelerinde kalmaya devam etmişler, etraftan dağılıp sağa sola gitmişlerdi. Kendisi de Kûfe'ye girmişti.⁷⁶⁸

Özetlemek gerekirse; Hz. Ali'nin işleri sarpa sarmış, ordusu dağılmış, Iraklılar ona muhalefet etmiş, onunla birlikte Şamlılara karşı savaşa gitmekten geri durmuşlar, Şamlıların durumu kuvvetlenmiş, Şamlıların gücü fazlalaştıkça Iraklıların otoritesi zayıflamıştı. Hakem olayının neticesi barış getirecek yerde, işleri daha da karıştırmış, Hz. Ali tek bir düşmanla savaşırken düşman sayısı ikiye çıkmıştı. Yine biz burada, yaptıkları hareketlerle savaşın Hz. Ali'nin lehine dönmesini engelleyen Hâricî kesimin çark ederek yaptıkları hareketten ötürü tevbe ettiklerine ve Hz. Ali'yi de hakeme razı olduğu için küfürle suçladıklarına şahit oluyoruz. Akbulut: "Amelinden dolayı bir Müslümanın, bir grup tarafından, sistemli bir şekilde küfrüne hükmedilmesine ilk defa hakem olayından sonra şahit olunmaktadır"⁷⁶⁹ demektedir. Kanaatimize göre Hâricîler, Hz. Ali'den önce hakeme razı olmuşlardı dolayısıyla Hz. Ali'den önce -kendi düşüncelerine göre- kendileri küfre düşmüş olmaktadırlar. Her ne kadar bundan tevbe ettiklerini söyleseler de⁷⁷⁰ bu kez de Hz. Ali'nin bunlara icabet etmesini engelleyen dinî bir delil olan: "Ahitleştiginiz zaman Allah'ın ahidini yerine getirin."⁷⁷¹ ayetine muhalif düşmüş olmuşlardır. Kısacası Hâricîler, Hz. Ali ile aralarındaki bu münasebetlerde tam bir çelişkiler yumağı içerisinde yoğrulmuşlardır diyebiliriz.

8. Hz. Ali'nin Vefatı

Nehrevan ve Nuhayle savaşları siyâsî tarih açısından büyük zafer sayılırsa da savaştan kaçıp kurtulan Hâricîler ve onların gelecek müntesiplerinde bir intikam arzusu doğurdu.

⁷⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 308.

⁷⁶⁸ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, V, 91.

⁷⁶⁹ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 212.

⁷⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

⁷⁷¹ en-Nahl, 16/91.

Savaşlardan geriye kalan bir kısım Hâricîler bir araya gelip Nehrevanlı kardeşlerinin Hz. Ali tarafından öldürülmesini yâd ediyorlardı. Onlara rahmet dileyip acıyarak şöyle diyorlardı: “Onlar gittikten sonra biz ne diye yaşayacağız? Onlar, Allah yolunda kınayıcının kınamasından korkmuyorlardı. Kendimizi feda etsek de şu sapıklık önderlerinin üstlerine gidip öldürsek ve ülkeyi onlardan kurtarıp kardeşlerimizin öcünü alsak iyi olmaz mı?” İbn Mülcem dedi ki: “Bu iş için Ebu Talib oğlu Ali'nin katlini ben üzerime alıyorum.”⁷⁷²

Nitekim Hz. Ali böyle bir intikam duygusuyla Abdurrahman b. Mülcem tarafından hançerlendi ve bunun tesiriyle 21 Ramazan 40/ 28 Ocak 661 tarihinde vefat etti.⁷⁷³ Ramazanın on üçünde yahut on yedisinde vefat ettiğine dair rivayetler de vardır.⁷⁷⁴ On bir yahut on yedisinde olduğuna dair rivayetler de mevcuttur.⁷⁷⁵ On beşinde diyenler de vardır.⁷⁷⁶ Kimi rivayetlere göre kabri Kûfe'de⁷⁷⁷ kimi rivayetlere göre ise Hz. Hasan ve Hüseyin cenazeyi alıp Medine'ye götürmüşler ve onu Bakî kabristanında Hz. Fatıma'nın mezarının yanına defnetmişlerdir.⁷⁷⁸ Bazı rivayetlerde onun namazını oğlu Hasan kıldırması olup, cübbesini onun cenazesinin üstüne örttüğü⁷⁷⁹ ve cenazesinin Kûfe'de Mescidü'l-Cemaat'ın yanında Kasr-ı İmare'de defnolunduğu bildirilmektedir. Vâkıdî ise gece defnolunduğunu ve kabrinin belirsiz hale getirildiğini söylemiştir.⁷⁸⁰

⁷⁷² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 129; es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 175.

⁷⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 326.

⁷⁷⁴ et-Taberî, *Târihu'r-Rusul*, V, 143; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 736.

⁷⁷⁵ es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 175.

⁷⁷⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 261.

⁷⁷⁷ Şibli, *Asr-ı Saâdet*, s. 107.

⁷⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 329.

⁷⁷⁹ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XLII, 581.

⁷⁸⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 91-92.

İKİNCİ BÖLÜM

CEMEL ve SİFFİN SAVAŞLARININ SONUÇLARI

Cemel ve Sıffin Savaşları sonuçları itibariyle birçok meseleyi yanında getirdi. Daha önce söz konusu edilmeyen konular bir problem yumağı halinde insanların zihinlerinde belirmeye başladı. Bu savaşların sonucunda birtakım dînî, siyâsî ve itikâdî problemler ortaya çıkmıştır ki bunları şöyle ifade sıralayabiliriz: Toplumunu yönetecek olan lider veya halife, Allah ve Peygamber tarafından belirlenmiş bir kimse mi olacak yahut ümmetin kendi arasında yaptığı bir seçimle mi iş başına gelecek? Bu kişi kendisinin yahut kabilesinin gücüyle mi hâkim olacaktır? Halife seçilen kimsenin ruhânî ve cismânî salahiyetleri nelerdir? Halifelik yahut imâmet peygamberliğin devamı mıdır yoksa ümmet bunda pay sahibi midir? Halife yahut imam günah işlemez birisi midir, yoksa ümmet fertlerinden birisi olması hasebiyle hata ve sevapla karşı karşıya mıdır? İslam toplumunda binlerce kişi birbirini öldürmüştür. Kasten bir Müslümanı öldüren kişinin cezası Kur’ân’ın hükmüne göre cehennemde ebedî kalmaktır. İki Müslüman birbirlerini öldürdüğünde kâtil de maktul de cehennemliktir. Bu durumda birbirini öldüren Müslümanların dinî durumları ne olacaktır? Bunlar kâfir mi yoksa mümin midirler? İşlenen ve büyük günah olan katletme fiili ile iman arasındaki münasebet nedir? Büyük günah işleyenin dindeki durumu nedir? İnsanlar bu ve benzeri filleri işlerken irâde ve ihtiyarları var mıdır? Ölen çok sayıda insanın kaderi ölmek veya öldürenin kaderi öldürmek midir?⁷⁸¹

Zihinlerde beliren bu sorular sadece zihinlerde kalmamıştır. Bu sorular etrafında kitleler oluşmuş, farklı farklı mezhepler ortaya çıkmıştır. Biz bu sorunları dört başlık altında (iman-büyük günah-imâmet-kader) beş mezhebe göre inceledik. Her ne kadar Şehrestânî ana fırkaları Kaderiyye, Sıfatiyye, Havâric, Şîa şeklinde dörde ayırmış olsa da⁷⁸² biz, İbn Hazm’ın Havâric-Mürchie-Mu’tezile-Şîa-Ehl-i Sünnet⁷⁸³ şeklindeki beşli taksimi üzerinden konularımızı işleyeceğiz.

A. Mezheplerin İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Cemel ve Sıffin Savaşları neticesinde ortaya çıkan kelâmî problemlerin başında iman tartışmaları gelmektedir. Bu tartışmalar ise kendi içerisinde “İman-Tasdik-İkrar”, “İman-Bilgi

⁷⁸¹ Sorularla ilgili olarak bkz. Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 70.

⁷⁸² eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 6.

⁷⁸³ İbn Hazm, *el-Fasl*, II, 265.

(Mârifet)”, “İman-İslam”, “İman-Amel”, “İmanda Ziyade ve Noksan” gibi başlıklara ayrılmış ve uzun süreler tartışılmıştır. Biz bu konuları başlıklar halinde vermek yerine, bütün bu meseleleri mezheplerin ismi altında incelemeyi konu bütünlüğü ve akıcılığı açısından daha uygun bulmaktayız. Aynı şekilde “büyük günah meselesi, imâmet ve kader” meselelerinde de aynı metodu uygulayacağız.

1. Hâricîlerin İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri

İman kelam ilminde üzerinde en çok durulan ve ayrıntılı bir şekilde incelenen konulardan biridir. Bunun sebebi dinin merkezinde imanın bulunması ve dînî hayatın bütün yönlerinin bu merkeze göre anlam ve değer kazanmasıdır.

Hâricîler, İslam düşünce tarihinde ilk kez iman sorununu ciddi ve kelamsal bir sorun olarak ortaya çıkardılar. Fakat Hâricîler iman konusunda çok garip bir tutum takındılar ki bunun kökeni öncelikle onların siyâsî kökenlerinin olması idi, bundan da gerek kuramsal gerek ameli çok kötü sonuçlar doğdu. Onların iman hususunda sergiledikleri ilk tutum “iman” kavramına yönelmek yerine, onun zıddı olan “küfür” üzerinde durmaları olmuştur. Onlar “iman nedir?” veya “küfür nedir?” diye sormamışlardır; onların sorusu şu olmuştur: “Kim kâfir?”⁷⁸⁴

İman sorununa tabiri caizse ters yoldan bir yaklaşımla ele alan Hâricîler, iman ve küfür sorunu tamamen olmasa da genellikle fâili bakımından ele almışlardır. Hâricîler iman konusundaki sorularındaki temel yaklaşım: “kokuşmuş ve katışık olan bu toplumdan kimler atılmalıdır” idi. Mümini tanımlamak yerine onlar aşk ve şevkle Müslüman cemaatten kovulacak olanları tayine çalıştılar. Bu da kâfir kavramının Hâricî düşüncesinde mümin nosyonunun oynadığı rolden çok daha mühim bir rol oynadığını gözler önüne sermektedir.⁷⁸⁵

Hâricîlere göre iman; “Kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslam’ın esasları olan rükûnları yerine getirmektir.”⁷⁸⁶ Bir başka ifadeye göre iman: “Farz kılınan bütün iyilikleri, kalple, dille ve diğer organlarla yerine getirmektir.”⁷⁸⁷ Bu tariflere göre iman üç rükûndan meydana gelmiş olup amelinde imandan bir parça olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu üçlüden birisinin bulunmaması kişiyi küfre götürür.⁷⁸⁸

⁷⁸⁴ Toshihiko Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 14.

⁷⁸⁵ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 21.

⁷⁸⁶ İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikâd*, s. 396.

⁷⁸⁷ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 17.

⁷⁸⁸ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 24, 72.

Amelin imandan bir parça olduğunu ileri sürenler, taatlerin tamamının iman mefhumuna dâhil olup olmadığı mevzuunda ihtilaf etmişlerdir. Hâricîlere göre farz olsun, nafîle olsun taatların tamamı imandır.⁷⁸⁹

Amelin imanın bir parçası olduğunu savunan Hâricîler bunu bir takım ayet ve hadislerle delillendirme yoluna gitmişlerdir. Bu deliller ise şunlardır: Allahu Teâlâ, Kur'an'da "Onlar Allah'a onun dininde ihlâslı ve tevhid ehli olarak ibadet etmelerinden, namazı dosdoğru kılmalarından, zekâtı vermelerinden başkasıyla emrolunmamışlardır. En doğru din de budur."⁷⁹⁰ buyurarak namaz kılmak, zekat vermek gibi yapılması gerekli olan birtakım işleri "dînu'l-kayyım" yani "muteber din" olarak isimlendirmiştir.⁷⁹¹ Yine Kur'an'da geçen: "Ona bir yol bulabilenlerin Kâbe'yi hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim küfrederse Allah âlemlerden müstağnîdir."⁷⁹² ayetiyle haccı terketmenin küfür olacağını söylemişlerdir.⁷⁹³

Hadislerden ise: "Zina yapan kişi zina esnasında mümin olarak zina etmiş olmaz. Hırsızlık yaparken mümin olarak çalmaz. Şarap içen kimse, şarap içerken mümin olarak içmez."⁷⁹⁴ "Kim kasten namazı terkederse kâfir olur"⁷⁹⁵ gibi hadisleri delil göstererek, amelin imanın bir ruknû olduğunu ve ameli terketmenin kişiyi küfre sokacağını söylemişlerdir.⁷⁹⁶

Amel unsurunu imana dâhil etmeleri dolayısıyla insanlar inansalar dâhi sırf amelleri terkettiklerinden dolayı kâfir olmaları tarafımızca kâbil-i mûcib bir durum olarak gözükmemektedir.

Hâricîlere göre iman ve İslam birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Bunu da şu ayetler dayandırır: "Allah katında hak din İslamdır"⁷⁹⁷ burada dinden kastın İslam olduğu açıklanmıştır. Yine "Kim İslam'dan başka bir din seçerse bu din ondan kabul olunmaz"⁷⁹⁸ buyurularak amelsiz imanın daha açık bir ifadeyle ibadetlerin tamamı demek olan İslam'ın iman manasına geldiğini savunmuşlardır.⁷⁹⁹ Yani inanmış bir kimse, Müslüman olabilmek için inancı yanında dinin gerekli uygulamalarını da yerine getirmek zorundadır.⁸⁰⁰

⁷⁸⁹ el-Eş'ârî, *Makâlât*, I, 97.

⁷⁹⁰ el-Beyyine, 98/5.

⁷⁹¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 706; Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, s. 256.

⁷⁹² Âli İmrân, 3/97.

⁷⁹³ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 39.

⁷⁹⁴ el-Müslim, *es-Sahîh*, İman, 57.

⁷⁹⁵ İbn Mâce, *es-Sünen*, İkâmu's-Salâh, 1079.

⁷⁹⁶ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 42-43.

⁷⁹⁷ Âli İmrân, 3/19.

⁷⁹⁸ Âli İmrân, 3/85.

⁷⁹⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 706; Fığlalı, "Hâricîler", *DİA* XVI, 173; Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 38.

⁸⁰⁰ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 94.

İmanın üç rüknü olduğunu söyleyen Hâricîlere göre iman kemiyet olarak artmaktadır. (tasdik edilen şeylerin ve tasdik hakikati itibariyle artması ve eksilmesi) Dayandıkları delil ise “İman artar, eksilir.”⁸⁰¹ hadisidir.⁸⁰²

Hâricîler belli başlı kollara ayrılmışlardır. Şehrestânî bunların belli başlılarını şu şekilde sayar: “Muhakkimetü'l-Ûlâ, Ezârika, Necedât, Beyhesiyye, Acârîde, Seâlîbe ve İbâziyye”⁸⁰³ Hâricîlerin iman hakkındaki görüşlerini genel çerçevede yukarıda değerlendirdikten sonra şimdi bu fırkanın kollarında, iman nazariyesi hakkında dikkatimizi çeken bazı görüşlere yer vereceğiz.

Bu kollardan Ezârika kolu Hâricîlerin en aşırı ucu olarak bilinmektedir. Malatî'nin dediğine göre, “en bağınaz olanlar, yaptıkları en çirkin, her şeyi en kötü olanlar” bunlardır.⁸⁰⁴ Kısacası bunların namılı oldukları konu şiddetti. Ezârika, “imansızlık” yahut “tanrıtanımazlık” demek olmayan, bunlardan çok daha kötü ve affı olanaksız bir şey manasında, “müşrik” tabirini ortaya çıkardılar.⁸⁰⁵ İbâdiyye koluna göre ise iman; ikrar, amel, niyet, sünnete uymak, imanda hiç kimse için illet tanımamak, hevaya meyletmemek ve takvaya uymaktır.⁸⁰⁶ Beyhesiyye'ye göre iman; hak ve batıl olan şeylerin hepsini bilmektir İman söz ve amelin ötesinde kalple bilmektir. Onlara göre iman; ikrar ve ilimdir, bu ikisinden sadece biri değildir. Beyhesiyye'nin çoğunluğuna göre ilim, ikrar ve amel hepsi imandır.⁸⁰⁷

2. Mürcie'nin İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri

İlk nüvelerini Abdullah b. Ömer'in başını çektiği tarafsızlar grubuna kadar geri götürebileceğimiz Mürcie, Emevî-Hâşimî çekişmesi, Emevîlerin Arap olmayan halklara karşı takip ettiği ırkçı politika ve bunun sonucu Müslümanlar arasındaki asabiyet ruhunun tekrar oluşması ayrıca Hâricî tekfir zihniyetine tepki olarak h. altmış yılından itibaren Mekke ve Medine'de ortaya çıkan ve h. yetmiş beş yılına kadar teşekkülünü tamamlayan, İslam'ın birlik ve beraberliğini herşeyin üstünde tutulmasını savunan bir ekoldür.⁸⁰⁸

⁸⁰¹ Muhammed Fuad Abdülbâkî hadisin isnadında zayıflık vardır demiştir. Elbânî ise hadis için *ضعيف جدا* tabirini kullanmıştır. Bkz. İbn Mâce, *es-Sünen*, İman, 28/74.

⁸⁰² Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 60.

⁸⁰³ Geniş bilgi için bkz. eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 106-136.

⁸⁰⁴ Muhammed b. Ahmed el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, s. 51.

⁸⁰⁵ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 22-23.

⁸⁰⁶ Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s.109.

⁸⁰⁷ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 122.

⁸⁰⁸ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 289; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 522.

İmanın ne şekilde tanımlanabileceği ilk defa Mürcie tarafından gündeme getirilmiş ve uzun süre tartışılmış bir konudur.⁸⁰⁹ Kutlu Mürcie'nin imanın tanımıyla ilgili görüşleri üç gruba ayırmıştır:

1. İman kalpte gerçekleşen marifettir veya tasdiktir.⁸¹⁰ Cehm'e ve taraftarlarına göre; İman, yalnızca Allah'ı, rasullerini ve ondan gelen her şeyi bilmektir. Marifetin dışındaki dil ile ikrar, kalp ile kabullenme, Allah'ı ve resulünü sevmek, onlara saygı onlardan korkma ve azalarla amel iman değildir. Küfür ise Allah'ı bilmemek olup,⁸¹¹ iman ve küfürün her ikisi de sadece kalpte bulunur.

2. İman dil ile ikrar kalp ile tasdiktir.⁸¹² Yani iman, Allah'ı ve ondan gelen şeyleri toptan kalp ile tasdik, dil ile ikrar etmektir. Bu genel olarak Ebû Hanîfe ve ashabının oluşturduğu Kûfe'li Mürciî fakih ve zahidlere ait olup Mürcie'nin çoğunluğunun görüşüdür.

3. İman sadece dille ikrardır. Muhammed b. Kerram ve taraftarlarınca benimsenen bu görüşe göre iman, kalbin değil dilin ikrarı ve tasdikidir. Kalp ile bilmek iman olmadığı gibi, dil ile ikrarın dışında hiçbir şey de iman değildir. Bu sebeple Hz. Peygamber (a.s.) döneminde münafıklar gerçek mümindiler. Küfür ise Allah'ı dil ile tanımama ve inkârdır.⁸¹³

İmanı kalbin tasdiki olmadan yalnızca dilin ikrarı diye tarif eden sınıf, delil olarak bazı hadisleri ele almışlardır. Onlar Hz. Peygamber (a.s.)'in ilk Müslüman olan kimseler için söylediği sanılan veya dünyadaki hükümler açısından ele alınması gereken bir hadisini -İmam Mâtürîdî hakkında şöyle der: "İmanın kalpte oluşmayacağı iddiasına delil olma durumu yoktur."⁸¹⁴ - delil olarak kullanmışlardır.⁸¹⁵ Bu hadiste şöyle denilmektedir: "İnsanlar Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisidir" deyinceye kadar kendileriyle savaşmaya emrolundum..."⁸¹⁶ Hâlbuki bu hadis dünyada kelime-i şehadet söyleyenin öldürülemeyeceği ile ilgilidir. Yine "Allah'tan başka İlah yoktur. Muhammed onun peygamberidir der ise cehennem ona haram olur."⁸¹⁷ Bu hadisler hakkında ise bir grup bunları neshedilmiş olduğunu bir başka grup da bu hadislerde geçen ateş sözünden, müşriklere mahsus ateşin kastedildiğini söylemiş, hadisleri tevil etmişlerdir.⁸¹⁸

⁸⁰⁹ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 75.

⁸¹⁰ el-Eş'ârî, *Makâlât*, I, 114.

⁸¹¹ Esen, "İman Kavramı Üzerine" s. 85.

⁸¹² el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, s. 487.

⁸¹³ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 127-128.

⁸¹⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, s. 490.

⁸¹⁵ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 31.

⁸¹⁶ el-Müslim, *es-Sünen*, İman, 20.

⁸¹⁷ el-Müslim, *es-Sünen*, İman, 28-29.

⁸¹⁸ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 32.

“İman inanılması gereken şeyleri kalbin tasdik etmesi, lisanın da bunu söylemesidir.”⁸¹⁹ görüşünde olan Ebû Hanîfe ve ashâbı delil olarak şu ayeti göstermişlerdir. “ Kalbi imanla dolu olduğu halde zorlama olmaksızın kim iman ettikten sonra, Allah’ı inkâr ederse Allah’ın gazabı onların başıdır.”⁸²⁰ bu ayette kastolunanın dilin küfür ve inkarı olduğu söylenmiştir. Yine bu hususta yukarıda zikrettiğimiz: “İnsanlar Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisidir” deyinceye kadar kendileriyle savaşmaya emrolundum...”⁸²¹ hadisini de Hanefîler delil olarak kullanmıştır. Bu hadise yaptıkları tevillerde insanların kelime-i şehadetle kanlarını ve mallarını korumuş olacaklarını ve ikrarın iman için bir esas ve rukûn olacaklarını bildirmişlerdir.⁸²²

İmanı, bilgi (marifet) olarak tanımlamak suretiyle rasyonel bir tutumun içine girdikleri sanılan Mürcie’nin bilgi anlayışlarında farklılıklar söz konusudur. Akla (nazar) dayanmayan bir inancın (itikâd) bilgi ve iman olup olmayacağı hususunda bunlar iki ayrı görüş içinde olmuşlardır. Bunlardan bir grup, akletme olmaksızın gerçekleşen bir kanaatin iman olmayacağını savunurken; buna karşın diğer bir grup ise, akla dayanmayan bir inancın da iman olduğu görüşündedirler.⁸²³

Hâricîler’in ameli imandan bir parça sayan görüşlerine karşı bir tez olarak gelen Mürcî görüş, “iman-amel ayrımı” olarak kendisini göstermiştir.

Mürcie’nin iman anlayışlarının hiç birinde iman ve amel birliğine yer verilmemiştir.⁸²⁴ Mürcîler amelin değerini tamamıyla inkâr etmediler. Onu imanın erkânından saymadılar ama onu tâlî bir önemde kabul ettiler.⁸²⁵ Amellerin imandan olmadığı veya onun özüne dâhil edilemeyeceği konusunda bütün Mürcîler aynı fikirdedirler. Onların bu fikirlerine sundukları delillerden bir tanesi şu ayettir: “İman edip sâlih amel işleyenleri, and olsun iyilerin arasına koyarız.”⁸²⁶ Bu ayette imanla amel aynı isim altında birleştirilmemiş olup ayrı ayrı zikredilmiş olduğundan ameller, imana dâhil edilemez. Mürcie’ye göre iman konusunda bütün müminler birbiriyle aynı olup birinin diğerine üstünlüğü yoktur. Yine Mürcie bir kimsenin, “inşallah müminim” veya “ümit ederim müminim” yerine “ben gerçekten müminim” demesi gerektiğini söyler.⁸²⁷

⁸¹⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu l-Ekber*, s. 55.

⁸²⁰ en-Nahl, 16/106.

⁸²¹ el-Müslim, *es-Sünen*, İman, 20.

⁸²² Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 32.

⁸²³ Esen, “İman Kavramı Üzerine”, s. 86.

⁸²⁴ er-Râzî, , *Kitâbu’z Zîne*, s. 264; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 526.

⁸²⁵ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 114-115.

⁸²⁶ el-Ankebût, 29/9.

⁸²⁷ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 116, 122, 134.

Mürcie iman-amel ayırımı fikrini, Müslümanların siyâsî ve toplumsal hayatlarında içine düştükleri bunalımdan kurtarmak için ortaya atmışlardır ki büyük günah meselesinde bu hususu ayrıntılı olarak işleyeceğiz.

İmanın amellerle artmayacağı konusunda, amelleri terketmek ve günah işlemekle de azalmayacağı fikrini Mürcie ısrarla savunur.⁸²⁸ Mürcie'nin bu tutumunda imanın yapısında amele düşük değer vermiş olmaları etkin rol üstlenmiş olabilir.⁸²⁹ Mürcie arasında sadece Gassan el-Mürciî⁸³⁰ ve en-Neccâr, imanın artacağı ama eksilmeyeceği fikrindedir.⁸³¹

İmanın artmasının veya eksilmesinin imkânsızlığını söyleyenler Kur'an'daki "Müminler ancak onlardır ki Allah anıldığı zaman yürekleri titrer, karşılarında ayetleri okununca (bu) onların imanını artırır."⁸³² ayetini "müminlerin imanı yakîn derecesi bakımından artmaktadır." şeklinde tevil etmişlerdir.⁸³³

İman ve İslam aynı müsemma veya manaya işaret eden tek bir isim midir? Yoksa aynı mana ve müsemmalar için kullanılan farklı isimler midir? Bu husus Mürcie tarafından "İman ve İslam tek bir isimdir. İmanın derece itibariyle İslam'a bir üstünlüğü yoktur." Şeklinde formüle edilmiştir. İslam ve imanı aynı anlama gelen iki ayrı kelime kabul eden Mürcie, "Cibril Hadisi"nde geçen İslam nedir? İfadesi yerine İslamın farzları veya ilkeleri nedir? Tabirini kullanan rivayetleri tercih etmiştir.⁸³⁴

İslam'ın inanç sistemini ilk olarak en derli toplu bir şekilde özetle sunan bilginlerin başında gelen İmam-ı Azam "en büyük imam" lakabıyla bilinen⁸³⁵ Ebû Hanife, II. Asırda iman ile amel arasında parça-bütün ilişkisi olmadığını savunmuştur.⁸³⁶ O iman hakkındaki görüşlerini *el-Fıkhü'l-Ekber*'inde kısaca şu şekilde özetlemiştir: "İman dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Gökte ve yerde bulunanların imanı, iman edilmesi gereken şeyler yönünden artmaz ve eksilmez, fakat yakîn ve tasdik yönünden artar eksilir. Müminler, iman ve tevhid hususunda birbirlerine müsavidirler. Fakat amel itibariyle birbirlerinden farklıdır. İslam Allah'ın emirlerine teslim olmak ve itaat etmek demektir. Lugat itibariyle iman ve İslam arasında fark vardır. Fakat islamsız iman, imansız da islam olmaz. Onların ikisi de bir şeyin içi ve dışı gibidirler. Din ise; iman, İslam ve şeriatlerin hepsine birden verilen isimdir."⁸³⁷

⁸²⁸ el-Eş'ârî, *Makâlât*, I/114-130.

⁸²⁹ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 121.

⁸³⁰ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 191.

⁸³¹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 527.

⁸³² el-Enfâl, 8/2.

⁸³³ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 60.

⁸³⁴ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 138-139.

⁸³⁵ Ali Pekcan, *Fıkhın Bedene Bürünüşü*, s. 14.

⁸³⁶ Muhit Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, s. 48.

⁸³⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 55-57.

Mürcie belli başlı kollara ayrılmıştır. Bunların başlıcaları arasında Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye, Sâlihiyye, Cehmiyye, Neccâriyye, Gaylâniyye Hanefiyye, Kerrâmiyye gelmektedir.⁸³⁸ Mürcie'nin iman nazariyesi hakkında yukarıda genel bir bilgi verdik ancak mevzumuzu bu kollarin iman nazariyeleri hakkında genel bir bilgi vererek bitirmek istiyoruz.

Bu kollardan Yûnusiyye'ye göre iman; “Allah’ı bilmek, ona boyun eğmek, onu sevmek, karşısında kibir ve büyüklenmeyi bırakmak” olup bu hasletlerin kendisinde toplandığı insan mümindir. Gassâniyye ise imanin artacağını fakat eksilmeyeceğini söylemiştir. İmanın her bir bölümünün, imanin bir kısmını teşkil ettiğini söylemekle Yûnusiyye'den ayrılmıştır. Merisiyye'ye göre iman; tasdiktir ve başka hiçbir şey değildir. Tûmeniyye'nin iddiasına göre iman; insanı küfürden koruyan şeydir. Bu bazı hasletlerin ismidir ki bunları terk eden kâfir olur. Sâlihiyye'ye göre iman; hiçbir kayıt koymadan Allah’ı bilmektir bu is sadece âlemin bir yaratıcısı olduğunu kabullenmektir, küfür ise O’nu mutlak olarak bilmemektir. Gaylâniyye'ye göre iman; dört şeyden ibarettir: Allah bilgisi, Allah sevgisi, O’na boyun eğme, Hz. Peygamber (a.s.)’in getirdiği ve Allah’tan gelen konusunda dil ile iman ikrarı.⁸³⁹

3. Mu'tezile'nin İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Mu'tezile h. II. asrın başlarından itibaren, İslam düşünce tarihinde aklî düşünce ve hür irâdeyi öne alan, kelim ilminin İslam toplumunda yayılmasını sağlayan kısacası ilk asırlara fikrî anlamda damgasını vuran büyük bir İslam fırkasıdır.

İtikadî alanı sistematik bir şekilde ifade eden ilk mezhep Mu'tezile'dir.⁸⁴⁰ Bu mezhep akaid tarihine “kelâm” metodunu vaz'etmiş bir cereyandır. Bu metod nakli kabul etmekle beraber akaid konularında akla önem veren, akıl ile naklin teâruz eder gibi görüldüğü yerlerde aklın ışığı altında nakli tevil eden bir metoddur.⁸⁴¹ Onlar aklî metodlar kullanmak suretiyle vahiyle gelen hakikatlerin daha geniş kesimlere yayılmasına hizmet etmişlerdir.⁸⁴²

Fazlurrahman ise bu hususta Mu'tezile'nin aslında bazen ifade edildiği gibi “hür düşünürler” olmadıklarını onların (aklın vahiyle birlikte ahlâkî hakikatin aynı ölçüde kaynağı olduğunu iddia etmelerine rağmen), sırf “akılcı” olmadıklarını ancak geleneksel İslam'ın aksine, akideyi sistemli bir biçimde incelemeye yönelme güdüsü, muhakkak ki, zaman

⁸³⁸ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 104-114.

⁸³⁹ Geniş bilgi için Bkz. el-Eş'ârî, *Makâlât*, I, 114-121; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 190-195; eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 137-144; Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 108.

⁸⁴⁰ Çelebi, “Mu'tezile”, *DİA*, XXXI, 395.

⁸⁴¹ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 158.

⁸⁴² Ulvi Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâma Giriş*, s. 35.

ilerledikçe onların kendi muhakemelerini ileriye götürmelerini sağlayan bir etken olduğunu söylemektedir.⁸⁴³

Taftazânî genel Mu'tezilî iman kavrayışını öz bir biçimde vermektedir: "Taata fiilleri imanın gerçek özünün öylesine bir direğini teşkil ederler ki her kim bunları ihmal ederse mümin değildir." Yunus Suresi'nin 9. ayeti üzerinde yorum yapan Mu'tezilî Zemahşerî de şöyle der: "Bu ayet kişiyi İlâhî irşada, yardıma ve kıyamet gününde nura mazhar kılan imanın, şartlı iman, yani sâlih amel ile birlikte olan iman olduğunu kesinlikle gösteriyor. Bunun îmâ ettiği de odur ki, imanına sâlih ameli katmayan kişiye ne ilâhi yardım ne de ilâhi ışık isabet edecektir." Önde gelen Mu'tezilî düşünürlerin çoğunun, el-Huzeyl, el-Fuvatî, Nazzam, Cübbai, el-Asam'ın imanı itaat fiilleri, yani dînî görevler şeklinde tanımlamaları kayda değerdir. Bu bakımdan Mu'tezilî iman kavramının hukuki bir nitelik taşıdığını söylememiz mümkündür.⁸⁴⁴

İmanın "kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslam'ın esası olan rukûnları işlemektir" şeklinde bir anlayışa sahip olan Mu'tezile'de taatlerin tamamının iman mefhumuna dâhil olup olmadığı mevzuunda ihtilaf etmişlerdir. Hişam el-Fuvatî, Abbâd b. Süleyman ve Kâdî Abdülcebbâr'a göre "farz olsun nafîle olsun taatlerin tamamı imandır." Yine Mu'tezile'den en-Nazzâm, el-Cübbâî ve Basra Mu'tezilîlerine göre nafîleler iman olmayıp, sadece farzlar imandır.⁸⁴⁵

Mu'tezile, "Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse onlar kâfirlerin ta kendileridir."⁸⁴⁶ ayetinin zahirine göre, Allah'ın indirdiği hükümleri kalben tasdik eden kişinin, bu hükümler gereğince amel etmemesinin kendîni kâfir yapacağını ileri sürmüşlerdir. Yine "fakat Allah size imanı sevdirdi. Onu kalplerinizde süsledi. Küfrü, fasıklığı ve isyanı size çirkin gösterdi."⁸⁴⁷ mealindeki ayeti ele alarak "fisk imanın zıddıdır. İmanla bir arada bulunmaz. Eğer iman taatlerden başka bir şey olsaydı, fisk ile bir arada bulunması imkânsız olmazdı." derler. Mu'tezile'nin bu hususta delil olarak kullandığı hadislerden biri şudur: "İman yetmiş veya altmış küsur şubedir. O şubelerin en üstünü `Allah'tan başka ilah yoktur` sözü en aşağı derecesi `eziyet veren şeyi yoldan kaldırmaktır.`"⁸⁴⁸ Hz. Peygamber (a.s.) onlara göre bu hadiste pek çok ameli imanın bir bölümü olarak zikretmiştir.⁸⁴⁹

⁸⁴³ Fazlurrahman, *İslâm*, s. 147.

⁸⁴⁴ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 192.

⁸⁴⁵ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 25.

⁸⁴⁶ el-Mâide, 5/44.

⁸⁴⁷ el-Hucurât, 49/7.

⁸⁴⁸ el-Müslim, *es-Sahîh*, İman, 35.

⁸⁴⁹ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 43.

Mu'tezile mezhebi ile ameli imanın bir ruknû olarak görenler İslam'ın ve imanın aynı olduğunu, imanın İslam; İslamın iman manasına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Mu'tezile'ye göre mümin ve müslim kelimeleri birbirinin aynı olup ta'zim ve övgüye layık olan kimse için şeriatin verdiği isimdir. Öyleyse din ve İslam aynı şeydir. Her ne kadar Allah, Hucurât Suresi'nin 14. ayetinde iman ile İslam'ı ayrı ayrı şeyler gibi zikretmişse de Kur'an'da bu şekilde zikrolunması mecâzî manada kullanmış olması sebebiyledir.⁸⁵⁰

İman ile İslam'ın aynı şey olduğunu savunanlar: "Musa dedi ki: Ey kavmim! Eğer Allah'a inandıysanız ve O'na teslim olduysanız sadece O'na güvenip dayanın."⁸⁵¹ Yine "Sen körleri sapıklıklarından çevirip doğru yola getiremezsin. Ancak âyetlerimize inanıp da teslim olanlara duyurabilirsin."⁸⁵² ayetlerini delil olarak göstermişlerdir. Bununla birlikte Mu'tezile imanının kemiyet olarak da artacağını savunmuştur.⁸⁵³

Mu'tezile belli başlı kollara ayrılmıştır. Şehrestânî bunları Vâsiliyye, Huzeyliyye, Nazzâmiyye, Hâbitiyye ve Hadesiyye, Bişriyye, Muammeriyye, Murdâriyye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Câhızıyye, Hayyâtıyye ve Ka'biyye, Cübbîyye ve Behşemiyye şeklinde sıralar.⁸⁵⁴ Bağdâdî bunların sırasını yirmi ikiye kadar çıkartır.⁸⁵⁵

Genelde kurucusunun isimleriyle yahut lakaplarıyla anılan bu kolların öne çıkan iman anlayışlarını şu şekilde sıralayabiliriz. Vâsıl b. Atâ'ya göre iman; bir takım iyi huylardan ibarettir, bu özellikler bir kimsede toplandığında o kimse bir övgü ismi olan mümin ismini alır. Kötülük yapan ise mümin ismini alamaz. Bu kimse kâfir olmadığı, inkâr edilemeyecek şekilde şahadet ve diğer hayırlı ameller kendisinde mevcut bulunduğu için kâfir ismiyle de anılamaz. Ebû Huzeyl el-Allâf ve Kâdî Abdülcebbar'a göre iman; her türlü taat fiilinden ibarettir. Bu taatler ister vacip, ister mendup, isterse itikatlar, sözler ve fiiller konusunda olsun birdir. Nazzâmiyye'nin kurucusu en-Nazzâm'a göre iman; ceza va'dînîn bulunduğu herşeyden sakınmaktan ibarettir. Mümin olmanın şartı büyük günahlardan sakınmaktan ibarettir.⁸⁵⁶

4. Şîa'nın İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Kuleynî'de geçen bir rivâyette iman şöyle tarif ediliyor: "İman dil ile ikrar, kalp ile tasdik, erkân ile ameldir."⁸⁵⁷

⁸⁵⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 705-707.

⁸⁵¹ el-Yûnus, 10/84.

⁸⁵² en-Neml, 27/81.

⁸⁵³ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 53, 60.

⁸⁵⁴ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 40-67.

⁸⁵⁵ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 93.

⁸⁵⁶ Emrullah Yüksel, *Sistemik Kelâm*, s. 221-222.

⁸⁵⁷ el-Kuleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, II, 441.

İmâmiyye Şîası'na göre iman mefhumu genelde imâmetle ilişkilendirilir. Onlara göre imâmete inanmak imanın gerekliliklerindedir. Onlara göre Hz. Peygamber (a.s.) tarafından tayin edilen imamlar yukarıda sayıldığı üzere on ikidir. İnsanlar din ve dünya işlerinde onlara yahut onlardan gelen nakillere müracaat etmek, emirlerini yerine getirmek, nehiyelerinden kaçmak zorundadırlar. On ikinci imam gaybete girmiş olup, halen hayattadır. Kıyâmetten önce mehdî olarak gelecek ve bütün dünyayı ıslah edecektir. Bu sebeple onun zuhur edeceğine ve ıslah görevini yerine getireceğine inanmak İmâmiyye Şîası'na göre imanın olmazsa olmaz esaslarından biridir. İman imamlara inanmak, onların Hz. Peygamber (a.s.)'in vazifesini üstlenmiş, irşat ve rehberliğini yürütme yetkisine sahip, olduklarına inanmakla tamamlanır.⁸⁵⁸

İmâmiyye'ye göre iman ile İslam bir değildir. Her mümin Müslümandır ancak her Müslüman mümin değildir.⁸⁵⁹ Yine onlara göre bir kişi önce Müslüman olur sonra mümin olur. Mümin olma aşaması sonraki aşamadır.⁸⁶⁰

Zeydiyye'nin⁸⁶¹, bir grubu imanı kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslamın esasları olan rukûnları işlemektir diye tarif etmektedir. Bu gruba göre amel imandan bir parça olup farz olsun nafil olsun taatlerin tamamı imandır. İmanın taatleri işlemek olduğunu iddia edenler "eğer iman taatlerin tamamı demek olmasaydı, peygamberin imanı ile avamdan herhangi bir şahsın imanı eşit olur, aralarında bir fark kalmazdı."⁸⁶²

Zeydiyye'nin diğer grubuna göre iman; marifet, ikrar ve hakkında yasak (va'id) olan her şeyden kaçınmak diye tarif ederek imanı üç maddeden oluşturmuştur.

1. Allah'ın emrettiği ve yasakladığı şeyleri bilmek
2. Allah'ın emir ve yasaklarını lisanıyla zikrederek kabul etmek
3. Adam öldürmek ve zina etmek gibi yasak gelen şeylerden kaçınmak⁸⁶³

Zeyd b. Ali kendisine mektupla iman ne olduğunu soran kardeşine şöyle yazıyor: "Biz, Hz. Peygamber (a.s.)'in şöyle dediğini rivayet ediyoruz: 'İman altmış şubedir. En üstünü Allah'tan başka ilah olmadığına, yeni ortaksız ve tek olduğuna şahitlik etmek, peygamberlerini ikrar ve onlara iman etmek ve getirdikleri şeyleri tasdik etmektir. İmanın en alt derecesi ise eziyet veren bir şeyi yoldan kaldırmaktır.'⁸⁶⁴

⁸⁵⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 246, 249.

⁸⁵⁹ Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlat*, s. 49.

⁸⁶⁰ el-Kuleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, II, 441.

⁸⁶¹ el-Eş'ârî, *Makâlat*, I, 72-84.

⁸⁶² Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 24, 25, 44.

⁸⁶³ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s. 207.

⁸⁶⁴ el-Müslim, *es-Sahih*, İman, 35.

İman dille söylenen sözdür. Kalple tasdiktir. Organla ameldir. Bunlar birbirlerini takip eder. Netice itibariyle iman kötülüklerden uzak durmaktır. İmanı kötülüklerden uzak tutunuz ve boş sözlerden kaçınınız.” Takvâ ile imanın aynı şey olduğunu söyleyen Zeyd’e göre takvâ imandır ve imanın gereğine göre amel etmektir.⁸⁶⁵

Nizârî İsmâîlîler’e göre iman: “Allah’tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed (a.s.)’in onun kulu ve elçisi olduğuna şehâdet etmek; cennete, cehenneme, ölümden sonra dirilmeye, Allah’ın nebîlerine, rasûllerine ve imamlara inanmak; zamanın imamını bilmek ve onun emirlerine boyun eğmek; Allah’ın emirlerini yerine getirmek ve imama itaat edip onun emirlerini kabul etmektir.”⁸⁶⁶

Nizârî doktrinine göre iman anlayışında imâmet en önemli unsurlarda birisidir. Kâim imam denilen hazır imamın ferman ve emirleri herşeyin üzerinde tutulmakta, ibadet esnasında ismi zikredilince secdeye gidilmekte, imamı sevmek ve buyruklarını tutmak dînî en önemli rüknü sayılmaktadır. Müsta’liler ise dînî zâhir ve bâtını aynı ölçüde değerlendirmiş, İsmâîlî ve gayri İsmâîlî geleneklerle, gnostiklerin düşüncelerinin sentezi durumunda olan ukûlu’l-aşere adı altında kozmolojik bir anlayış geliştirmişlerdir.⁸⁶⁷

İsmîlîlerin diğer bir ismi Bâtınıyye’dir. Bu lakapla anılmalarının sebebi her zâhirin bir bâtını, her tenzilin de bir tevili bulunduğunu iddia etmeleridir.⁸⁶⁸

5. Ehl-i Sünnet’in İman Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Tarih boyunca iman hakkındaki tartışmalar genelde şu sorular etrafında şekillenmiştir: İman, söz mü, niyet mi, fiil mi, ikrar mı, tasdik mi veya bunların bütünü müdür? İmanın tanımında bunlardan hangisinin önceliği söz konusudur? Bütün bu sorular farklı mezheplerce kendi görüş ve anlayışları doğrultusunda cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Hadis taraftarları arasında ilk dönemlerde daha çok, imanın söz ve amel, daha sonraları ise, dil ile ikrar, kalp ile tasdik, organlarla amel⁸⁶⁹ olduğu şeklindeki tanımları yaygın olarak benimsenmiştir. İbn Mende’ye göre iman: “kalp, dil ve diğer azalarla yapılan bütün amellerden oluşur. Ancak onun uzantıları vardır. Allah’ı bilmek, O’ndan gelenleri kalp ile tasdik etmek, O’na boyun eğmek, O’nu sevmek O’ndan korkmak... bunlar imanın asıllarıdır. Bunları yerine getiren iman etmiş bir mümindir. Bu kişinin imanı, imanının fûruunu yerine

⁸⁶⁵ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s. 206-207.

⁸⁶⁶ Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 152.

⁸⁶⁷ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 179,183.

⁸⁶⁸ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 199-201.

⁸⁶⁹ Ferhat Koca, *Ahmed bin Hanbel*, s. 54.

getirene dek tamamlanmış olmaz, imanın uzantılarına gelince, farzları yerine getirmek ve haramlardan kaçınmaktır.”⁸⁷⁰

İmanın tanımında bilgiye yer verenler olmuşsa da bilgi-iman ilişkisi üzerinde durulmamıştır. Hatta onlara göre bir kimseye mümin isminin verilebilmesi için, onun, Hz. Peygamber (a.s.)’in Allah’tan getirdiği herşeyi, niyet, ikrar, amel, tasdik ve yakîn itibarıyla kabul etmesi gerekir. Eğer emredilenleri kalbiyle tasdik etmekle beraber, diliyle ikrar etmezse ve azalarıyla işlemezse “mümin” ismini hak etmez. Hatta bunları diliyle ikrar eden, azalarıyla işleyen, kalbiyle tasdik etmeyen birisine de mümin denemez. Mümin sıfatı ancak dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve azalarla amel olmak üzere üç hasletle birlikte sahip olan kimse için kullanılabilir. Kalbin bilgisi ve tasdiki, dilin ikrarından; bunlar da azalarla amelden asla ayrılamaz.⁸⁷¹

Hadis taraftarlarına göre İslam adı verilen din, tasdikle başlamış, namaz, oruç, cihad ve diğer ibadetlerle tamamlanmış ve son halini almıştır. Dinin tamamlandığını bildiren ayete kadar gelen bütün emir ve nehiyeler imanın bir parçasıdır. Onların hepsi dindir. Din ise taatlardan ibarettir. Cibril hadisinin sonunda Hz. Peygamber (a.s.)’in, “Cebrail size dininizi öğretmek için geldi.” buyurması, onun hadiste iman, İslam ve ihsan olarak zikredilen bütün amelleri⁸⁷² ve Hz. Peygamber (a.s.)’in, iman olarak açıkladığı kelime-i şهادet getirmek, namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek ve zekat vermeyi,⁸⁷³ din ve iman olarak kabul ettiğini gösterir. Bu durumda ameller, din; din ise İslam demektir.⁸⁷⁴

Selef âlimlerinin önde gelenlerinden Ahmed b. Hanbel “iman edenler ve sâlih amel işleyenler” şeklindeki ayetlerde iman edenlerden sonra kullanılan “و” harfinin, amelle imanı birbirinden ayırmak için değil, ameli imanla birleştirmek için kullanıldığını, dolayısıyla bu harfin atıf harfi olmadığını ve bu görüşün Ehl-i Sünnet’in görüşü olduğunu söyler.⁸⁷⁵

Hulâsâ, Selef âlimlerinin amellerin imanın bir parçası olduğuna dair rivayetleri Hâricîlerin iman-amel anlayışıyla aynı teraziye koymamız mümkün değildir. Çünkü Selefîyye’ye göre, aslolan amellerin imanın bir cüzü olmayıp; imanı kemâle erdiren şey olarak kabul edilmesidir. Buna paralel olarak Selef ulemâsı, kalbinde imanı bulunan ve imanını diliyle söyleyen, kibleye yönelen her şahsı İslam dairesi içerisinde görmüş, büyük

⁸⁷⁰ Muhammed b. İshak İbn Mende, *el-İmân*, I, 331.

⁸⁷¹ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 77-78; İbn Teymiyye, *Mecmûu’l-Fetâvâ*, III, 151.

⁸⁷² el-Müslim, *es-Sünen*, İman, 9.

⁸⁷³ el-Buhârî, *es-Sahih*, Kitâbu’l-İman, 24-25.

⁸⁷⁴ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 92.

⁸⁷⁵ İbn Hanbel, *Kitâbu’s-Sunne*, I, 376.

günahla imanın yanyana olabileceğini savunmuş⁸⁷⁶ işlediği bir günahtan dolayı kişiden mümin vasfını çıkartıp atmamış, fakat günahkâr saymıştır.⁸⁷⁷

Koca bu hususta şunları söyler: “Ahmed b. Hanbel’in amelin imana dâhil olduğunu savunmasındaki amacı, kâmil bir iman için, kalbin tasdikini yeterli gören Mürcie’yi reddetmek olmalıdır. O amelin imandan bir cüz olduğunu kabul etmesine rağmen, imanı olduğu halde, itaati terkeden kimseyi kâfir saymamıştır.”⁸⁷⁸

Hadis taraftarları imanda eşitlik fikrini kabul etmezler, bunun sebebi ise işlenen iyiliklerin Allah tarafından kabul edilip edilmediğinden emin olamama ve işlenen bir başka günahın, farkında olmadan diğer iyilikleri geçersiz kılabileceği korkusudur. Kutlu, Ashâbu’l-Hadîs’in bu konuda hadislerden gösterdiği delilleri şöyle ifade eder: “İbn Ebî Muleyke (117/735), ‘Ben otuz kadar sahabeye yetiştim, hepsi nifaktan korkuyorlardı, hiçbirisi imanlarının Cebrâil’in imanı gibi olduğunu söylemiyordu.’” demiştir. Yine Meymûn b. Mihrân (118/736), şarkı söyleyen bir cariyeği görünce, “Kim bunun imanının İmrân’ın kızı Meryem’in imanı gibi olduğunu yalan söylemiştir.” demiştir.⁸⁷⁹

İmanın artması ve eksilmesi konusunda Hadis Taraftarları temel fikirlerini “İman, söz ve ameldir, artar, eksilir veya dil ile ikrar kalp ile tasdik, azalarla ameldir, hayır işlemekle artar, işlememekle veya yasaklanmış şeyleri yapmakla eksilir” şeklinde formüle etmişlerdir.⁸⁸⁰ Selef ulemâsı arasında iman ve İslam’ın birbirinden aynı yahut farklı olduğu konusunda iki grup ortaya çıkmıştır. Onlardan bazıları iman ve İslam’ın birbirinden farklı olduğunu, aynı mana ve müsemmaya kullanılamayacağını iddia ederken, bazıları da, bu iki kavramın aynı manaya geldiğini ve aynı müsemmaya kullanılabileceğini iddia etmişlerdir. İman ve İslamın farklı olduğunu iddia edenler, amelleri İslamın değil, imanın birer parçası, fakat iman ve İslamın aynı manaya geldiğini savunanlar ise amelleri hem imanın hem de İslamın birer parçası kabul etmişlerdir. Farklı olduğunu savunanlara ilişkin şu isimleri verebiliriz: “Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrin, Mâlik b. Enes (179/795), Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye (728/1327)”; aynı olduğunu savunanlara ise: “Şâfiî (204/819), İbn Mende, Ebû Ubeyd (224/838), Buhârî (256/870)”⁸⁸¹

İmam Mâturîdî’nin iman ve büyük günah konusuyla ilgili görüşleri kelâmî görüşleri arasında en dikkat çekenlerdendir.⁸⁸² Mâturîdî’ye göre iman kavramı her şeyden önce küfür

⁸⁷⁶ İbn Teymiyye, *Mecmûu’l-Fetâvâ*, III, 151.

⁸⁷⁷ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 48.

⁸⁷⁸ Koca, *Ahmed bin Hanbel*, s. 55.

⁸⁷⁹ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 118.

⁸⁸⁰ İbn Mende, *el-İmân*, s. 341-349, 541-543.

⁸⁸¹ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 119, 129, 132, 136.

⁸⁸² Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî” *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*. der. Kutlu. s. 36.

kavramının muhalifidir.⁸⁸³ İmanın oluşmasına en layık olan yetenek kalptir. Delil olarak Allah'ın münâfiklar hakkında “kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla inandık diyenler”⁸⁸⁴ şeklindeki beyanı ve Yine Allah'ın “Bedevîler inandık dediler. De ki: Siz iman etmedîniz ama boyun eğdik deyin, iman sizin kalplerinize henüz yerleşmemiştir.”⁸⁸⁵ ayetidir. -Delilleri uzatmada fayda mülâhaza görmüyoruz- Dil ile ikrar ise kalpte bulunan imanın ifadesi, başkaları tarafından bilinebilmesi için birer vâsıttır. Dil ile ikrar ve yapılacak diğer ibadetler, icbar yahut ikrah karşısında çeşitli değişikliklere uğramasına rağmen, kalpte bulunan tasdik veya Allah'ı bilme veya mağfiret, hiçbir şekilde ortadan kalkmayacaktır. Ona göre bilgi iman sebebi olabilir, fakat imanın özünü teşkil etmekten uzaktır.⁸⁸⁶ Mâturîdî'ye göre iman tasdikten ibaret olup, ameller imana dâhil olmadığı için⁸⁸⁷ imanın kendisinde artma ve eksilme olmaz. Yalnız artan ve eksilen, yakîn, imanın her an devamı, itmi'nan ve imanın güçlülüğünün artıp eksilmesi gibi psikolojik unsurlardır. Yoksa iman olarak kabul edilen tasdikte yahut iman edilecek hususlarda herhangi bir artma ya da eksilme söz konusu değildir.⁸⁸⁸

İmam Mâturîdî, amellere inanmayı ayrı şey, farz olduğunu bildiği halde yerine getirmemeyi ayrı şey kabul eder. Farz olduğuna inanmayan, kâfir; farz olduğuna inandığı halde yerine getirmeyen günahkâr mümin olur. İman vacipleri yerine getirmek, haramları terk etmek olursa hiç kimse gerçek mümin olduklarını söyleyemeyecektir.⁸⁸⁹

Ona göre iman ve İslam, din örfünde kendileriyle hedeflenen amaç açısından ikisi de aynı konumdadır, ancak dil açısından kastedilen mana noktasında farklılık arzedebilirler. Buna delil olarak şu ayetler gösterilebilir: “Musa (a.s.) dedi: ‘Ey kavmim, eğer siz Allah’a iman ettiyseniz, (O’na ihlas) ile teslim olmuş Müslümanlar iseniz, artık ancak Allah’a güvenip dayanın.’”⁸⁹⁰ yine “Sen ayetlerimize iman edecek kimselerden başkasına (söz) dinletemezsin. İşte Müslüman olanlar onlardır.”⁸⁹¹ Bu ayetlerde iman ile İslam aynı manada kullanılmıştır.⁸⁹²

⁸⁸³ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 164.

⁸⁸⁴ el-Mâide, 5/41.

⁸⁸⁵ el-Hucurât, 49/14.

⁸⁸⁶ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 165.

⁸⁸⁷ en-Nesefî, *Tevhidin Esasları*, s. 144.

⁸⁸⁸ el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, s. 487-510; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 441.

⁸⁸⁹ Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî” *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik*. der. Kutlu. s. 38.

⁸⁹⁰ el-Yûnus, 10/84.

⁸⁹¹ en-Neml, 27/81.

⁸⁹² Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 50.

O'na göre bir mümin istisna edatı olmadan yani “inşallah müminim”, “Allah dilerse müminim” demeden kendinî mümin olarak nitelemelidir. O ameli imanın bir cüz'ü olarak görmediği için kebire işleyen kimseyi imandan çıkmış olarak görmez.⁸⁹³

Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'ye göre iman kelimesi, meşhur olan görüşüne göre “tasdik” demektir. Kur'an'daki “Sen bize inanıcı değilsin”⁸⁹⁴ ayeti “bizi tasdik edici değilsin” anlamındadır. Kezâ Araplar arasında “filan kimse kabir azabı ve şefaate iman ediyor” denildiğinde o kimsenin bütün bunları tasdik ettiği anlaşılır. İslam geldiğinde dildeki bu anlam değiştirilmemiş, aynen kabul edilmiştir. Bu bakımdan kelime, terim olarak da tasdik manasını ifade etmektedir. Nitekim Allah “Biz gönderdiğimiz bütün peygamberleri kavimlerinin lisanı ile gönderdik”⁸⁹⁵ buyurmuştur.⁸⁹⁶

Ehl-i Sünnet kelimcilerine göre, vacipleri işlemenin din olduğunu savunmak uygun olan bir şey değildir. Hâricîler'in delil olarak kullandığı “Onlar Allah'a onun dininde ihlaslı ve tevhid ehli olarak ibadet etmelerinden, namazı dosdoğru kılmalarından, zekâtı vermelerinden başkasıyla emrolunmamışlardır. En doğru din de budur.”⁸⁹⁷ ayetinde geçen “zâlike” işaret ismi Arapça'da erkek ve tekil için kullanıldığından, cemî ve müennes sîgasındaki “vaciplere” değil aynı ayetteki “ihlas” kelimesine işaret etmektedir.⁸⁹⁸

İman ile İslam kavramlarının birbirinden farklı olduğunu kabul eden Ehl-i Sünnet kelimcileri ise Eş'ârîler'dir. Mâturidîler'den Ebu'l-Muîn en-Neseî ile Ali el-Kârî iman ile İslam'ın iki ayrı mefhum olduğunu, çünkü imanın içten boyun eğme, İslam'ın ise dıştan boyun eğme manasına geldiğini, imanın kalbin, İslam'ın da organların işi olduğunu söylemişlerdir.⁸⁹⁹

İmam Eş'ârî'ye göre iman ile İslam farklı şeylerdir. Ona göre İslam, imandan daha geniş olup, imanı kuşatmaktadır. Yine o İslam diye nitelenen her şeyin iman olmadığı kanaatindedir.⁹⁰⁰

Eş'ârîler'den Cüveynî'ye göre imanda artma veya azalma söz konusu olmaz ancak Eş'ârîler'in çoğunluğuna göre iman hem artar hem de azalır.⁹⁰¹

⁸⁹³ el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, s. 505; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 443.

⁸⁹⁴ el-Yûsuf, 12/17.

⁸⁹⁵ el-İbrâhîm, 14/4.

⁸⁹⁶ el-Eş'ârî, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeyği ve'l-Bida'*, s. 123.

⁸⁹⁷ el-Beyyine, 98/5.

⁸⁹⁸ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 38.

⁸⁹⁹ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 52.

⁹⁰⁰ el-Eş'ârî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, s. 26.

⁹⁰¹ Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, s. 261; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 89.

B. Mezheplerin Büyük Günah Meselesiyle İlgili Görüşleri

Hz. Peygamber (a.s.)'in vefatından kısa bir süre sonra Hz. Osman'ın öldürülmesi ve özellikle Hz. Ali'nin halifeliği döneminde yaşanan Cemel ve Sıffin Savaşları'nda Müslümanların birbirlerini öldürmeleriyle birlikte büyük günah (kebîre) meselesi tartışılır hale geldi. Zira bu savaşlarda çarpışan iki grupta Müslümandı ve İslam, Müslümanların birbirlerini öldürmelerini de büyük günah saymıştı. Ama bu olaylarda Müslümanın Müslümanı öldürmesi durumu söz konusuydu. Bu durumda birbirini öldürenlerin durumu ne olmalıydı? Onları İslam dairesinden çıkarmak mı gerekiyordu? Katil mümin miydi yoksa değil miydi? İşte bu gibi sorular zihinleri epeyce meşgul etmiş ve birçok mezhep bu soruları kendi penceresinden yanıtlamaya çalışmıştır. Şimdi bu görüşleri görelim.

1. Hâricîlerin Büyük Günah Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Büyük günah konusunda ortaya çıkan sorular şunlardır: “Bir Müslüman büyük günah işledikten sonra da Müslüman olarak kalabilir mi? Yahut da yalnız iman yeterli midir, yoksa onun amellerde de kendisini göstermesi mi gerekir? Aşırı bir fırka olan Hâricîler büyük günah işleyen bir kimsenin artık Müslüman olarak kalamayacağını belirterek kendi cihad taşkınlıklarını mevcut idareye ve genel olarak İslam ümmetine karşı çevirdiler ve bunu da uzlaşmaz bir taassupla bir araya getirdikleri aşkın ve aşırı bir idealizmin adına yaptılar. “Lâ hukme illa lillâh” (hüküm yalnız Allah'ındır) sözü bu aşiret mensubunun parolası idi.⁹⁰²

Hâricîler'in hangi fikirlerin ışığı altında toplandıkları konusunda genel olarak şu üç görüş yaygındır:

1. Hz. Ali ile Hz. Osman'ı iki hakem Amr b. el-Âs ile Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi, Cemel vakasında bulunan Hz. Âişe ile Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'i ve hakemlerin hükmüne razı olan herkesi tekfir etmek.⁹⁰³

2. Büyük günah işleyeni tekfir etmek.

3. Zalim imama karşı çıkmayı vacip addetmek.⁹⁰⁴

el-Eş'ârî, sıralanan bu üç madde içerisinde Hâricîler'in, birinci ve üçüncü maddede ittifak halinde olduklarını ancak büyük günah işleyen kimse hakkında ittifakın olmadığını zira Necedât kolunun kendi görüşlerinden olanlardan suç işleyenleri tekfir etmediğini söyler. Yine

⁹⁰² Fazlurrahman, *İslâm*, s. 144.

⁹⁰³ Kummî-Nevbahtî, *Şîr Fırkalar*, s. 82.

⁹⁰⁴ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, s. 89.

o Hz. Ali'nin küfrü üzerinde ittifak olduğunu ancak bu küfrün şirk manasına mı yoksa değil mi? mevzusu üzerinde de ihtilaf olduğunu söyler.⁹⁰⁵

Aslında meselenin özünü “Amel imanın içinden bir cüz ve onun bir parçası mıdır, yoksa imandan ayrı ve onun dışında bir şey midir? Sorusu oluşturmaktadır.

Hâricîler imanını “Kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslamın esası olan rukûnları işlemektir”⁹⁰⁶ şeklinde yorumlamışlar, amelin imandan bir parça olduğunu ileri sürüp farz olsun nafîle olsun taatların tamamının iman mefhumuna dâhil olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁹⁰⁷ Bu üç rukûndan birisinin bulunmaması onlara göre kişiyi küfre götürür. Onlar ameli imanın bir cüzü kabul ettiklerinden büyük günah işleyen veya taatlardan birini terkedenden kişiyi kâfir olarak görmüşlerdir.⁹⁰⁸

Hâricîler'in iman-amel konusuyla ilgili delillerini yukarıda zikrettik. Onlar bu delillerin yanı sıra büyük günah işleyen kimseyi tekfir ederlerken İblîs hadisesinden bahseden Kur'an ayetiyle istidlâl ederler.⁹⁰⁹ Onlara göre İblîs, Allah'a karşı itaatkâr ve onu bilen birisi iken Hz. Âdem'e secde etmekten kaçınarak büyük günah işlemiştir. Bu sebeple o kâfir olarak lanetlenmiş ve ebedî cehennemde kalmasına hükmolunmuştur.⁹¹⁰

Şimdi de Hâricîler'in kollarından konumuzla alakalı görüşleriyle ön plana çıkanlara yer vereceğiz.

Hz. Ali'ye isyan ederek ilk Hâricî grubu oluşturan Muhakkime-i Ūlâ'ya göre Hz. Ali tahkim sonucu hüküm verme konusunda insanları görevlendirme konusunda hata etmiştir. Hz. Ali'yi tekfir eden bu fırka onun, Allah'ın hükmünü terk ettiğini söylemişlerdir. Onlar Hz. Ali, Hz. Osman, Cemel ashâbı, Muâviye⁹¹¹ ile taraftarları, iki hakemi, tahkime razı olanları, her günah ve suç işleyeni tekfir etmek üzere bir anlayış geliştirmişlerdir.⁹¹² Bu grup görüşlerini uygulamak için şiddete başvurmaktan kaçınmamıştır. Kılıçları ile çarşı pazar dolaşp, hiçbir şeyden habersiz masum insanların bulunduğu yerlerde Lâ hukme illâ lillâh diyerek kim geldiyse kılıç savurdular, kendileri öldürülünceye kadar da öldürmeye doymadılar.⁹¹³

⁹⁰⁵ el-Eş'ârî, *Makâlât*, I, 84; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 55.

⁹⁰⁶ el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd* s. 396.

⁹⁰⁷ el-Eş'ârî, *Makâlât*, I, 97.

⁹⁰⁸ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 24, 37, 72.

⁹⁰⁹ el-Bakara, 2/34.

⁹¹⁰ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 105.

⁹¹¹ Muâviye'nin kâfir ilan edilmesinin sebebi hilâfeti hak sahibinden gasbı dolayısıyladır. Bkz. Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 37.

⁹¹² el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 55; eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 109.

⁹¹³ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 60.

Nâfi b. el-Ezrak'ın görüşlerini benimseyen Ezârika'ya göre Hz. Ali ile birlikte Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Hz. Âişe, Abdullah b. Abbas⁹¹⁴ ve onlarla birlikte bulunan Müslümanları da tekfir ederek hepsinin cehennemde ebedî kalacaklardır. Muhaliflerin çocuklarını ve beraberinde bulunan kadınları öldürmek onlara göre mubahtır.⁹¹⁵ İbn Mulcem Hz. Ali'yi öldürmekle isabet etmiştir.⁹¹⁶

Necedât koluna göre ise onlar kendi görüşlerinden olanları tekfir etmeyip küçük günah işleyen ve bunda ısrarcı olanların müşrik olacağını belirtmişlerdir.⁹¹⁷

Sufriyye'ye göre hakkında had bulunan bir suçu işleyen ve kendisine zina, sirkat ve kazif gibi hadler uygulanan kimse, zâni, hırsız ve kâzif ismiyle anılmakla birlikte kâfir ve müşrik diye adlandırılmazlar. Hakkında had cezası bulunmayan namazı terk ve savaş esnasında kaçmak gibi büyük günahı işleyenler, bu fiilleri sebebiyle kâfir olurlar.⁹¹⁸

İbâdiyye'ye göre ise İslam ümmetinden kendilerine muhalif olanlar ne mümin ne de müşriktirler. Onlar kâfirdirler ancak onlarla nikâhlanılabilir ve onlardan miras alınabilir.⁹¹⁹

Beyhesiyye'ye göre ise bir günah işleyen kimsenin vâlinin huzuruna çıkarılıp cezası verilinceye kadar kâfir olduğuna dair şahitlik edilmez.⁹²⁰

Öyle anlaşılıyor ki Hâricîler bedevî zihin yapısını aşamamış ve bunu İslami uygulamalara da aksettirmişlerdir. Kabîle zihniyetiyle birlikte âsî ve topluma ayak uyduramayan bir insan tipolojisine sahip olan Hâricîler, hükümlerin zâhirine takılmış, günahla küfür arasındaki farkı tespit edememişlerdir.

2. Mürcie'nin Büyük Günah Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Hâricîlerin temel inanç esaslarındaki “küfür” vurgusunun yerine “iman” vurgusuyla öne çıkan Mürcie'nin Hâricî görüşe tepkisel nitelikte bir hareket olduğunu söyleyebiliriz.

Mürcie'ye göre büyük günahın neliği konusunda Bişr el-Merisî (218/833) şu şekilde tanım yapmıştır: “Allah'a isyan edilen her şey büyük günahtır.”⁹²¹

Mürcie'ye göre kible ehlinde büyük günah işleyenler, imanlı olmaları dolayısıyla mümindirler ancak büyük günah işledikleri için aynı zamanda fâsıktırlar. Onların durumları Allah'a kalmıştır, dilerse affeder, dilerse cezalandırır. Mürcie, fıskı imanın zıddı saymadığı ve amelleri imanın bir cüz'ü olarak kabul etmedikleri için, büyük günah işleyeni fıskı ile birlikte

⁹¹⁴ Hz. Ali, Tahkim karşıtı askerlerinin Harura'da toplandıklarını öğrenince onların durumunu yerinde incelemek üzere Abdullah b. Abbas'ı onlara göndermişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 175.

⁹¹⁵ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 113-114.

⁹¹⁶ Kutluay, *İslamiyette İtikâdi Mezheplerin Doğuşu*, s. 84.

⁹¹⁷ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 68.

⁹¹⁸ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s.134.

⁹¹⁹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 82.

⁹²⁰ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 88.

⁹²¹ el-Eş'ârî, *Makâlât*, I, 122.

kâmil bir mümin kabul etmektedir. Günah işleyen ister teville iste tevilsiz işlesin durum aynıdır. Bu yüzden onlar, teville kan dökmeleri, kadınları esir almaları ve malları yağmalamalarından dolayı Hâricîler’i fâsık olarak görmüşlerdir.⁹²² Onlar büyük günah işleyenin, günahı dolayısıyla fasık olmakla gerçek mümin olmaya devam ettiği fikrini şu şekilde formüle etmişlerdir: “Küfür içindeyken yapılan iyi ameller insana fayda vermediği gibi, iman üzere olanın yaptığı kötü ameller de ona zarar vermez.”⁹²³

Mürcie’nin asıl amacı büyük günah işleyenin bu dünyada mümin ve Müslüman olduğunu ortaya koymaktır. Bu iddialarını doğrulamak için Kur’an’dan deliller ortaya sürmektedirler.⁹²⁴ “...Ey Müminler topluca Allah’a tövbe edin ki felaha eresiniz.”⁹²⁵ “Eğer inanlardan iki grup savaşılırsa onların aralarını düzeltin; şayet biri ötekine saldırırsa, Allah’ın buyruğuna dönene kadar saldıran tarafla savaşın, dönerse artık adaletle onların arasını düzeltin ve adil olun, Allah adaletli olanları sever.”⁹²⁶ Bu ayette adam öldürmek kebîreden olmasına rağmen, birbirleriyle savaşan iki grubun inançlı oluşundan bahsedilmektedir.

Ebû Hanîfe, bir Müslümanın helal saymaması şartıyla, büyük günahlardan birini işlemesiyle kâfir sayılmayacağını, bu durumdaki bir kimseden iman isminin kaldırılmayacağını, ona gerçek anlamda mümin denileceğini söyler. Ona göre bir müminin kâfir olmamakla beraber günahkâr olması caizdir. O, “Günahların mümine zarar vermez” ve “Günah işleyen kimse cehenneme girmez” de denilemeyeceğini söyler. Yine o, “Dünyadan mümin olarak ayrılan kimse, fâsık da olsa cehennemde ebedî kalacaktır” diyemeyiz demektedir. Ayrıca ona göre Allah’a ortak koşmak ve küfür dışında, büyük ve küçük günah işleyen fakat tevbe etmeden mümin olarak ölen kimsenin durumu Allah’ın dilemesine bağlıdır. Dilerse ona cehennemde azap eder, dilerse affeder ve hiç azaba uğratmaz.⁹²⁷

Ebû Hanîfe, Hz. Peygamber (a.s.)’in ashâbından birbirleriyle savaşan ve birbirlerini öldüren iki grubu mümin kabul etmekle beraber, hangisinin haklı hangisinin haksız olduğu konusunda, her ikisine de haklı yahut her ikisine de haksız demenin bid’at olduğunu bu sebeple işin Allah’a havale edilmesi gerektiğini en doğrusunun O’nun tarafından bilineceğini söylemektedir. Yine ona göre Kible ehli mümindir. İmanla birlikte bütün farizaları işleyen cennetliktir. İmanı ve ameli terkeden kimse ise kâfir ve cehennemliktir. İmanı olduğu halde

⁹²² el-Eş’ârî, *Makâlât*, I/230, II/357,358.

⁹²³ İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 206.

⁹²⁴ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, s. 106-107.

⁹²⁵ en-Nûr, 24/31.

⁹²⁶ el-Hucurât, 49/9.

⁹²⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu l-Ekber*, s. 43-49.

farizaların bazısını terkeden kimse, günahkâr mümindir. Ahiretteki durumu Allah'a kalmıştır.⁹²⁸

Mürcie'ye göre hükmün Allah'a ertelenmesi, sadece büyük günah işleyenlerin durumuyla ilgilidir. Çünkü günah işlememiş ve günahından tevbe ederek ölmüş olanlar cennetlidir. Kâfir olarak ölmüş ise cehennemlidir. Bu yüzden onlara göre başta Hz. Osman, Hz. Ali ve taraftarları olmak üzere büyük günah işleyen hiç kimsenin cennetlik veya cehennemlik olduğuna bu dünyada şahitlik edilemez. Hz. Osman, Hz. Ali için böyle bir ircâyı uygulayan Mürcie daha sonra bunu bütün günah işleyenler için yürürlüğe koymuştur.⁹²⁹ Ve Mürcie'ye göre ilk ircâ Hz. Mûsâ zamanında ortaya çıkmıştır. Şöyle ki Firavun Hz. Mûsâ'ya: "Peki, ya ilk nesillerin hali ne olacak diye sorunca", kendisine vahiy gelen Mûsâ şöyle dedi: "Onların bilgisi Rabbimin yanında bir kitaptadır, Rabbim şaşmaz ve unutmaz."⁹³⁰ Firavun onun bu deliline karşı bir cevap veremedi.⁹³¹

Mürcie'nin buraya kadar anlatılan büyük günah meselesi ile ilgili görüşlerini özetlersek, günah işlememiş veya ölmeden önce tevbe etmesi sonucu günahları affedilmiş bir mümin için cennetlik; küfür üzere ölen birisi için cehennemlik olduğuna şahitlik edilir. Ancak büyük günah işleyen birisine gelince onun hakkında yorum yapılmaz ve durumu Allah'a bırakılır.

Mürcie'nin kollarını kısaca özetleyecek olursak, Yunûsiyye'ye göre kalbinde Allah'a karşı itaat, halis ve kesin bir şekilde muhabbet yerleşmiş olan bir kimseden bir mâsiyet sudur ederse, kesin inancı ve samimiyeti sebebiyle bu durum ona zarar vermez. Ubeydiyye koluna göre şirkten daha küçük olan günahlar mutlaka affedilir. Ona göre kul tevhid üzere öldüğünde işlediği günahlar ve kötülükler kendisine zarar vermez. Bişr el-Merîsî'ye göre büyük günahlar işleyenler ateşe girdiklerinde günahlarınca azap gördükten sonra oradan çıkacaklardır, ebedî kalmak muhâldir ve adalete uygun değildir. Tûmeniyye'ye göre Müslümanların küfür sayarak üzerinde ittifak etmediği büyük veya küçük bir mâsiyeti işleyen kişi için "haddi aştı" denilse de "kayıtsız şartsız fâsik"⁹³² denilmez. Namaz ve orucun terk edilmesini helal sayarak terk etme küfürdür. Fakat bunları kaza etme niyetiyle terk eden kâfir olmaz.⁹³³ Yine Mürcie'nin kollarından sayılan Kerrâmiyye'ye göre,⁹³⁴ kalben Allah'ı peygamberleri ve peygamberlerin getirdiklerini kabul eden fakat bunları diliyle söylemeyen kişi kâfir sayılır, mümin olma özelliğini yitirir. "İman, yalnızca Allah'ı, resullerini ve ondan gelen her şeyi bilmektir." diyen

⁹²⁸ Bkz. Ebû Hanîfe, "Risâle ilâ Osman el-Bettî", *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. çev. Mustafa Öz. s. 541.

⁹²⁹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 111.

⁹³⁰ el-Tâhâ, 20/51-52.

⁹³¹ Hasan b. Muhammed, *Kitâbu'l-İrcâ*, Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* içinde s. 543.

⁹³² el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 192.

⁹³³ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 137-143.

⁹³⁴ Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 112.

ve Mürcie'nin cebirci tarafını teşkil eden ve Horasan Mürcie'si de denilen⁹³⁵ Cehmiyye'ye göre⁹³⁶ ise Allah ve peygamberlerini bilmemek küfürdür.⁹³⁷

3. Mu'tezile'nin Büyük Günah Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Mu'tezilî âlimlerden Kâdî Abdülcebbâr, büyük günahı şöyle tarif etmiştir: "Kişinin işlediği zaman cezayı hak ettiği ve işlemiş olduğu sevapları yok eden günahlardır."⁹³⁸

Genel görüşe göre bu meselenin özü Mu'tezile'nin kurucusu sayılan Vâsıl b. Atâ'nın Hasan el-Basrî'nin halkasında bulunduğu sırada hocasına büyük günah işleyenlerin durumu hakkında sorulan bir soru üzerine, hocasının cevap vermesini beklemeden, büyük günah işleyenler için mutlak olarak kâfir veya mümin diyemeyeceğini o tür kimselerin iman ve küfür arasında bir menzile veya mertebede (el-menziletu beyne'l-menziletayn) bulunacaklarını belirtmesiyle başlamıştır.⁹³⁹

Vâsıl'a göre büyük günah işleyen kişi tevbe etmeden dünyadan ahirete giderse ebedî olarak cehennemde kalacaktır. Büyük günah işleyen kimse ne kâfirdir, ne mümindir ne de münafıktır. O kişi fâsıktır.⁹⁴⁰ Çünkü ahirette biri cennette, diğeri cehennemde olan iki zümre vardır. Fakat tevbe etmeden ölen kimsenin azabı kâfirlerin azabından daha hafif, bulunacağı yer ise kâfirlerden daha üstte olacaktır. O, Cemel ve Sıffin Savaşı'na katılanların hangisi olduğu bilinmemekle birlikte birinin mutlaka hatalı olduğunu söylemiştir. Hz. Osman'ın katilleri ve onu yarımsız bırakanlar hakkında da aynı kanaati belirtmiştir. Ona göre iki gruptan biri, tıpkı lian hadisesindeki eşler gibi hangisi olduğu kesin olarak bilinmeksizin fâsıktır. Nasıl lian olayında birbirleriyle lanetleşen karı ve kocanın şehadetleri kabul edilmezse, en azından bu fırkaların mensuplarının da şehadetleri makbul değildir. Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın bir bakla demeti hakkındaki şehadetleri bile kabul edilmez.⁹⁴¹

el-Menziletu beyne'l-menziletayn konusunda Mu'tezile içerisinde ittifak hâsıl olmuşken Muhammed b. Şebîb el-Basrî, es-Sâlihî ve el-Hâlidî'nin büyük günah işleyenlerin cezası hakkında kararsız kalmaları hariç, Allah'ın büyük günah işleyenleri bağışlamayacağı hususunda da Mu'tezile arasında ittifak vardır.⁹⁴²

⁹³⁵ Kummî-Nevbahtî, *Şiî Fırkalar*, s. 61.

⁹³⁶ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 38.

⁹³⁷ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 71.

⁹³⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 632.

⁹³⁹ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 42-43.

⁹⁴⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 138.

⁹⁴¹ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 43.

⁹⁴² el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 94-96.

Mu'tezile'nin imanın "kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslam'ın esası olan rukûnları işlemektir" şeklinde bir anlayışa sahip olduğunu yukarıda açıklamıştık. Her ne kadar Mu'tezile ile Hâricîler büyük günah işleyen ahiretteki durumu hakkında fikir birliğine varmış gibi görünüyorsa da Hâricîlere göre büyük günah işleyen kâfir olmaktadır ve cehennemlidir. Ancak Mu'tezile'ye göre ise büyük günah işleyen kişi kâfir değil fâsıktır ve tevbe etmeden ölürse ebedî cehennemlik olur. Yine dikkatimizi çeken bir husus da Mu'tezile'nin beş temel ilkesinden ikisini (el-menziletu beyne'l-menziletayn-el-va'd ve'l-vaîd) büyük günah meselesine hasretmiş olmasıdır.

Mu'tezile'nin kollarını kısaca özetleyecek olursak, Bişriyye'ye göre tevbe eden ve daha sonra günaha dönen, tevbe etmeden önceki fiilinin de cezasını görür, zira tevbe etmeden önce günaha tekrar dönmeyeceğini belirtmiştir. Cübbâiyye ve Behşemiyye koluna göre hayırlı karakter ve hasletler bir kimsede toplandığı zaman, o kimsenin mümin ismini alacağını, büyük günah işleyen de mümin veya kâfir değil, fâsık olacağını, eğer tevbe etmeden ölürse cehennemde sonsuza dek kalacağını kabul ederler.⁹⁴³ Amriyye ise genel görüşün dışına çıkarak Cemel ve Sıffin Savaşları'na katılanlardan her ikisinin de hatalı ve fâsık olduğuna hükmetmiştir.⁹⁴⁴

4. Şîa'nın Büyük Günah Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Kuleynî'de kebâirin tanımı bir rivayette şu şekilde geçmektedir: "Kişinin yaptıkları şeyler karşılığında Allah'ın cehennemi verdiği günahlardır." daha sonraki rivayetlerde ise büyük günahlar sayılmaktadır. Buna göre kebâir olarak görülenler şunlardır: "haksız yere adam öldürmek, ana-babaya isyan, faiz yemek, namuslu birine zina iftirası, yetim malı yemek, savaştan kaçmak ve kebâirin en büyüğü olan şirk" bu kapsama dâhil edilmektedir.⁹⁴⁵

Şeyh Müfid, "Allah'ı bilip, ikrar eden mürtekib-i kebîrenin İslam'dan çıkmayacağı, işlemiş oldukları günahlar sebebiyle fâsık da olsa bu kişinin müslüman olduğu" hususunda İmâmiyye arasında ittifak bulunduğunu söyler. Yine İmâmiyye'nin Hz. Peygamber (a.s.)'in kıyamet gününde ümmetinden büyük günah işleyenlere şefaate edeceği, Hz. Ali'nin de kendi taraftarlarından büyük günah işleyenler hakkında şefaatte bulunacağı konusunda ittifak halinde olduğunu belirtir.⁹⁴⁶

⁹⁴³ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 56-69.

⁹⁴⁴ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 101.

⁹⁴⁵ el-Kuleynî, *Usûlu'l-Kâfî*, II, 607.

⁹⁴⁶ Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlat*, s. 46, 48.

İmâmiyye'ye göre hakîki tevbe pişmanlıktır ve günahlara karşı tevbe gereklidir.⁹⁴⁷ Küfürden sonra yapılan tevbe önceki amelleri iptal etmez. Bu konuda Kuleynî'de Ebû Ca'fer'e atfedilen şöyle bir rivayet geçmektedir: "Bir kimse mümin iken bazı hayırlar işlemiş olsa daha sonra bu kişi kâfir olup arkasından pişmanlık duysa, ahirette imanlıyken işlemiş oldukları da dâhil bütün amellerinden hesaba çekilir."⁹⁴⁸

İmâmiyye iman-küfür sınırını büyük ölçüde imâmet endeksli oluşturmuştur. Onlara göre Hz. Peygamber (a.s.) ve imamların haber verdiği geçmiş peygamberlerin haberleri, indirilmiş olan kitaplar, meleklerin varlığı, kabir ahvâli, kıyâmet ahvâli, haşr, neşr, cennet, cehennem, Hz. Ali'nin kıyamet gününde susuzlara su vereceği havuz haktır ve masumların haber verdiği diğer hususlar dâhil, hepsine iman gereklidir.⁹⁴⁹

On iki imamı sevmek iman; onlardan nefret küfürdür. Onların buyruğu Allah'ın emri; yasakları da Allah'ın nehidir. Onlara itaat Allah'a itaat; onlara itaatsizlik Allah'a karşı gelmedir. Onların dostu Allah'ın dostu; düşmanları da Allah'ın düşmanlarıdır. Cennete işaret eden her ayet ancak Nebî (a.s.), imamlar, onlara uyanlar ve taraftarları hakkındadır. Cehenneme işaret eden her ayet ise onları muhalifleri hakkındadır.⁹⁵⁰

İmâmiyye'ye göre, Hz. Ali, ashâbı tahkimden başka şeye yanaşmadıkları ve savaştan da kaçındıkları için tahkime gitmekte haklıdır. Bu olayda hakemlerin her ikisi de hakka riayet etmediler ve Hz. Ali'yi terkettiler. Böylece onların her ikisi de hata işledi ve küfre düştüler. Hz. Ali ise böyle davranmakla isabet etti.⁹⁵¹ Yine Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah Zübeyr b. Avvâm ve bu ikisininin dışındakilerle yaptığı savaşlarda haklı idi. Hz. Ali'ye karşı savaşan ve ona cephe alanların hepsi de hatalıdır ve halkın Hz. Ali ile birlikte bunlara karşı savaşması gerekirdi.⁹⁵²

İmâmiyye (Bağdâdiye göre İmâmiyye'nin çoğunluğu⁹⁵³) bir adım daha ileri giderek sahâbenin ileri gelenleri hakkında en azı zulüm ve tecavüz isnadı olmak üzere, itham etmeye ve onları kâfir saymaya yöneldi.⁹⁵⁴

⁹⁴⁷ Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlat*, s. 86.

⁹⁴⁸ el-Kuleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, II, 712.

⁹⁴⁹ Bkz. Hasan et-Tûsî, "el-Akâidu'l-Ca'feriyye" *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. çev: Mustafa Öz, s. 293.

⁹⁵⁰ Bkz. Şeyh Sadûk, "Risâletü'l-İtikâdâtü'l-İmâmiyye" *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. çev: Mustafa Öz, s. 277, 281.

⁹⁵¹ Kummi-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 83-84.

⁹⁵² Kummi-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 80.

⁹⁵³ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 308.

⁹⁵⁴ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 164.

İmâmiyye'nin Kâmiliyye koluna göre Hz. Ali'ye biatı terkettikleri için sahabe küfre girmiştir. Sıffin olayında Hz. Ali kendisine biat etmeyenlerle savaşmadığı için de küfre girmiştir.⁹⁵⁵

Zeydiyye'nin lideri Zeyd b. Ali iman ve küfür konusunda arkadaşı olarak kabul edilen Vâsıl b. Atâ'dan etkilenmiştir. Ona göre kebîre işleyen kimseye mümin denilmez. Kâfir de denilmez. Çünkü Kâfirler müşriktirler. Kebîre işleyen kimse, üzerine namaz kılınması, Müslüman mezarlığına defnedilmesi ve yakınlarının kendisine mirasçı olmaları sebebiyle kâfir sayılamaz.⁹⁵⁶

Zeyd b. Ali'ye göre amel imana dâhildir. Bu sebeple büyük günah işleyen Ehl-i Kible'den biri tevbe etmeden öldüğünde kâfir olarak ölür. –dünyada iken büyük günah işleyenin kâfir değil de fâsık olarak isimlendirildiğini bir üst paragrafta belirttik- Allah'a, meleklerle, Kitab'a ve Nebîlere inanıp da Allah haram kıldığı halde yeryüzünde fesada koşan, haksız yere adam öldüren, hırsızlık yapan zina eden kişiler cehenneme atılacak kişilerdir. İmanı amelden ayrı tutarak sadece amelsiz imanı cennete girmek için yeterli görenler, Allah'a iftira eden ve dînî hafife alan kişilerdir.⁹⁵⁷

İsmâîlîler'den olan Karâmita grubu kendilerine muhalefet edenleri kâfir ve müşrik olarak görürler. Ve bu kimselerin kanları, malları ve esir edilmeleri helaldir. Yine aynı grup kendi aralarında bile bazılarının mal, beden ve canlarının diğer bazılarına helal olduğunu, böyle bir hareketin hâlis bir iman sayıldığını söylerler.⁹⁵⁸

Nizârî İsmâîlîlerine gelince onlar îmanın sadece imama inanmakla mümkün olduğunu aksi durumun küfür olduğunu söylerler.⁹⁵⁹

5. Ehl-i Sünnet'in Büyük Günah Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Hadis taraftarları büyük günah kavramının içeriğini hadislerle tespit ederler. Hadislere göre genelde Allah'a şirk koşmak, ana-babaya isyan, yalan yere şahitlik, sihir, haksız yere adam öldürmek, yetim malı yemek, faiz yemek, savaştan kaçmak, mümin ve iffetli kadınlara iftira atmak gibi günahlar büyük günah sayılır.⁹⁶⁰

Selef âlimlerinin büyük günah konusundaki yaklaşımlarında birçok farklılık söz konusudur. Kutlu Selef'in konu hakkındaki görüşlerini şu şekilde özetlemektedir: “İman ve İslam kavramları bazılarına göre aynı anlamda, bazılarına göre ise farklı anlamdadır. Bu iki

⁹⁵⁵ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 39.

⁹⁵⁶ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 153-157; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 138.

⁹⁵⁷ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s. 239.

⁹⁵⁸ el-Malatî, *et-Tenbih*, s. 20-21; Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, s. 118.

⁹⁵⁹ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 152.

⁹⁶⁰ İbn Mende, *el-İmân*, s. 565-578.

kavramın özdeşliğini savunanlar, amelleri hem imanın, hem de İslam'ın birer parçası olarak kabul ederken; farklılığını savunanlar, amelleri İslam'ın değil sadece imanın bir parçası kabul etmişlerdir. Büyük günah işleyeni iman ve İslam'ın özdeşliğini kabul edenlere göre hem imandan hem de İslam'dan çıkar fakat inkâra götüren cinsten bir şirk veya küfre değil, onların aşağısındaki bir şirk veya küfre girer. İman ve İslam'ın farklılığını savunanlara göre ise büyük günah işleyen imandan çıkar fakat İslam'dan çıkmaz. Bazıları ise günahları kendi arasında imandan çıkaran veya hem imandan hem İslam'dan çıkaranlar şeklinde bir ayırımı gitmişlerdir. Ancak hangi günahların imandan, hangi günahların hem imandan hem de İslam'dan çıkardığı konusunda önemli görüş ayrılıkları vardır.”⁹⁶¹

Mâturîdî anlayışa göre göre büyük veya küçük herhangi bir günah işleyen, işlediği günahı hafife almayan veya helal saymayan kimse dinden çıkmaz. İman dairesinden çıkış, dîni gerçekleri reddetmekle olur. Kötü davranışlar sergilemekten ibaret olan günahlar kalpteki tasdiki etkilemedikçe iman zedelenmez. Kur'an'da günah işleyenlerden bahsedilirken, onların mümin veya iman edenler olduğu belirtilmekte ayrıca selam veren insana karşı “sen mümin değilsin” şeklinde karşı çıkılıp rencide edilmesinin doğru olmadığı ortaya konulmaktadır.⁹⁶² Ayrıca günah işleyen kimselerin tevbe etmesi istenerek, işledikleri günaha ısrar etmedikçe ve cehennemlik oldukları kendilerine açıkça belli olmadıkça affedilecekleri ifade edilmiş, Hz. Peygamber (a.s.)'in müminler için Allah'tan af ve mağfiret dilemesi emredilmiş, Allah'ın affediciliği belirtilmiştir.⁹⁶³ Büyük günah işleyen kimse günahkâr ve fâsık ismini almakla birlikte şirk ve küfür günahını işlemediği sürece imandan çıkmış olmaz. Bir başka ifadeyle kebîre işleyen biri işlediği kebîre sebebiyle suçlu ve günahkârdır fakat imanı sebebiyle mümindir. Amel iman unsurunun bir cüz'ünü teşkil etmediği için, kebîre işleyen imandan çıkmış olmaz. Büyük günah işleyen tevbe etmeden ölmüş olsa bile cehennemde temelli kalmaz Mâturîdî'nin din anlayışından “İslamiyet'in benimsenmesi kolay, terki zor bir din olduğu” yolunda bir sonuç çıkarmak mümkündür.⁹⁶⁴

Eş'ariyye'ye göre kible ehli olan herkes mümindir. Bu kişi imanıyla mümin; büyük günah ve fısık sebebiyle fâsık olur. Kim bir döğme fiilini işlerse darp eden yahut döğen; öldürme fiilini işlerse kâtil; inkâr ederse kâfir; günah işlerse fâsık; iman ederse mümin ismini

⁹⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 141-152.

⁹⁶² en-Nisâ, 4/94; el-Hucurât, 49/9.

⁹⁶³ et-Tevbe, 9/113; en-Nûr, 24/31; el-Muhammed, 47/19.

⁹⁶⁴ el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, s. 417-475; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 84; Topaloğlu, “Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Kelâmî Görüşleri”, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, der. Kutlu, s. 195-197; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 442-443; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s. 91; Neseî, *Tevhidin Esasları*, s. 135.

alır.⁹⁶⁵ İman eden kimse işlemiş olduğu günahlarla imandan çıkmış olmaz.⁹⁶⁶ Eğer fâsık fiskından önce tevhide inanıyorsa, işlediği büyük günah onun mümin olma durumunu zedelemeyiz. Ancak bir kişi işlemiş olduğu zina, hırsızlık vb. büyük günahları helal sayarak işlerse o zaman kâfir olur.⁹⁶⁷

Ehl-i Sünnet'in genel görüşlerini ele alacak olursak onlar (Ehl-i Sünnet), Hz. Ali'nin kendi sırası içindeki imamlığını kabul etmiş, onun Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşlarında haklı olduğunu söylemişlerdir. Yine Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın tevbe ettiğini ve savaştan vazgeçtiğini, Hz. Âişe'nin de iki takımın arasını düzeltmek amacıyla olduğunu ancak Benû Dabbe ve Ezd kabilesi mensuplarının onun fikrini çeldiklerini ve izni dışında Hz. Ali ile çarpıştıklarını söylemişlerdir. Sıffin olayında Muâviye ve adamları ise hataya düştükleri bir tevile kapılarak ona karşı isyan etmişler fakat hataları yüzünden küfre düşmemişlerdir.⁹⁶⁸

Ehl-i Sünnet'in sahâbeyi koruyup kolladığını, onlar hakkında ta'n ve küfürden uzak durduklarını gözlemliyoruz. İbn Teymiyye'nin *es-Sârimu'l Meslûl* adlı eserinde geçen bir hadise göre sahabeye sövüp hakaret eden şiddetli bir şekilde dövülür.⁹⁶⁹

Hadislerde sahabenin üstünlüğü ile ilgili birçok rivayet vardır. “ Hz. Âişe'den gelen rivayette Hz. Peygamber (a.s.): “İnsanların en iyisinin kendi içerisinde bulunduğu nesil, sonra ikinci nesil, sonra üçüncü nesil” olduğunu belirtmiştir.⁹⁷⁰ Yine rivayette Hz. Peygamber (a.s.), şöyle buyurmuştur: “Ashabıma sövmeyiniz / kötü söz söylemeyiniz. Eğer biriniz Uhud dağı kadar altın sadaka verse onları verdiği ne bir avuç sadakaya ne de yarısına erişilebilir.”⁹⁷¹

“Müminler ağaç altında sana biat ettikleri zaman Allah onlardan razı olmuştur...”⁹⁷² yine “Ağacın altında biat edenlerden hiç kimseyi ateş yakmayacaktır” hadisi rivayet edilmiştir.⁹⁷³

Yine bazı sahâbîlerin daha hayatta iken cennetle müjdelendiklerine dair hakkında “sahih” yorumu yapılan rivayetler vardır. “Hz. Peygamber (a.s.): “On kişi vardır ki cennettedir: Ebûbekir, Ömer, Osman, Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman, Ebû Ubeyde, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Saîd b. Zeyd”⁹⁷⁴

⁹⁶⁵ el-Eş'ârî, *Kitabü'l-Luma'* s. 123.

⁹⁶⁶ el-Eş'ârî, *Kitabü'l-Luma'* s. 124.

⁹⁶⁷ el-Eş'ârî, *el-İbâne*, s. 26.

⁹⁶⁸ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 342.

⁹⁶⁹ İbn Teymiyye, *es-Sârimu'l Meslûl alâ Şâtimi'r-Rasûl*, s. 93.

⁹⁷⁰ el-Müslim, *es-Sahîh*, Fedâilu's-Sahâbe, 2536.

⁹⁷¹ el-Müslim, *es-Sahîh*, Fedâilu's-Sahâbe, 2540.

⁹⁷² el-Fetih, 48/18.

⁹⁷³ et-Tirmizî, *es-Sünen*, Menâkıb, 3860.

⁹⁷⁴ et-Tirmizî, *es-Sünen*, Menâkıb, 3748.

İmam Mâlik, Peygamber (a.s.)'e sövenin öldürülmesi, Ashâba sövenin ise uygun bir şekilde te'dîp edilmesi kanaatindedir.⁹⁷⁵ Ahmed b. Hanbel'e göre ise sahabeden birine söven dövülür ancak onun küfrüne hükmedilmez.⁹⁷⁶

İbn Teymiyye, Hz. Osman, Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Hz. Âişe'nin cennet ehlinden olduklarını Ebû Mûsâ, Amr b. el-Âs ve Muâviye'nin sahabenin faziletliyelerinden olduğunu yine onların birer müctehid olup doğruyu isabet ettirdiklerinde iki sevap yanlışı isabet ettirdiklerinde ise tek sevap kazanacaklarını ve onların hatalarının bağışlanacağını söylemektedir.⁹⁷⁷

Ehl-i Sünnet kelimcileri "Kim bir mümini kasten öldürürse cezası içinde ebedî kalıcı olmak üzere cehennemdir."⁹⁷⁸ ayetinin "Kim bir mümin öldürmeyi helal görürse" ya da "Mümin olduğu için öldürürse" şeklinde tevil etmişlerdir.⁹⁷⁹ Sallâbî bu hadiste tehdit edilen kişilerin İslam dışı maksatlarla karşı karşıya gelen kişiler olduğunu, icthad sebebiyle karşı karşıya gelen kişiler olmadığını söylemektedir. "Cehennemdedir" şeklindeki ifade de "Cehennemi hak etmiştir" manasında olduğunu söylemektedir.⁹⁸⁰

C. Mezheplerin İmâmet Meselesiyle İlgili Görüşleri

İmâmet meselesi Cemel ve Sıffin Savaşları öncesinde tartışılmış olmasına rağmen bu iki savaş sonrasında da güncelliğini yitirmeden tartışılmaya devam edilmiştir. Hz. Peygamber (a.s.)'in vefatını müteakip Hz. Ebûbekir'e Benû Saîde'de biat edilmesiyle başlayan devlet başkanlığı meselesi sonraki nesillere de yansısıyla ümmetin en önemli sorunu haline gelmiştir. İslam'da dînî hususların hiçbirinde, imâmet hususunda olduğu kadar taraflar birbirine karşı silaha sarılmamışlardır.⁹⁸¹ Cemel ve Sıffin Savaşları'nın ortaya çıkarmış olduğu derin ayrılıklar toplumda Hz. Ali'nin halifeliği konusunda bir konsensüs oluşmasına mani olmuştur. Bu da onun hilafetinin meşruluğunun sorgulanmasına yol açmıştır. Daha sonra mezhepler halifenin Allah ve Peygamber tarafından belirlenmiş bir kimse mi olacak yahut ümmetin kendi arasında yaptığı bir seçimle mi iş başına gelecek veya kendisinin yahut kabilesinin gücüyle mi hâkim olacaktır? Halife seçilen kimsenin ruhânî ve cismânî salâhiyetleri nelerdir? İmâmet ümmetin rey ve tayinine bırakılabilecek bir iş midir? Dört

⁹⁷⁵ İbn Teymiyye, *es-Sârimu'l Meslûl*, s. 567.

⁹⁷⁶ İbn Teymiyye, *es-Sârimu'l Meslûl*, s. 569.

⁹⁷⁷ İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, IV, 431.

⁹⁷⁸ en-Nisâ, 4/93.

⁹⁷⁹ Ebu'l-Hasen Ali el-Kârî, *Şerhu's-Şifâ*, II, 401.

⁹⁸⁰ Ali Muhammed es-Sallâbî, *IV. Halife Hz. Ali Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, s. 557.

⁹⁸¹ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 13.

halifenin hilâfeti meşru mudur? gibi soruları kendi bünyelerinde sorgulamışlar ve bu meseleler ışığı altında da kendi düşünce yapılarını geliştirmişlerdir.

1. Hâricîler'in İmâmet Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Hâricî perspektifin imâmet nazariyesini kelâmî çerçevede ele alıp tespit ettikleri söylenemez. Onların konuya dair görüşlerini münakaşa ve münazara tarzı gelen rivayetlerden öğrenmekteyiz. Hâricîler imâmet makamında bulunanlar için “emîru’l-mü’minîn,⁹⁸² imâmu’l-muslimîn, halifetu’l-muslimîn, tâlibu’l-hak, imâmu’l-ahkâm” gibi isimleri kullanmalarına rağmen genelde “imam” ismini kullanmışlardır.⁹⁸³

Hâricîlere göre serbest seçime istinad eden Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer devirlerini iyi olarak değerlendirip (tevellî) ideal dönemler olarak saymış ve sahih görülmüştür.⁹⁸⁴ Hz. Osman’ın hilafeti de sahih olmakla beraber hilafetin ilk altı yılından sonra vilâyetleri kendi akrabalarına tahsis ettiği, kendinden önceki iki halifenin yolundan uzaklaştığı ve lâıyk olmayan davranışlarda bulunduğu için büyük günah işlemiş ve büyük günah üzere ölmüştür. Tahkime kadar ki dönemini ittifakla meşrû hilafet dönemi olarak kabul eden Hâricîler,⁹⁸⁵ tahkim olayından sonra da Hz. Ali’nin küfre girdiğini ve küfründen tevbe etmeyerek kâfir olduğunu söyleyerek⁹⁸⁶ son iki halifeden uzak durmuşlardır (teberrî).⁹⁸⁷ Onlara göre halife Müslümanların hür seçimine dayalı olarak şûrâ yoluyla seçilir. Halkın seçtiği devlet başkanı adaleti temsil ettiği ve zulümden kaçındığı, şeriatı uyguladığı ve sapkınlıktan uzak durduğu sürece itaata layıktır. Fakat haktan ayrıldığında, görevi bırakması, bırakmaması halinde görevden azledilmesi ve katledilmesi vücûbiyeti bulunmaktadır.⁹⁸⁸ Onlar Hz. Ali’nin tahkimi kabul etmesinden sonra kendisini tekfir etmelerinin dînî meşrûiyetini bu esasa dayandırırılar.⁹⁸⁹

Hâricîlerin siyâsî ve itikâdî düşüncesinde genel olarak halifesiz İslam toplumunun olabileceği düşüncesinin mümkün olduğu vurgulanmaktadır.⁹⁹⁰ Onlar kendi pratiklerine göre bir imâmet teorisi geliştirdiler. Kureyş aristokratlarının birbirine düşmesinden yararlanarak,⁹⁹¹ temelde “Kureyş’in üstünlüğü” fikrine karşı çıkmış, imâmetin “Araplar”a özgü bir hak olmadığını ve Kureyş’li’den başkasına verilebileceği fikrini öne sürmüşlerdir. Onlar eşitlik

⁹⁸² er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, s. 282.

⁹⁸³ Osman Aydınlı, *Mu’tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 26.

⁹⁸⁴ el-Eş’ârî, *Makâlât*, I, 109.

⁹⁸⁵ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 93.

⁹⁸⁶ el-Belâzurî, *Ensâb*, III, 129; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslam*, III, 162; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 577.

⁹⁸⁷ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 37.

⁹⁸⁸ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 107-111; Aydınlı, *Mu’tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 26.

⁹⁸⁹ Akbulut, “Hâricîliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi,” s. 368.

⁹⁹⁰ Ömer Faruk Teber, “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatın Meşrûiyeti Sorunu,” s. 63.

⁹⁹¹ Akbulut, “Hâricîliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi,” s. 340.

tafaftarı oldukları için Kureyş'ten birinin halife olması gereğini öne süren sünnî görüşü kabul etmemişlerdir.⁹⁹² Bu hususta Müslüman ve âdil olma şartını yeterli görmüşlerdir. Onlara göre âlim ve cesur olan her Müslüman, nesebi ne olursa olsun, zenci bir köle de olsa, karakteri mükemmel olan herkes⁹⁹³ emîru'l-mü'minîn olabilir.⁹⁹⁴ Nitekim Nâfi b. Ezrak, Katarî b. el-Fücâe, Necde b. Âmir gibi biat ettikleri kimseler de Kureyş'den değillerdi. Böylece Kureyş'in merkezî otoritesine ilk tepkinin onlar tarafından ortaya konulduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹⁵

İmâmetin nesepten devam etmeyeceği ve kendi aralarından bir imam seçebilecekleri görüşü için el-Bakara Sûresi 124. Ayetini kendilerine delil yapmışlardır. Bu ayete göre Hz. İbrahim “soyumdan da önderler yap “demişti. Rabbi, zalimlere ahdim ermez dedi” bu ayetten hareketle onlar imâmetin belli bir nesle ait olmadığı aksine âdil her kişinin imam olabileceği görüşünü savundular.⁹⁹⁶

Hâricîlere göre devletin ve seçilecek halifenin en önemli görevi toplum içinde adaleti tesis etmek olduğu için, devletin başında bulunan kişinin en mühim vazifesi iyiliği emretmek ve kötülükten kaçındırmaktır.⁹⁹⁷

Hâricîler'in kollarından Necdiyye dışındakilere göre, Kitap ve Sünneti iyi bilen ve onları uygulayan güvenilir her insanın –kabîlesi ne olursa olsun- imam olması uygundur ve imâmet iki kişinin biatı ile tahakkuk eder. Necdiyye koluna göre ise ümmetin ne imama ne de başkasına ihtiyacı vardır. Halka düşen ise Allah'ın kitabı ile amel etmektir.⁹⁹⁸ Hamziyye kolu ise bir noktada birleşmediği takdirde ve parçalanmaları yok edilmediği sürece aynı zamanda iki imamın bulunabileceğini caiz görmüştür.⁹⁹⁹ Muhakkime-i Ūlâ'ya göre âdil ve zulümden uzak duran her imam meşrû kabul edilir. Böyle bir imama itaat vacip ona karşı çıkanlarla savaşmak gereklidir.¹⁰⁰⁰ İbâziyye'ye göre devlet başkanının seçilmesi, tayin ve tespiti dînî bir vazifedir. İmam ancak seçimler yoluyla iş başına gelebilir. İmâmette soy değil inançlı olmaktan öte zühd ve adalet sahibi olmak önemli unsurlardandır. İbâziyye tatbikatında biat ya bir şûrâ veya İbâziyye meşâyihinin imamı seçip biat ettikten sonra, durumu halka arzedip onların biatlarını almakla gerçekleşir. Eğer halk bu kişiye biat etmezse bu şahıs imam olarak kabul edilmez.¹⁰⁰¹

⁹⁹² Fazlurrahman, *İslâm*, s. 242.

⁹⁹³ Fazlurrahman, *İslâm*, s. 242.

⁹⁹⁴ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 282.

⁹⁹⁵ Aydınli, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 28.

⁹⁹⁶ Teber, “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşrûiyeti Sorunu,” s. 65.

⁹⁹⁷ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 93.

⁹⁹⁸ Kummi-Nevbahî, *Şîr Fırkalar*, s. 72-73; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s. 104.

⁹⁹⁹ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 191.

¹⁰⁰⁰ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 107-111.

¹⁰⁰¹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 95.

Hâricî imâmet anlayışı kanaatimizce, Kureyş merkezli bir hilafet anlayışına mukabil olarak, katılımcı ve çoğulcu bir demokratik halk hareketi olarak gözükmektedir. Bu düşüncenin İslam dünyası için halkların yönetimde söz sahibi olması bağlamında pozitif bir düşünce sisteminin gelişmesine katkıda bulunmuş olabileceğini söyleyebiliriz.

2. Mürcie'nin İmâmet Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Mürcie'de imâmet nazariyesi konusunda şu hususta ittifak vardır. “Fâdıl İmam+ İmama İtaat+ Sahabenin Tekfir Edilmemesi” şimdi konuyu izah edeceğiz.

Mürcie, imâmet konusunda, fazla öne çıkmamış ve hilafete ilişkin tartışmalarda pek yer almamış bir mezheptir. Onlar daha çok, bütün dönemlerde İslam'a mensup olması koşuluyla ülkenin idaresini ele geçiren her imamı tanımayı, onunla cihada katılmayı ve hadlerin onların emriyle uygulanmasını gerekli görmüşlerdir. Mürcie, imamın kimler tarafından ve nasıl seçileceği hususunda iki görüşü bünyesinde barındırır. İlki şûrâ sistemidir. İkincisi ise insanlar arasında görevleri paylaşmak suretiyle Kur'an ve sünnete uygun bir şekilde hadleri uygulayıp adaleti tesis edebileceklerse imama ihtiyaç olmadığı şeklindedir. Mürcie, imam olacak kişinin Kitap ve sünneti bilmesi, şer'i hükümleri bu iki kaynağa göre yürütmesi üzerine görüş bildirmiştir. Mezhep içerisinde imâmeti soyu ne olursa olsun her Müslümana uygun görenler olduğu gibi sadece Kureyş'e has kılanlar da olmuştur.¹⁰⁰²

Mürcie'nin kaderî ve cebrî kanadını oluşturan Gaylan ed-Dımeşkî¹⁰⁰³ ve Cehm b. Safvan¹⁰⁰⁴ imâmetin kitap ve sünneti bilen ve onu uygulayabilecek yeterlilikte olan herkesin hakkı olduğunu savunmuştur.¹⁰⁰⁵ Fakat imamın belirlenmesi konusunda Müslüman toplumunun icmâsı oldukça önemlidir.¹⁰⁰⁶ Çünkü imâmet ümmet icmâsı ile sabit olur.¹⁰⁰⁷ Gaylan'a göre imâmet Kureyş kabilesine mahsus olmayıp Müslüman olan herkesin hakkıdır.¹⁰⁰⁸ Böylece o neseple değil dînî vasıfla ilgilenmiştir.¹⁰⁰⁹

Kutlu'ya göre Mürcie, diğer mezheplerden oldukça farklı bir siyaset nazariyesi geliştirdi. Onların çoğunluğu tarafından benimsenen bu nazariyeye göre, hilafetin Kureyş'ten olması şart değildir. Bu görüşü savunanlar için “Mürcie için Mürcie” tanımlaması yapıldı. Hatta bazı kaynaklar, bu sebeple onları Haricî Mürciîler olarak isimlendirdi. Kutlu, “müslümanlar tarafından seçilme (şûrâ beyne'l-müslimîn)” veya “herkesin razı olacağı

¹⁰⁰² Aydınlı, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 29.

¹⁰⁰³ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 37.

¹⁰⁰⁴ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 190-191. Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 38.

¹⁰⁰⁵ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 140.

¹⁰⁰⁶ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zine*, s. 269.

¹⁰⁰⁷ Kummî-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 72.

¹⁰⁰⁸ Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, s. 32.

¹⁰⁰⁹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 118.

birisine biat edilmesi (el-bey'a li'r-rızâ)" şeklindeki sembolik ifadelerden yola çıkarak Mürcie'yi İslam düşüncesinde teorik ve pratik olarak, meşrûiyetini halktan alan bir yönetim biçimini savunan ilk mezhep olarak görmektedir.¹⁰¹⁰

Mürcie içerisinde İmâmetin Kureyşliliğini Ebû Hanîfe ve taraftarları savunmuştur. Onlara göre Hz. Peygamber'den gelen hadis gereği¹⁰¹¹ Kureyşli herhangi biri Kitap ve sünnete uygun hareket eder ve adaletli olmayı kabul ederse imâmeti hak olarak kabul edilmelidir.¹⁰¹²

Mürcie içinde imâmetin Kureyşliliğini savunanlar da, karşıt olanlar da imamın faziletli olması koşulunu öne sürmüşlerdir. Mürcie, Muâviye'nin iş başına gelmesinin akabinde hutbelerde Hz. Ali ve taraftarlarını lanetleme Hz. Osman'ı övme politikası ve Hâricîler'in hem Hz. Osman'ı hem Hz. Ali'yi hem de tahkimi kabul edenleri tekfir etmesi görüşü karşısında Hz. Ali ve Hz. Osman'ın durumunu ircâ edilmesi gerektiğini savunmuştur. Cemel ve Sıffin Savaşları'nda birbirlerini öldüren sahâbenin durumunu da ircâ etmişlerdir. Dolayısıyla Mürcie sahabenin tekfirine karşı çıkan, Hz. Ali ile Hz. Osman'ın ümmetin haklı idarecileri olarak kabulünü sağlamayı esas alan bir görüşü benimsemiştir.¹⁰¹³

3. Mu'tezile'nin İmâmet Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Mu'tezile genel olarak imâmetin gerekli bir kurum olduğunu kabul ederek, imamı seçme görevinin Müslüman toplumunun seçkinlerine ait olduğunu ileri sürer. İmam olacak kişinin ise âdil olması, doğruluğu ilke edinmesi, bilgili olması, Kitap ve sünneti bilerek onlarla hüküm vermesi oldukça önemlidir. Mu'tezilî anlayışa göre imam, toplum üzerinde velidir, onların işlerinde tasarruf sahibidir, bu itibarla İslam toplumunun imama ihtiyacı bulunmaktadır. Bunun yanı sıra hadleri uygulamak gibi şer'î hükümleri yürütmek, ülkeyi korumak, orduları yönlendirmek adâleti sağlamak gibi konularda da imama ihtiyaç vardır.¹⁰¹⁴

İmâmet konusunda Mu'tezile'de üç görüş mevcut bulunmaktadır. İlki "Efdal İmam" (daima en üstün olanın göreve getirilmesi gerektiği fikri), ikincisi "Mefdûl İmam" (daha az üstün olanın da tayin olabileceği fikri), üçüncüsü "Belirli koşullar çerçevesinde imâmetin gerekli bir kurum olarak nitelendirilemeyeceği görüşü"¹⁰¹⁵

¹⁰¹⁰ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları," s. 197.

¹⁰¹¹ Abdullah b. Ömer'den gelen rivayete göre Hz. Peygamber (a.s.): "Şu idare işi kendilerinden iki kişi kaldığı sürece Kureyş'te devam eder" buyurmuştur. Bkz. el-Müslim, *es-Sahih*, İmâra, 1820. Ancak idarenin Kureyş'ten olması konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Kimi âlimlere göre bu vb. hadislerde anlatılmak istenen ihbardır, yani uyulması gereken dini bir hüküm koyma değil, gelecekte olacak şeyi bildirme mahiyetindedir. Bkz. el-Müslim, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, II, 102.

¹⁰¹² Kummî-Nevbahtî, *Şii Firkalar*, s. 72.

¹⁰¹³ Aydınlı, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 31.

¹⁰¹⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 750.

¹⁰¹⁵ Aydınlı, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 43.

Efdâl İmam Görüşünü Savunanlar: İmâmette efdaliyyet görüşü, en erdemli şahsın imâmet makamına getirilmesini öngören bir yaklaşımdır. Bu görüşün genel çerçevesini Hz. Peygamber (a.s.)’den itibaren gelen hilafet sıralamasını benimsemiş ve onların en faziletli imam oldukları iddiası oluşturmaktadır. Bu görüşü benimseyenler meseleyi Hz. Muhammed (a.s.)’in devrinin en erdemli insanı olması açısından değerlendirmektedir. Bu fikri savunanlar arasında Amr b. Ubeyd (144/761), Dırar b. Amr (200/815), Ebu’l Huzeyl (227/841) ve İbrahim Nazzam (221/835) bulunmaktadır. İmâmette efdaliyyet fikrinin temelinde Hz. Ebûbekir-Ömer-Osman-Ali diziliminin kabulü ve hilafetleri döneminde en faziletli imam oldukları beyanı önemli bir yer tutmaktadır. Mu’tezilede fâdılın imâmeti ortaya konurken imamın Kureyş’ten olup olmaması fikri de gündeme gelmiş ve bu durumu Dırar b. Amr eleştirmiştir. Dırar’a göre iki kişi imâmet için biraraya geldiklerinde bir Kureyşli, diğeri Nebatlı ise Müslümanların Nebatlıyı imam seçmeleri farzdır. Çünkü Nebatlı ilerde Allah’a karşı geldiğinde ve adaletsiz bir yönetim gösterdiğinde gücü ve çevresi olmadığından azledilmesi daha kolay olacaktır. Bu anlayışın bir süre daha Mu’tezile tarafından sürdürüldüğü ve imam olarak seçilecek şahsın Kureyş’ten olup olmamasının imâmetini engelleyici bir özellik olmadığı ifade edilmiştir. İmâmette efdaliyyet fikrini savunanlar, uygun olan her koşulda en erdemli kişinin imâmeti üstlenmesi gerektiğini öngörmektedir.¹⁰¹⁶

Mefdûl İmam Görüşünü Savunanlar: Mefdûliyetçiler, imâmet konusunda, en üstün nitelikleri haiz olmasa da, daha az erdemli kişinin imam olabileceğini savunanlardır. Vâsıl b. Atâ, Bişr b. Halid, Bişr b. Mu’temir ve Ebû Mûsâ el-Murdar’ın benimsediği bu görüşe göre Hz. Ali’yi üstün görme fikri ana temayı oluşturmaktadır. Onlara göre Hz. Ali, imâmete layık en faziletli kişi olmasına rağmen dönemin şartları gereği imâmete gelememiştir; yine de diğer halifeler meşhurdur. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) de bazı seriyyelerde, aralarında daha faziletli sahabiler olmasına rağmen ordunu başına mefdûl olanları tayin etmiştir.¹⁰¹⁷

İmâmetin Gerekliliğini Tartışanlar: Ebûbekir A’sam’a göre “Ümmet haccı eda edip gerektiğinde cihadı yerine getirdiği, aralarında adaletle muamele ettiği, ganimet, sadakaları ehline verdiği ve hadleri hak eden uyguladıkları vakit imâmet dinen gerekli değildir.”¹⁰¹⁸

Hişam el-Fuvâtî’ye göre “Ümmet belli bir görüşte birleştiği, zulüm ve fesadı terkettiği zaman, ümmeti idare etmek üzere bir imama ihtiyaç duyar. Fakat ümmet ayaklanır, suç işler ve imamını öldürürse, bu durumda hiç kimseye imâmet görevi verilmez.”¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁶ Kummî-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 73; Aydınlı, *Mu’tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 51, 60, 65; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s. 144.

¹⁰¹⁷ Aydınlı, *Mu’tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 67, 87.

¹⁰¹⁸ el-Cüveynî, *el-Akîdetu’n-Nizâmiyye fi Erkâni’l-İslâmiyye*, s. 127.

¹⁰¹⁹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 150.

Mu'tezilî imâmet anlayışlarının değişim ve dönüşüm süreci ekolün iktidardan düşmesi ile başlamıştır. Bu dönemin en önemli düşünürü Câhız'dır. Câhız ve Nazzam'a göre imâmet konusunda en faziletli olan imâmeti hak eder, fâdıl varken bu makam mefdûle verilmez.¹⁰²⁰

Mu'tezilî gelenek Câhız'dan sonraki süreçte Cübbâiler'de daha yoğun bir şekilde idealizmden realizme yönelerek ekolün mevcut yapısını ve var olan durumu teorize ederek onu kaçınılmaz kılmış ve kurumsallaştırmıştır. Ebû Ali el-Cübbâî, fazilette en üstün olanın nass yoluyla bilinmeyeceği için mefdûlün imâmetini ön plana çıkarmış, bu konuda icmâ koşuluna vurgu yapmış; seçimin bir grup tarafından gerçekleştirilmesive toplumun da çıkacak sonuca rıza göstermesi gerektiği üzerinde durmuştur. O Mu'tezile'nin ilk jenerasyonu tarafından savunulan Kureyş dışı imâmet görüşünden vazgeçmiştir. Ona göre Kureyş'ten birinin seçilmesi gerektiği konusunda icmâ olduğu için daha az faziletli olsa da Kureyşli birinin, imâmete getirilmesi gerekir.¹⁰²¹

Ebû Hâşim el-Cübbâî (321/933), babası Ali el-Cübbâî gibi daha az erdemli olanın imâmetini kabul etmiştir. Yine babası gibi imâmetin seçmeye bağlı bulunduğunu,¹⁰²² akd (imamın kim olabileceğini belirleme yetkisine sahip heyetin imamı tayin etmesi) ve toplumun rıza göstermesiyle imamın bu makama getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Ama akd konusunda babasıyla ters düşmüştür. Ebû Ali, akd ve rızayı imam unvanı almak için gerekli koşul olarak öne sürerken Ebû Hâşim bu konuda farklı düşünür ve akd ile birlikte imamın idareyi üstlenmiş olacağını savunur. Akd ile cemaatin rızasının birleşmesinin gerekli olmadığını savunur.¹⁰²³

4. Şîa'nın İmâmet Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Şîa, bir mezhep hüviyetini elde etmesinden sonra, imâmetin ümmetin reyine ve tayinine bırakılabilecek umûmî maslahatlardan olmayıp, dinin ruknû ve İslam'ın temel esası olduğunu, hiçbir peygamberin imâmet esasından gaflet ederek, onun ümmetin rey ve görüşüne havale etmesinin caiz olmadığını, aksine ümmeti için imam tayin ve tespit etmesinin kendisine vacip olduğunu ileri sürmüştür. Onlara göre seçilmiş olan imam tıpkı peygamberler gibi küçük ve büyük, her türlü günahattan korunmuştur. Kendilerinden ancak peygamberler hakkında caiz olan, sağîre sâdır olabilir. Fakat din konusunda sehiv caiz değildir.¹⁰²⁴ Onlar peygamberlerin makamında olup masumdurlar. İlahî hükümlerin ve hadlerin uygulanmasında, insanların

¹⁰²⁰ el-Bağdâdî, *Kitâb-u Usûli 'd-Dîn*, s. 293.

¹⁰²¹ Aydınlı, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 232, 265, 266.

¹⁰²² eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 71.

¹⁰²³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 749-757; Aydınlı, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 224, 240, 249.

¹⁰²⁴ Şeyh Müfîd, *Evâilu'l-Makâlât*, s. 66.

terbiyesi hususunda peygamberlerin makamındadırlar.¹⁰²⁵ Bu bakımdan Hz. Peygamber (a.s.)’den sonra Hz. Ali, ümmetin imamıdır. Hz. Ali’den sonra ise onun neslinden gelen imamlar İslam toplumunun cismânî ve rûhânî liderleridir. Bu anlayıştan vasîlik düşüncesi ortaya çıkmış ve Hz. Ali, Hz. Peygamber (a.s.)’in vefatından sonra onun adına imâmet görevini ifa edecek tek kişi olarak kabul edilmiştir.¹⁰²⁶

Bu hususta Korkmaz, şunları söylemektedir: “Hz. Peygamber’in vefatı sırasında teçhiz ve tekfin işlerini yürütecek bir erkek evladı olmaması, bu görevi, amcasının oğlu ve damadı olması hasebiyle Hz. Ali’nin üstlenmesi, bu sıfatından dolayı Hz. Peygamber’in vasîsi olma özelliği, zaman içerisinde, Şîi oluşumlar tarafından imâmet anlayışına paralel olarak sistemleştirilmiş ve bir inanç unsuru haline dönüştürülmüştür. Bu fikirler önceleri şairler ya da gâlî kesimler tarafından dile getirilmiş, daha sonra Benî Hâşim’in önde gelen bazı isimlerinin çevresinde bulunan ve çoğunluğu da tasvip görmeyen şahıslar aracılığıyla mezhebi bir unsur haline dönüştürülmüştür.”¹⁰²⁷

Şîa’ya göre imamlar bütün sanatlara ve sâir dillere vâkıftırlar. İnsanların içlerinden geçenleri bilirler ki bu onlara Allah’ın bir lütfudur. İmamlara vahiy gelmesi aklen imkânsız bir olay değildir. Zira Allah peygamber olmayan birisine, Hz. Musa’nın annesine vahyetmiştir.¹⁰²⁸ İmamlardan mucizeler zuhur etmesi aklen vâcib olmasa da kıyas itibarıyla mümkündür.¹⁰²⁹

İmâmiyye’den bir kısım imamların Hz. Peygamber dışında geçmiş nebî ve rasullerden daha üstün olduklarını, bir kısmı ise ulu’l-azm peygamberler dışında diğerlerinin üstünde olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁰³⁰ Kuleynî’de de on iki imamın nass ile sabit olduğuna yönelik birçok rivayet mevcuttur.¹⁰³¹ İmâmiyye’nin imam olarak kabul ettiği on iki imam şu şekilde sıralanmaktadır: “Ali b. Ebî Tâlib, Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali, Ali Zeynelâbidîn, Muhammed el-Bâkır, Câfer es-Sâdık, Musa el-Kâzım, Ali er-Rızâ, Muhammed el-Cevâd, Ali el-Hâdî, Hasan el-Âskerî, Muhammed el-Mehdî”¹⁰³²

Şîa’nın on iki imam ile ilgili kullandığı delillerden birisi de şu hadis-i şeriftir: “On iki halifeye kadar bu din sağlam ve güçlü olacaktır.”¹⁰³³ Şîa bu hadisin on iki imama delalet ettiğini ileri sürerken Ehl-i Sünnet meseleyi farklı şekilde ele almış ve on iki imamlarla ilgili

¹⁰²⁵ Şeyh Müfid, *Evâilu’l-Makâlât*, s. 66.

¹⁰²⁶ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 242.

¹⁰²⁷ Korkmaz, *Şîa’nın Oluşumu*, s. 164.

¹⁰²⁸ el-Kasas, 28/7.

¹⁰²⁹ Şeyh Müfid, *Evâilu’l-Makâlât*, s. 68-69.

¹⁰³⁰ Şeyh Müfid, *Evâilu’l-Makâlât*, s. 71.

¹⁰³¹ el-Kuleynî, *Usûlu’l-Kâfi*, I, 344-412.

¹⁰³² Abdülhamid, *İslâm’da İ’tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 46.

¹⁰³³ el-Müslim, *es-Sahih*, İmâre, 1821.

görmemiştir. Çünkü burada sözü edilen durum fiilen hilafet işidir, ümmetinin idaresini üstlenmedir. Hâlbuki on iki imamdan Hz. Ali ile kısa bir süre Kûfe bölgesi için Hz. Hasan'dan başka hilafet mevkiine gelmiş olanı yoktur. İmâmiyye ise bu rivayetleri esas alarak imamların sayısını on ikide dondurur.¹⁰³⁴

Zeydiyye, devlet başkanlığı yetkisinin Rasûlullah (a.s.)'tan sonra sırayla Hz. Ali'ye ondan Hz. Hasan'a sonra Hz. Hüseyin'e geçmesinin Rasûlullah (a.s.)'ın bir emri ve onlara bağlı bir vasiyeti olduğunu ileri sürdü. Hüseyin b. Ali ölünce onun çocukları Ali b. el-Hüseyin ve Hasan b. el-Hasan olmak üzere iki kişide devam etmiştir. İmâmet bu ikisinden birinde devam eder, ancak kimin kimden sonra olduğunu sadece kendileri bilirler, ikisinden sonra ise onların evlatlarında devam eder.¹⁰³⁵ Fığlalı, Hz. Peygamber (a.s.)'in isim ve şahsiyet belirtmek suretiyle yerine bir imam vasiyet etmiş değildir demektir.¹⁰³⁶

Zeydiyye mensuplarına göre imâmet Fâtımâ evlatlarında devam eder ve başkalarının imam olması mümkün değildir. İmam Zeyd'e göre daha üstün (efdâl) varken, daha az faziletlinin (mefdûl) imâmeti caizdir. Ona göre Hz. Ali, sahabenin en üstünü olmasına rağmen ashabın gördüğü lüzum ve riayet ettikleri dînî kaideye göre, fitneyi teskin etmek ve halkın kalbinin kazanılması maksadıyla Hz. Ebûbekir'e tevdi edildi.¹⁰³⁷

Şîa fırkaları içinde imâmet konusunda en esnek fırka olarak değerlendirilen Zeydiyye'ye göre imamın imam olabilmesi için ortaya çıkması şarttır. Birbirinden uzak iki ayrı memlekette gerekli özellikleri kendinde bulunduran iki imamın ortaya çıkmasını caiz gören Zeydiyye, halk için bunlardan birine itaatin yeterli olduğu görüşündedir.¹⁰³⁸

Onlara göre imamda şu özellikler bulunmalıdır:

1. Kur'an ve sünnete vâkıf olmalı
2. İsyancılara ve şirk koşanlara Hz. Peygamber (a.s.)'in ne yaptığını iyi bilmesi
3. Müminlerin düşmanlarıyla cihad yapabilecek kadar güçlü olması gerekir.¹⁰³⁹
4. İmam takvâ sahibi ve cömert olmalıdır.
5. İmam âlim olmalıdır. Bu ilim ilâhî kaynaklı bir ilim değil ancak çalışıp gayret sarf ederek elde edilecek kesbî bir ilimdir.¹⁰⁴⁰

Zeydiyye'nin kollarından olan Cârüdiyye'ye göre Rasûlullah (a.s.)'ın, Hz. Ali'nin kendisinden sonra ümmetin imamı olacağını ismen değil, vasıflarını sayarak ve nasla

¹⁰³⁴ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 159.

¹⁰³⁵ Kummî-Nevbahtî, *Şîa Fırkaları*, s. 94.

¹⁰³⁶ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 141.

¹⁰³⁷ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 153-154.

¹⁰³⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 145.

¹⁰³⁹ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s. 283-284.

¹⁰⁴⁰ Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s. 167.

belirttiğini, ancak insanların kusurları sebebiyle bu vasfı anlayamadıklarını, vasfedilen kişiyi de aramadıklarını, kendi iradeleriyle Hz. Ebûbekir’i halife seçerek küfre girdiklerini iddia etmişlerdir. Ebu’l-Cârûd bu düşüncesiyle imamı Zeyd b. Ali’ye muhalefet etmiş bulunmaktadır. Süleymâniyye kolu ise imâmetin insanlar arsında şûrâ yoluyla gerçekleşeceğini iddia etti. Sâlihiyye ve Bütriyye koluna göre ise Hz. Ali imâmeti kendi rızasıyla, gönül hoşnutluğuyla diğerlerine vermiştir. Onlara göre Hz. Ali, Hz. Ebûbekir’in hilafetine rıza göstermeseydi Hz. Ebûbekir helâk olurdu.¹⁰⁴¹

Daha çok bâtinî öğretileriyle gündeme gelen İsmâîlîler’e göre yeryüzünde her asırda nasların zâhirini tevil etmek, naklî ve aklî konulardaki müşkülleri çözmek için kendisine başvurulacak zâhir veya bâtin bir imam bulunmak zorundadır. İmam zâhir olduğunda kanıtının gizli olması mümkündür. İmam gizli olunca da kanıtının ve dâîlerinin mutlaka zâhir olması gereklidir. İmamlarla ilgili hükümler, haftanın yedi günü, semaların sayısının yedi olması, yedi yıldız gibi yedi sayısı üzerine kurulmuştur. Nakiplerin hükmü ise on iki sayısı üzerine cereyan etmektedir. Onlara göre zamanının imamını bilmeden ölen cahil olarak ölmüştür. İmam peygamber gibi masumdur ve gayb ilmine vâkıftır. Fakat kendisine vahiy gelmez, bilgilerini peygamberden alır. Peygambere “nâtık”, imama da “sâmit” derler.¹⁰⁴²

Nizârî koluna göre yaşayan imam kendi devrindeki ahval ve şartlara göre mensuplarını sevk ve idare eder. Zira o Allah tarafından insanlara hidayet için gönderilmiş, fermanları Kur’an yerine geçen tek kutsal kişidir.¹⁰⁴³

5. Ehl-i Sünnet’in İmâmet Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Ehli Sünnet, hilafetteki tarihî sırayı öngörerek dört halife döneminde ortaya çıkan uygulamaları, siyâsî anlayışın bir gereği olarak mütalaa etmiş ve imâmet konusunu ısrarla inanç alanına sokmamaya özen göstermiştir.¹⁰⁴⁴ İmâmet hususunda özellikle Râfîzî ve Hâricî fırkalar tarafından aşırı görüşler ileri sürülünce Ehli Sünnet kelamcıları, dinin aslına ait bir mesele olmamasına rağmen imâmeti kelam konuları arasına almışlardır. İdeal imam modeli olarak dini en iyi bilen sahâbîlerin imam kabul ettiği kişiler ele alınmış, değerlendirmeler ilk dört halifeye göre yapılmış ve icraatların meşrû olduğu neticesine varılmıştır. Onlar Hz. Peygamber (a.s.)’in uygulamalarını örnek aldıklarından ümmetin büyük çoğunluğu da kendilerini örnek idareciler olarak kabul etmiştir.¹⁰⁴⁵ Ehli Sünnet’e göre fazilet sıralamasında

¹⁰⁴¹ eş-Şhrestânî, *el-Milel*, s. 157, 159, 161.

¹⁰⁴² eş-Şhrestânî, *el-Milel*, s. 200-201; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 224; Abdülhamid, *İslâm’da İ’tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 55.

¹⁰⁴³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 179.

¹⁰⁴⁴ Aydınlı, *Mu’tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 38.

¹⁰⁴⁵ Mustafa Öz- Avni İlhan, “İmâmet”, *DİA*, XXII, 202.

Hız. Peygamber (a.s.)'den sonra Hz. Ebûbekir halife olmuştur. Sonra sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali gelmiştir. Bu sıralama aynı zamanda fazilet ve üstünlük sıralamasıdır.¹⁰⁴⁶

Ehli Sünnet ilk dört halifenin belirlenmesinde takip edilen usule bakarak sınırlayıcı olmamak üzere iki yol ortaya koymuştur: Seçim, ahd veya istihlaf. İlkinde halifeyi İslam toplumu veya ehlu'l-hal ve'l-akd denilen belirli niteliklere sahip kimseler, ikincisinde de bazı şartlarla iş başındaki halife seçer. Sonraları buna üçüncü bir yol eklenmiştir ki o da zor kullanarak iktidarı ele geçirenlerin belirli şartlarla meşrû yönetici olarak tanınmasıdır.¹⁰⁴⁷

Ehl-i Sünnet'e göre şer'i ahkâmı uygulayıp koruyabilecek, fey gelirlerini paylaştıracak, yetimleri evlendirecek, ordulara liderli edecek, hak ve hukukun korunması için hâkimleri atayacak; kısacası temel siyâsî, cezaî ve askerî görevleri yerine getirecek bir imamın bulunması gerekmektedir.¹⁰⁴⁸

Ehl-i Sünnet'in cumhuruna göre imamda dört vasıf aranır. İlki, helal, haram ve diğer ahkâm kurallarını bilip uygulamada müctehid olmalı, ikincisi, âdil ve takvâ sahibi olmalı, (adalet konusunda halifenin hiç olmazsa şehâdeti kabul edilecek kadar adaletli olması yeterli görülmüştür.), üçüncüsü, siyaseti ve harp tekniklerini iyi bilmeli, dördüncüsü ise, nesebi Kureyş'ten olmalıdır.¹⁰⁴⁹

Ehl-i Sünnet'e göre Şîa'nın savunmuş olduğu imamların masumluğu ilkesi¹⁰⁵⁰ bulunmamaktadır. Ehl-i Sünnet'teki ismet anlayışı peygamberlere has kılınan bir durumdur. İmamlar için geçerli bir durum değildir. Devlet başkanı, dînî ve hukûkî sorumluluk ve işgal ettiği konum açısından diğer insanlardan farklı bir mevkide değildir. Hz. Ebûbekir'in halife seçildikten sonra kendisine "halifetullah" diye hitap edilmesine razı olmamasının arkasında, şahsına insanüstü bir özellik atfedilme ihtimalini reddetme düşüncesi vardır.¹⁰⁵¹

Genel olarak Ehl-i Sünnet düşüncesinde zalim yöneticiye itaat, zulüm ve eziyete sabır ve yöneticiye karşı isyana tevessül etmemek oldukça önem arzeden hususlardan olmuştur.¹⁰⁵²

Hadis taraftarları imâmet konusunda yapılan güncel siyâsî tartışmalarda diğer mezhepler gibi yer almamışlardır. Onlar daha çok şu iki mesele üzerinde durmuşlardır. İlki, bütün dönemlerde İslam'a mensup olması şartıyla ülkenin idaresini ele geçiren herkesi meşrû

¹⁰⁴⁶ el-Eş'ârî, *el-İbâne*, s. 28.

¹⁰⁴⁷ M. Akif Aydın, "İmâmet" (Fıkıh), *DİA*, XXII, 204.

¹⁰⁴⁸ el-Bağdâdî, *Kitâb-u Usûli'd-Dîn*, s. 271.

¹⁰⁴⁹ el-Bağdâdî, *Kitâb-u Usûli'd-Dîn*, s. 277.

¹⁰⁵⁰ Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlât*, s. 66.

¹⁰⁵¹ el-Bağdâdî, *Kitâb-u Usûli'd-Dîn*, s. 278; Aydın, "İmâmet" (Fıkıh), *DİA*, XXII, 205.

¹⁰⁵² Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 41.

imam olarak tanımışlardır. İkincisi, bunların arkasında namazı, yanlarında cihadı ve hadlerin onların emriyle uygulanmasını vacip görmüşlerdir.¹⁰⁵³

Onlara göre bayram namazları, Cuma ve cemaatle kılınan diğer namazlar insanları icmâ-ı ile seçilmiş¹⁰⁵⁴ ahlaklı (birr), veya ahlaksız (fâcir) her imamın arkasında kılınabilir.¹⁰⁵⁵ Yine Müslüman yöneticilerin başarılı olmaları için dua edilir; ancak kılıcı çekip onlara karşı isyan ederek fitne döneminde öldürülemezler.¹⁰⁵⁶

Selef ulemasından Ahmed b. Hanbel'e göre Müslümanların din ve dünya işlerini yürütecek bir imam seçmeleri gereklidir. İmâmetin Kureyş kabilesine ait bir hak olmasına veya seçim yollarından biriyle belirlenmesine rağmen bu makamı zorla elde eden kişi de fitneye sebep olmamak için meşrû halife kabul edilir. Bu yaklaşımın sonucu olarak ona göre Muâviye'de meşrû bir halifedir.¹⁰⁵⁷

İmam Mâturîdî imâmet meselesinde iki mesele üzerinde önemle durmuştur. Bunlardan ilki “Hilafetin Kureyşliliği” ikincisi ise “hutbelerde zâlim imamlara âdil denilip denemeyeceği” meselesidir. İlk meselede İmam Mâturîdî, diyânet-siyâset ayırımına giderek, bu rivayette hilafetin Kureyş'e tahsisini diyâneten değil, siyâseten doğru olduğunu savunmuş ve bu görüşünü şöyle açıklamıştır: Dînî açıdan imam olacak kişinin, öncelikle Allah'tan en çok sakınan, insanların problemlerini çözmeye en basiretli ve onların yararına olan şeyleri en iyi bilen birisi olması gözetilmeli ve imâmet bu şartları taşıyan kim olursa olsun verilmelidir. Mâturîdî'ye göre, imamların Kureyş'ten olması fikri ister Hz. Peygamber (a.s.)'in sözü olsun ister sahabe böyle öngörmüş olsun bu dînî olmaktan çok siyâsî ve sosyolojik bir tercihtir.¹⁰⁵⁸

İkinci meseleye geçecek olursak İmam Mâturîdî'ye göre zalim bir devlet başkanını hutbelerde âdil olarak sunan kâfir olur. Burada Mâturîdînin iman-amel anlayışına ters bir durum varmış gibi görünmektedir. Ona göre amelleri terketmek veya günah işlemek kişiyi dinden çıkarmaz ancak kesin nasslarla haram olan bir şeye helal demek veya haramlığını inkâr etmek dinden çıkarır. Çünkü burada haram olan zulmü, adalet kabul ederek helal göstermek söz konusudur.¹⁰⁵⁹

Eş'ariyye'ye göre ümmetin kendileri için bir imam seçmesi vaciptir. İmam nass ve tayinle değil, seçimle belirlenir. Kureyş'ten olmalıdır. İmamda ilim, adalet ve siyaset

¹⁰⁵³ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 61.

¹⁰⁵⁴ Hasan b. Ali el-Berbehârî, *Şerhu's-Sunne*, s. 56.

¹⁰⁵⁵ el-Eş'ârî, *Makâlât*, I, 128.

¹⁰⁵⁶ el-Eş'ârî, *Makâlât*, I, 128.

¹⁰⁵⁷ Koca, *Ahmed bin Hanbel*, s. 56.

¹⁰⁵⁸ Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî” *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik*. der. Kutlu. s. 28.

¹⁰⁵⁹ Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî” *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik*. der. Kutlu. s. 29.

bulunması gereken vasıflardır. Dört halifenin hilafet sıralaması aynı zamanda fazilet sıralamasıdır. İmamların ismet sıfatı yoktur.¹⁰⁶⁰

İmam Eş'arî'ye göre devlet başkanı toplumun en faziletlisi olmalıdır. Ancak Eş'arî kelamcılarını mezhep kurucularına rağmen, en faziletlinin her zaman bilinemeyeceği, bazen de şartların en faziletliyi seçmeye elverişli olamayacağı görüşünden hareketle daha az faziletlinin de halife olmasını imkân dâhilinde görmüşlerdir.¹⁰⁶¹

D. Mezheplerin Kader Meselesiyle İlgili Görüşleri

Kader meselesi hakkında birçok tartışma ortaya çıkmış, hatta bu görüşleri merkezine alan farklı fırkalar ve mezhepler oluşmuştur. Bunlardan kimisi, insanın tüm fiil ve davranışlarında mecburiyet içerisinde bulunup, herhangi bir irade ve tercihe sahip olmadığını söylerken, kimisi de insanın her türlü fiil ve davranışlarında özgür olduğunu, bu davranışlarını yaparken her türlü etkenden bağımsız bir tercihinin ve kişisel iradesinin bulunduğunu, kişinin kendi tercihlerinde asla bir mecburiyet içerisinde bulunmadığını söylemişlerdir.

Sıffin Savaşı'ndan dönerken Hz. Ali'ye kader hakkında sorulan şu soru kader meselesinde insanların kafalarının ne kadar karışık olduğunu bizlere göstermektedir.

Hz. Ali Sıffin'den dönerken yanlarında bulunan yaşlı bir adamla aralarında şöyle bir diyalog geçer: Yaşlı adam: “Ey Ali, acaba Sıffin'e gidişimiz Allah'ın kaza ve kaderiyle mi olmuştur?” Hz. Ali cevaben: “Allah'a yemin ederim ki bizim ayak bastığımız her karış toprağa, indiğimiz her akarsuya ve çıktığımız her tepeye Allah'ın kazası ve kaderiyle bastık, indik ve çıktık.” Yaşlı adam: “Çektiğim zorluklar ve sıkıntılara karşılık, Allah katında bir ecir ve mükâfat görmek isterim. Fakat ben kendim için bir fayda görmüyorum.” der. Hz. Ali cevaben: “Sus ihtiyar. Sıffin'e giderken, gidişiniz için Allah size büyük mükâfatlar vermiştir. Siz hiçbir hareketinizde herhangi bir zorlamaya maruz kalmadınız.” Yaşlı adam: “Nasıl yani? Hani bütün yaptıklarımızı kaza ve kaderle yapmıştık?” diye sorar. Hz. Ali: “Zavallı ihtiyar, sen herhalde kaza ve kaderi, insanları fiil ve davranışlarında zorlayan, onları mecbur bırakan bir şey zannettin öyle mi? Eğer öyle olsaydı sevap ve azap, müjde ve sakındırma, emir ve yasak boş ve anlamsız şeyler olurdu. Allah tercih noktasında insanı serbest bırakmıştır. İyiliği emredip kötülükten de sakındırmıştır. İnsanlar da mecburen günah işlememiş veya zoraki itaat etmemiştir. Hz. Ali'nin bu sözleri üzerine yaşlı adam: “Öyleyse bizim ona göre hareket

¹⁰⁶⁰ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 20-21; Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 77; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s. 88.

¹⁰⁶¹ Aydın, “İmâmet” (Fıkıh), *DİA*, XXII, 206.

ettiğimiz kaza ve kader nedir?” diye sordu. Hz. Ali: “O, ancak Allah’ın emri ve hikmet sahibi olan Allah’ın hükmüdür.” dedi ve el-İsrâ suresi 23. ayeti okudu.¹⁰⁶²

Burada Hz. Ali’nin cebrî anlayışı reddettiğini görüyoruz. Ancak biz zaman içerisinde kaderin, bazı kişi ve topluluklar tarafından kendi siyâsî fiillerini meşrûlaştırma yolunda kullanılmış olduğunu ve bu amaç doğrultusunda yorumlandığını görmekteyiz. Tarihî seyir içerisinde iktidar ve muhalefet olarak kategorize edilen gruplar kaderin içeriğini kendi stratejilerine göre doldurmuşlardır. Örneğin Emevîler takınmış oldukları siyâsî tavırların kurtarıcısı olarak kadere sarılmışlar ve “yaptıklarının Allah’ın takdiri ile olduğu tezini işlemişlerdir. Muâviye’nin sözlerin bu anlayışın izleri gözlenmektedir: “Rabbim beni bu göreve ehil görmeseydi, onu bana bırakmazdı. Bizde bulunmasını Allah çirkin görseydi değiştirirdi. Ben Allah’ın hazinesinin sahibiyim, Allah’ın verdiği verir; O’nun yasakladığını yasaklarım.” Yezid de aynı bakış açısıyla insanlara, boşuna çaba sarfetmemelerini, Allah’ın kendilerini istediğini, Allah bir işi beğenmezse o işi değiştireceğini söylemiştir.¹⁰⁶³

İnsanoğlunun müşterek bir problemi olan kader görüldüğü gibi kimi kesim için sınımlanacak bir kale, tutunulacak bir dal hükmünde olmuştur.

Şimdi mezheplerin kader meselesi hakkındaki görüşlerini yakından inceleyeceğiz. Burada yukarıda takip etmiş olduğumuz mezhep sıralamasına Kutlu’nun tasnifinde iman görüşleriyle “Kaderî Mürchie” ve “Cebirci Mürchie” sınıfında yer alan Gaylan ed-Dimeşkî ve Cehm b. Safvan’ın da¹⁰⁶⁴ mensubu bulunduğu “Cebriyye” ve “Kaderiyye” mezheplerinin görüşlerine konuyla yakından ilişkili bulunduğundan dolayı yer vereceğiz.

1. Hâricîlerin Kader Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Hâricîler’in inanç dünyası daha çok kebîre ve imâmet meseleleri üzerinde şekillenmiştir ki biz bu mevzuları yukarıda işledik. Hâricîlerin kader üzerindeki düşüncelerine baktığımızda kimi Hâricî kolların, -Hâzımiyye, Şeybâniyye, Şuaybiyye gibi- cebrî anlayış üzerine olduklarını görmekteyiz. Bunlar şu görüştedirler: “Allah kulların fiillerin yaratıcısıdır. Allah dilemedikçe hiçbir şey meydana gelmez.”¹⁰⁶⁵

Meymûniyye ve Hamziyye gibi fırkalar da Mu’tezile ve Kaderiyye’nin görüşlerine tabi olmaktadır. Bu iki fırka hayrı ve şerri ile kaderin kuldan neş’et ettiğine, fiilleri kulun yarattığına ve icad ettiğine, fiilden önce o fiili yapabilecek gücün var olduğuna Allah’ın şerri

¹⁰⁶² İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 9-10.

¹⁰⁶³ Aydınlı, “Kaderî Anlayışın İlk Tezâhürleri,” s. 251.

¹⁰⁶⁴ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, s. 37-38.

¹⁰⁶⁵ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, s. 91.

değil sadece hayrı dilediğine, kulların günahları konusunda Allah'ın dilemesinin bulunmadığına inanırlar.¹⁰⁶⁶

Araştırmalarımızda yine bazı Hâricî kolların da kader meselesi hakkında görüşlerinin olduğunu görmekteyiz.

Beyhesiyye, Kaderiyye'nin kader konusundaki düşüncelerinde onlara muvafakat ederek, Allah'ın fiillerin meydana getirilmesini kullara bıraktığını belirterek, kulların fiillerinde İlâhî meşiyetin bulunmadığını ifade etmişlerdir. Halefiyye kader konusunda Hamziyye'ye muhalefet ederek hayır ve şerrin yaratılmasını Allah'a izafet ederek Ehl-i Sünnet'in yoluna saik olmuşlardır. Hamziyye'nin eğer Allah kullarına, onlar için takdir ettiği fiiller dolayısıyla veya yapmadıkları fiillerden dolayı azap ederse zalim olur, şeklindeki sözlerinde tenakuz bulunduğunu belirttiler. Halefiyye'nin böyle düşünmesine karşılık, Etrâfiyye ise kader konusunda Hamziyye gibi düşünmüştür.¹⁰⁶⁷ İbâdiyye'ye göre kulun fiilini Allah yaratır, kul fiilinin kâsibidir.¹⁰⁶⁸

Bu bilgilerden de hareketle Hâricîler'in kader konusunda birbirine taban tabana zıt fikirler içerisinde olup kendi içlerinde tutarlılığı yakalayamadıklarını görüyoruz.

2. Mürcie'nin Kader Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Mürcî fırkalar içerisinde Merîsiyye'nin "Yüce Allah'ın kulun yaptığı işlerin yaratıcısı olduğu ve istitâatın fiil ile birlikte bulunduğu" hususundan başka kayda değer bir bilgiye rastlayamadık. Bu bölümde Ebû Hanîfe'nin görüşlerine, akabinde Kaderiyye ve Cebriyye'nin görüşlerine yer vereceğiz.

Ebû Hanîfe'ye göre Allah eşyayı bir şeyden yaratmadı. Allah eşyayı oluşundan önce, ezelde biliyordu. O eşyayı takdir eden ve oluşturmaktır. Allah'ın dilemesi, ilmi kazası, takdiri, Levh-i Mahfuz'daki yazısı olmadan, dünya ve ahirette hiçbir şey vâki olmaz. Ancak O'nun Levh-i Mahfuz'daki yazısı, hüküm olarak değil, vasıf olarak yazılıdır.¹⁰⁶⁹

Mert, bu konuda Ebu'l-Muntehâ'nın bunu; "Allah hükmen yazsaydı, "Abdullah şunu yapsın." diye yazardı ve cebir meydana gelirdi, hâlbuki vasfen yazmıştır; buna göre "Abdullah şunu yapar." şeklinde yazılmış olur ki bu durum cebir gerektirmez." şeklinde yorumladığını söyler.¹⁰⁷⁰

İmâm-ı Azam cebrî kader anlayışını nefyetme sadedinde şunları söylemiştir: "Allah insanları küfür ve imandan hâli olarak yaratmış, sonra onlara hitap ederek emretmiş ve

¹⁰⁶⁶ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 91.

¹⁰⁶⁷ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 70-93; eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 106-130.

¹⁰⁶⁸ Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s. 109.

¹⁰⁶⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 29.

¹⁰⁷⁰ Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, s. 40-41.

nehyetmiştir. Kâfir olan; kendi fiili, hakkı inkâr ve reddetmesi ve Allah'ın yardımını kesmesiyle küfre sapmıştır. İman eden de kendi fiili, ikrarı, tasdiki ve Allah'ın lütfu ve yardımı ile iman etmiştir.¹⁰⁷¹

Yine o : “Allah kullarının hiç birini iman veya küfre zorlamamış, onları mümin veya kâfir olarak yaratmamıştır. Fakat onları şahıslar olarak yaratmıştır. İman ve küfür kulların fiilleri ile ilgilidir.”¹⁰⁷² demektedir.

2.1.Cebriyye'nin Kader Anlayışı

Cebriyye, Hâlis Cebriyye ve Mutavassıt Cebriyye diye ikiye ayrılır. Hâlis Cebriyye, kulun hiçbir fiili olmadığını, fiili işlemeye de kudreti bulunmadığını benimseyenlerdir. Mutavassıt Cebriyye ise kulun işlediği fiil konusunda kudreti bulunduğunu fakat bu kudretin fiil üzerinde tesiri bulunmadığını söyleyenlerdir.¹⁰⁷³ Cehm b. Safvan (128/745), Hâlis Cebriyye'dendir.¹⁰⁷⁴ Biz konumuzda Cehm'in görüşlerini ele alacağız.

Cebr akidesini Müslümanlar arasında yayan ilk şahıs Ca'd b. Dirhem (124/742) kabul edilir. Kûfe'ye gelen Ca'd, görüşlerini burada karşılaştığı Cehm b. Safvan'a aşlamıştır. Ca'd'ın ölümünden sonra onun talebesi ve Cebriyye'nin başlıca mümessili olan Cehm b. Safvan, Ca'd'dan aldığı fikirleri önce Tirmiz'de yaymaya başlamıştır. Ancak o Ca'd'dan aldıklarına yeni bazı fikirler daha ilave ederek ismine izafe edilen Cehmiyye mezhebinin ilk imamı olmuştur.¹⁰⁷⁵

İnsanı zorlayan bir kader anlayışını kabul etmeyenler karşısında Cehm, cebrî kader anlayışını canlandırmaya ve sistemleştirmeye çalışmıştır.¹⁰⁷⁶ O insan kudret ve istitaatini inkâr etmiştir. Ona göre insanın ne kudreti, ne de irade ve ihtiyarı vardır. İnsan bir şey yapmaya kudretli değildir. Bilakis insan, fiillerinde cebir altındadır. Allah cansız varlıklarda yarattığı; ağaç meyve verdi, su aktı, taş yuvarlandı gibi örneklerde belirtilen fiiller nasıl bir mecaz veya benzetme olarak cansızlara nispet edilirse, Allah'ın insanda yaratmış olduğu fiiller aynı şekilde mecaz olarak insana isnâd edilir. Bütün fiiller cebrî yani zorunlu olduğu gibi sevap ve cezada da cebir vardır. Böylece cebir kabul edilince sorumluluğunda zorla olduğu ortaya çıkmış olur.¹⁰⁷⁷

Bazı araştırmacılara göre Muâviye, ortalık durulup yerleştikten sonra kendisinin Müslümanlara halife olmasının Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğunun halkın zihinlerine

¹⁰⁷¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 31.

¹⁰⁷² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 33.

¹⁰⁷³ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 73.

¹⁰⁷⁴ Kutluay, *İslamiyete İtikâdi Mezheplerin Doğuşu*, s. 112.

¹⁰⁷⁵ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 61.

¹⁰⁷⁶ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 199; Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, s. 37.

¹⁰⁷⁷ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 73.

yerleşmesini istedi ve Cebriyye mezhebini destekleyerek bu fikri yaydı. Bundan sonra o ve diğer Emevî halifeleri muhtelif vesilelerle bu fikri yaymaya başladılar. Çünkü onlara göre cebir fikri, yaptıkları her türlü zulmü halkla izah ederdi. Bunun için halka her çeşit zulmün Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğunu açıklamaya çalışmışlardır. Rivayet olduğuna göre Abdulmelik b. Mervan, Amr b. Saîd'i katlettiği zaman halka şöyle ilan edilmesini emretmiştir: "Müminlerin emiri, dostunuzu ezeli kaza ve yürürlükte olan ilâhî hüküm böyle olduğu için katletmiştir."¹⁰⁷⁸

Biz bu görüşlerden hareketle Emevîler'in cebir fikrini istismar ettiklerini rahatlıkla söyleyebiliriz.

2.2.Kaderiyye'nin Kader Anlayışı

Kaderiyye ilmî araştırma sonucu doğmuştur. Temâyülleri, tembellik ve kayıtsızlığa düşmanlık yönündedir.¹⁰⁷⁹ Bunlar Ma'bed el-Cühenî'nin (80/699) ve Gaylan ed-Dimeşkî'nin (105/723) taraftarlarıdır. Ma'bed el-Cühenî, kimi kaynaklara göre ilk defa kader hakkında konuşmuş¹⁰⁸⁰ ve kaderî unvanıyla anılmıştır. Bu isimlendirme elbetteki kaderi savunan değil, inkâr eden anlamına geliyor ve bir yerme anlamı taşıyordu.¹⁰⁸¹ Rivayete göre o ve Atâ b. Yesâr, Hasan el-Basrî'ye gelmişler ve şöyle demişlerdir: "Melikler Müslümanların kanlarını akıtıyorlar ve mallarını alıyorlar ve `bizim fiillerimiz Allah'ın kaderi üzerine cereyan ediyor`, diyorlar ne dersin?" Hasan el-Basrî cevabında: "Allah'ın düşmanları yalan söylemiştir." demiştir. Ma'bed, ilk bakışta dînî içerikli sayılan "Kader yoktur." sözüyle aslında Emevîler'in halkın kendilerine itaatını sağlamak amacıyla besledikleri cebrî anlayışın tam zıddı bir görüş ortaya koymuştur. Nitekim bu muhalefeti sebebiyle Basra' da barınamayan Ma'bed Medine'ye gitmiş¹⁰⁸² sonuçta fitnenin büyüdüğünü gören Haccac, Ma'bed el-Cühenî'ye işkence yaptırmış ve Ma'bed, Abdulmelik b. Mervan'ın emri ile öldürülmüştür.

Bu fikrin savunucularından birisi de Gaylan ed-Dimeşkî'dir. Görüşlerini Hz. Ali'nin torunu Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'den aldığı söylenir.¹⁰⁸³ O birçok mezhepler tarihi yazarına göre Kaderiyye mezhebinin gerçek kurucusu sayılır. Hişam b. Abdulmelik onu idam ederek Şam kapısından asmıştır.¹⁰⁸⁴

Kaderiyye kader ve iradeyi kula nispet etmekle kalmamıştır. Bilakis aşırıya giderek ilim ve takdir manasındaki kaderi de inkâr etmişlerdir. Ma'bed el-Cühenî'den onun "Kader yoktur,

¹⁰⁷⁸ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 278.

¹⁰⁷⁹ Muhammed Zâhid Kevserî, "Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış," s. 45.

¹⁰⁸⁰ Ulvi Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâma Giriş*, s. 31.

¹⁰⁸¹ Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, s. 29.

¹⁰⁸² Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, s. 30.

¹⁰⁸³ İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 25.

¹⁰⁸⁴ İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 25.

bütün işler elimizdedir.” dediği rivayet olunmuştur. Yani insan kendi amellerini kendi bilgisiyle bizzat kendisi takdir eden eden varlıktır. O, fiillere iradesiyle yönelir, sonra kudretiyle o fiileri yaratır. Bunun manası Allah ezelde bu amelleri takdir etmez. Allah’ın iradesinin bunda etkisi yoktur. Allah’ın kudretinin bu fiillerin ortaya çıkmasında rolü yoktur ve bu fiileri ancak vukuundan sonra Allah bilir, demektir.¹⁰⁸⁵

3. Mu'tezile'nin Kader Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Ortaya çıktığı dönemde bir anlamda kaderi reddeden,¹⁰⁸⁶ insan özgürlüğünü yok sayan ve ferdin en küçük eyleminden toplumsal gelişmelere kadar herşeyi mutlak ilahi kadere bağlayan cebr düşüncesini reddederek, insanın irade hürriyetine ve seçme özgürlüğüne vurgu yapan, fiillerinin oluşumunda ilâhî iradenin yanısıra insanın da önemli ölçüde belirleyici olduğunu savunan,¹⁰⁸⁷ insanların fiillerin hayır olsun, şer olsun, kendilerinin irade ve ortaya koymalarıyla meydana geldiğini iddia eden Kaderiyye fırkasının bir anlamda devamı olarak kabul edilen Mu'tezile, irade hürriyetini savunan, fiilerin yaratılmasında Allah’ın dahli bulunmadığını,¹⁰⁸⁸ insanların işledikleri hayır ve şerrin, kendileri tarafından meydana getirildiğini, bu sebeple fiillerinin sonucunun iyi veya kötü, kendilerine ait bulunduğunu ortaya koyan bir ekoldür.¹⁰⁸⁹ Mu'tezile'ye göre insan fiilleri ızdırârî ve ihtiyârî diye ikiye ayrılır. Izzırârî fiiller, yapılması yahut ortaya konulması hususunda insanın dahli ve tesiri bulunmayan fiillerdir. Kalbimizin ve midemizin hareketleri gibi. Bu fiillerin sonucuna, dînî ve ahlâkî bir müeyyide terettüp etmeyeceği için kişinin bu anlamda bir mesuliyeti olduğu düşünülemez. İhtiyârî ve istemli fiiller, bizim isteyerek ortaya koyduğumuz fiillerdir. Kullar bu fiileri Allah tarafından kendilerine verilen hür ve müstakil irade ile yaparlar.¹⁰⁹⁰ İnsan ancak kendisine isnad edilen bu ikinci tür fiillerin sonucundan müsbet veya menfî anlamda mesul olur.¹⁰⁹¹

Mu'tezile'nin savunduğu şekliyle insanda irade hürriyeti bulunduğu görüşü çok geçmeden daha geniş bir kelâmî kavram olan “Allah’ın adaleti” kavramının bir parçası haline geldi ve asıl hususiyeti olan “kulun hürriyet ve sorumluluğunu” gölgede bıraktı. Onlar Kur’an’ın Allah kavramının kudret, rahmet, irade ve adalet gibi çeşitli unsurları arasından sonuncusunu ayırarak, onun Allah’ın makul ve adaletli olmayan bir şeyi yapamayacağı

¹⁰⁸⁵ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 282.

¹⁰⁸⁶ Şerâfettin Gölcük, *Bâkallânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 223.

¹⁰⁸⁷ Ulvi Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâma Giriş*, s. 33.

¹⁰⁸⁸ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zine*, s. 272.

¹⁰⁸⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 771.

¹⁰⁹⁰ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 160.

¹⁰⁹¹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 344-345.

şeklinde mantıkî sonuçlarına göturdüler.¹⁰⁹² İttifakla kabul edilen düşünceye göre, insanlar fiillerini meydana getirme konusunda iradeye ve fiillerini ortaya koyma konusunda, fiili gerçekleştirecek güce sahip bulunmaktadırlar. Kendi kesplerini takdir edenler bizzat insanlardır.¹⁰⁹³ Bu sebeple klasik kelim kitaplarında, insanların fiillerinin hâlıkı olduğu ifadesini kullandıkları belirtilmektedir. Yani fiiller mevcut değilken, insanlar gerek irade gerekse halk, yani fiilleri yaratma cihetiyle onları ortaya koyarlar. Mu'tezile'yi bu inanca sevkeden âmil Allah'ın adaletine ve kullarına zulmetmeyeceğine olan inançlarıdır.¹⁰⁹⁴ Mu'tezile insanın fiillerinin meydana gelişinde insana irade tanımaktadır.¹⁰⁹⁵

Onların düşüncesine göre, insanların ortaya koyduğu kesbî ve iradî fiillerde Allah'ın bir sun'u, takdiri, icadı veya yok etmesi durumu bahis mevzu değildir. Eğer bu tür fiillere Allah müdahale etmiş olsaydı, insanlar karşılığında ceza veya mükâfat görecekleri fiilleri müstakil olarak ortaya koyamayacaklar, bu sebeple karşılaştıkları sonuç da adalete uygun olmayacaktır.¹⁰⁹⁶ Ayrıca insanın iyi olsun, kötü olsun bütün yaptıklarının Allah'ın mahlûku ve insanın kaderi olduğunu savunmak, Allah'ın iyilik sıfatını ve insanın sorumluluğunu izaha gölge düşürür.¹⁰⁹⁷ Mu'tezile fiillerin insanlara izâfe edildiğini, insanların bu fiillerin sonucunda mesul olacaklarını belirtmek için birçok ayeti delil göstermiştir.¹⁰⁹⁸

“Her nefis kazandığına karşı bir rehindir.”¹⁰⁹⁹ “Kim bir iyilik yaparsa lehine, kötülük yaparsa aleyhinedir.”¹¹⁰⁰ “Orada herkes geçmişteki yaptıklarını karşısında bulur.”¹¹⁰¹ “Kim zerre miktarı bir iyilik işlerse karşılığını, kimde zerre miktarı bir kötülük işlerse yine karşılığını görür.”¹¹⁰²

Fiillerin ortaya çıkma durumuna gelince; insan bir fiili yapmak istediğinde, fiili Allah'ın kendisine vermiş olduğu fiilden önce mevcut bulunan bir kudretle meydana getirir. Allah'ın verdiği fiili meydana getirme gücü hem fiili ortaya koymaya, hem de zıttı olan terketmeye yani o fiili işlememeye uygundur. Bu durumda insan irade itibariyle hür ve faili muhtardır. Allah'ın kendisine verdiği güç ve kudret ile fiillerini istediği şekilde meydana getirir. Bu konuda insan hiçbir şekilde cebir ve baskı altında değildir.¹¹⁰³

¹⁰⁹² Fazlurrahman, *İslâm*, s. 148.

¹⁰⁹³ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 94.

¹⁰⁹⁴ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 79.

¹⁰⁹⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 771-779; Gölcük, *Bâkallânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 99.

¹⁰⁹⁶ Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s. 141.

¹⁰⁹⁷ Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, s. 97.

¹⁰⁹⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 345.

¹⁰⁹⁹ el-Müddessir, 74/41.

¹¹⁰⁰ el-Fussilet, 41/46.

¹¹⁰¹ el-Yunus, 10/30.

¹¹⁰² el-Zilzal, 99/7-8.

¹¹⁰³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 346.

Vâsiliyye kader konusunda Ma'bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dımeşkî'nin¹¹⁰⁴ yoluna yöneldi. Vâsıl bu konuya önem vererek şöyle dedi: "Allah adildir. O'na şer ve zulüm isnad edilemez, kullarından emirlerinin hilafına bir şey istemesi, bir şeyi gerekli kıldıktan sonra kullarını bundan dolayı cezalandırması caiz değildir. Kul hayrın ve şerrin, iman ve küfrün, sevap ve günahın yapıcısıdır. Bundan dolayı da karşılığını görecektir." Huzeyliyye'de ise Ebu'l-Huzeyl kader konusunda arkadaşlarının görüşünde olmasına rağmen dünyada kadere ahirette ise cebre inanırdı. Düşüncesine göre cennetliklerin ve cehennemliklerin bütün hareketleri kaçınılmaz olup, kulların etki ve tesiri mevcut değildir. İnsanın istitaası beden sağlığı ve ona eklenen bir arazdır.¹¹⁰⁵ Nazzâm ve mensupları da kader kelimesinin sonuna "hayır ve şer bizdendir" ibaresini ekleyerek Allah'ın şer ve mâsiyeti yaratmaya kudreti bulunmadığını,¹¹⁰⁶ bunların Allah'ın gücü dâhilinde olmadığını ana kitleye muhalefet ederek öne sürdü.¹¹⁰⁷

Hişâmiyye'de kader konusunda aşırılık vardır. "Sen onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı."¹¹⁰⁸ Ayetinde belirtildiği üzere, Allah müminlerin kalplerini birbiriyle kaynaştırmamış, müminler bunu kendi istekleriyle yapmışlardır. Cübbâiyye ve Behşemiyye ise fiilini yaratma ve ibda etmenin kula ait bulunduğu, hayrın ve şerrin, sevap ve günahın doğrudan doğruya kula izafe edilmesi, bünyenin zindeliği ve organların sağlığı üzerinde bir otorite olan istitâatın fiilden önce olduğu konularında ittifak ettiler.¹¹⁰⁹ Câhiziyye¹¹¹⁰ kulun iradeden başka fiili bulunmadığı; diğer fiillerin, kullardan tabiatlar yoluyla doğması ve iradeleriyle ortaya çıkması anlamında olmak üzere kullara nispet edildiği konularında Sümâme ile uyuşmuştur.¹¹¹¹

4. Şîa'nın Kader Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Genel olarak İmâmiyye'ye göre Allah âdil, kul da iradesinde ve fiillerinde hür ve muhtardır.¹¹¹² Allah çirkinliklerden münezzeh olup, zulme kadir olduğu halde zulmün çirkin olduğunu bildiği için insanlara zulmetmez. Allah insanlara bir şeyi yapmalarını emredip yahut nehyetmeden önce, onları bu konularda muktedir kılar yahut onlara gereken kudreti verir, onlar için akıl ve temyiz gücü ihsan eder. Verilen güç birşeyi yapmak veya yapmamaya

¹¹⁰⁴ Bkz. İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 25.

¹¹⁰⁵ Gölcük, *Bâkallânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 125.

¹¹⁰⁶ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zine*, s. 272.

¹¹⁰⁷ eş-Şhrestânî, *el-Milel*, s. 40-53.

¹¹⁰⁸ el-Enfâl, 8/63.

¹¹⁰⁹ eş-Şhrestânî, *el-Milel*, s. 63-72.

¹¹¹⁰ İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 67-70.

¹¹¹¹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 160.

¹¹¹² Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 182.

uygun bir güçtür. Bu sebeple kul, yapması gerekeni yapabilir yapmaması gerekeni de yapmaz.¹¹¹³

Allah insanları iyiyi ve kötüyü işleyebilecek bir güçte yaratmıştır. Kul işleyeceği fiilleri meydana getirme konusunda tam bir irade hürriyetine sahiptir. İnsan üzerinde ilâhî bir zorlama bulunmadığı gibi fiillerin ortaya konulmasının tamamen insana havale edilmiş olması durumu da (tefviz) mevcut bulunmamaktadır.¹¹¹⁴ Allah'ın, kulun işlediği iyiliğe karşı iyilikle mukabele etmesi ve mükâfatlandırması, kötülüğe karşı da kulu cezalandırması adaletinin zarûrî bir gereğidir. Kötülüğü affedip bağışlaması ise, onun affediciliğinin, cömertliğinin bir sonucudur.¹¹¹⁵

Kader ve kazaya rıza göstermek vaciptir. Olan ve olacak olan her şey kaza ve kader netcesidir. Bundan dolayı, zulüm ve haksızlık ileri sürülemez. Zira burada kader ve kaza ilim ve beyan anlamındadır. Buna göre Allah olacak olanı bilir.¹¹¹⁶ (yani herhangi bir cebir söz konusu değildir.)

Muhammed b. Bâkır ve oğlu Câfer es-Sâdık'ın mensupları kader konusunda “Cebir de tefviz de yoktur. Fakat ikisi arasında bir yol vardır.” demektedirler.¹¹¹⁷

Ehl-i Sünnet yazarlarına göre Şîa'da kader konusunda tek bir görüş hâkim değildir. Bu konuda üç fırka oluşmuştur. Bu fırkalar şunlardır:

Birinci Fırka: Hişam b. Hakem'in iddiasına göre kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmaktadır. Ona göre insanın fiilleri bir cihetten onun ihtiyarı ileler. Diğer bir cihetten de yapmak zorunda olduğu ızdrârî işlerdir. İhtiyar yönü kişinin fiillerini irade etmesi ve onları kesbetmesidir. Izdırar yönü ise harekete geçiren kudret olmadıkça o fiillerin vücut bulmamasıdır.

İkinci Fırka: Bu grubun iddiasına göre cebir de yoktur tefviz de. Çünkü imamlardan böyle gelmiştir.

Üçüncü Fırka: Kulların fiilleri Allah'ın yarattığı şeyler değildir.¹¹¹⁸

Zeydiyye'ye geldiğimizde ise, Zeyd b. Ali'nin Mu'tezile'nin ilk reisi Vâsıl b. Atâ ile bir dostluğunun olduğu, kulların kendi fiillerini hür irade ve meşîetleriyle işledikleri ve kulların fiillerinden mesul oldukları anlamına gelen “el-adl” e inandığı tarihî bir gerçekliktir. Fakat Zeyd b. Ali insanın hürriyetini, ihtiyârî fiillerindeki meşîetini, fiillerini hakiki fail olarak

¹¹¹³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 250.

¹¹¹⁴ Fıglalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 182.

¹¹¹⁵ Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlât*, s. 57; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 251.

¹¹¹⁶ et-Tûsî, “el-Akâidu'l-Ca'feriyye” *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. çev: Mustafa Öz, s. 289.

¹¹¹⁷ eş-Şehrestânî, *el-Milel*, s. 166.

¹¹¹⁸ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, s. 117-118.

işlediğini ve fiillerinden mesul olduğunu kabul etse de o, Mu'tezile'nin söylediği gibi insanın, kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu söylememiştir.¹¹¹⁹

Zeyd b. Ali birbirine zıt iki görüşten biri olan Cebriyye'nin insanın sorumluluğunu tamamen ortadan kaldıran görüşlerini kabul etmediği gibi, Mu'tezile'nin nüvesini teşkil eden ve insanı fiillerinin yaratıcısı olarak kabul eden Kaderiyye'nin görüşlerini de reddetmiştir.¹¹²⁰

5. Ehl-i Sünnet'in Kader Kavramı Hakkındaki Görüşleri

el-Bağdâdî, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat ehlinin üzerinde ittifak ettiği hususlardan bahsederken konumuzla ilgili olarak şöyle demiştir: "Her türlü noksanlıktan münezze olan Allah, hayır ve şerri ile cisimler ve arazların yaratıcısıdır ve O'ndan başka yaratıcı yoktur. Kim insanlar kazandıkları (kesb) şeylerin yaratıcısıdır iddiasında bulunursa, o, insanların ilim, irade ve seslerle ilgili olarak hareket ve hareketsizlik gibi arazları Allah'ın yaratmasına benzer şekilde yaratabilecekleri iddiasında bulunduğu içi Rabbine ortak koşan Kaderiyyecidir. Öte yandan insanın kesb için istitaat yoktur ve o, ne fâil ve ne de işi kazandır iddiasında bulunan Cebriyyecidir. Adalet ve cebr kaderden uzaktır. Kul amelini kazandır. Allah ise kazandığı şeyi yaratandır."¹¹²¹

Ashâbu'l-Hadîs'e göre hayır ve şer Allah'ın kazası ve kaderiyledir. Ancak dinde ve kader konusunda cedelcilerin tartıştığı bütün konularda tartışma yasaklanmıştır. Sahih rivayetlerle Hz. Peygamber (a.s.)'den gelen her şey kabul edilir ve bu niçin böyledir diye sorulmaz. Çünkü böyle sormak bid'attir.¹¹²²

Başlangıç dönemi Ehl-i Sünnet sisteminin şekillenmesinde mühim bir rol oynayan âlimlerin başında Hasan el-Basrî gelir.¹¹²³ Hasan el-Basrî'nin kader konusundaki görüşleri o dönemde toplumda var olan kader anlayışından farklıydı. Toplumda cebrî bir kader anlayışı yaygındı. Emevî iktidarı da daha önce anlatıldığı üzere kendi işlerine geldiği için bu durumu benimsemişlerdi. Onun kader konusundaki öğretileri de sorumluluğu insana veriyordu. Nihayet onun bu yorum biçimi dönemin Emevî lideri Abdülmelik b. Mervan'a duyuruldu. Halife hoşnutsuz bir şekilde düşüncesini açıklaması için Hasan el-Basrî'ye bir mektup yazdı. Hasan el-Basrî de Halife'ye insan iradesi ve kader hakkındaki görüşlerini dile getirdiği mektupta insanın eylemlerini kendisinin yaptığını, Allah'ın buna izin verdiğini ve insanın sorumluluğunun da buradan doğduğunu, insanın ihtiyarî işlerinde alınmış bir kader

¹¹¹⁹ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s. 176.

¹¹²⁰ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s. 177.

¹¹²¹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 327.

¹¹²² Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 69-70.

¹¹²³ Yavuz, "Ehl-i Sünnet" *DİA*, X, 526.

olmadığını, saadet ve şekavetin, amellerin sonucu olarak ahirette belli olacağını söyleyerek cebrî yorumu şiddetle reddetmektedir.¹¹²⁴

Mektupla birlikte bulunan notta Hasan el-Basrî'nin mektubunu Halife'ye ileten görevli şunları söylemektedir: “Hz. Peygamber (a.s.)'in geçmiş nesle ait sahâbîlerinden bilgi elde edenler arasında Allah hakkında Hasan'dan daha fazla bilgisi olan hiç kimse kalmamıştır.”¹¹²⁵

Mâturîdiyye'ye göre, fiiller kesb ve icra edilmeleri yönünden kullara ait bulunmakla birlikte, fiillerin yaratılması Allah'a aittir. Eğer insanların fiilleri Allah tarafından yaratılmamış olsaydı, onun yaratma işlevi eksik olur, yaratması kapsamına girmeyen alanlar mevcut bulunurdu. Ayrıca fiillerin yaratılmasını insana tahsis etmek, onu yaratıcılıkla ortaklık durumuna getirirdi. Mâturîdiyye'ye göre irâdî fiiller hem Allah'a hem de kula izafe edilir. Fiil Allah'a halk (yaratma), kula ise fiil ve kesb açısından nispet edilir. Bu durumda fiilin Allah ile insan arasında ortaklaşa meydana getirildiği yolunda bir fikir ileri sürülebilirse de, Mâturîdî bunun söz konusu edilemeyeceğini söyler. Çünkü insanın fiilin yokluktan varlık alanına çıkışını bütün detaylarıyla zihinde şekillendirip planlaması mümkün olmadığı gibi, fiilini çevre, mekân ve belirleyici boyutlarıyla biçimlendirip gerçekleştirmeye de imkân bulamaz. Onun elinde olan şey, yasaklanan veya emredilen hususa yönelik olarak harekete geçmek yahut da geçmemekten ibarettir.¹¹²⁶

Eş'âriyye'ye göre insanların fiillerini eşya ve araz haline getiren Allah'tır. Allah insanların fiillerini yaratır denildiğinde, kastedilen mana budur. İnsan kendi fiillerini yaratamayacağına, eşya ve araz ihdas edemeyeceğine göre, yaratıcı değil kâsibtir. Kul kendi başına amelini yaratamaz, zira ortaya koyduğu kulun kesbidir. Kesb mevcut olunca, güç yetirilecek yahut yapılacak olan şey yani makdûr da Allah'ın yaratmasıyla mevcut olur. Fakat makdûrun mevcut olması hakikatte Allah'ın kudretiyledir. Fiil her ne kadar Allah'ın yaratmasıyla meydana gelse bile, iktisab eden yahut kesbi ortaya koyan, fiilin ortaya çıkmasındaki iştirakinden dolayı fail olmaktan çıkmaz.¹¹²⁷

Yine onlara göre istitâat, fiille beraberdir. Allah bir kimse için istitâat yaratmamış ise, o kimse katiyyen bir fiil ortaya koyamaz. Bundan dolayı kesb, istitâat bulunduğu için mevcut olur.¹¹²⁸ Bâkılânî'ye göre insan, kesbine güç yetirir. Çünkü o, kendinden istek ve maksadına göre meydana geldiğinde konuşma, oturma ve kalkma gibi fiillerle felç hareketi, devrî

¹¹²⁴ Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, s. 35.

¹¹²⁵ Fazlurrahman, *İslâm*, s. 109.

¹¹²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, s. 390-407; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 439; Topaloğlu, “Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Kelâmî Görüşleri”, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*. der. Kutlu. s. 190-195.

¹¹²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Eş'ârî, *Kitabü'l-Luma'* s. 69-91; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 488.

¹¹²⁸ el-Eş'ârî, *Kitabü'l-Luma'* s. 93-114.

hastalıklar şeklindeki üzerinde kudreti olmayıp mecburen yaptığı fiiller arasındaki farkı bilir.¹¹²⁹

Eş'ârî ile Mâturîdî arasındaki farkı Fığlalı şöyle anlatır: “Eş'ârîler'e göre kesb, kulun gücünün Allah'ın takdirine (maktûr) yaklaşmasıdır. Bu durumda kesb de aynen fiil gibi Allah'ın yaratığıdır. Mâturîdîler'e göre kesb ise, kulun kendisinde yaratılmış olan kudretle ve bir şeye azm ve niyet etmesiyle o şeyin hâsıl olmasıdır. Buna göre Eş'ârîler, fiilde kulun kudretinin bulunmadığını, sadece kesbe sahip olduğunu; kesbin de kulun tesiriyle değil, kesbe olan iktirânı ile meydana geldiğini söylerken, Mâturîdî, kesbin tamamen kulun kudreti ve tesiriyle doğduğu görüşündedir.¹¹³⁰

¹¹²⁹ Gölçük, *Bâkullânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 131.

¹¹³⁰ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 86.

SONUÇ

İslam tarihinde esas itibariyle siyâsî olmakla birlikte çeşitli sebeplerle dînî ve itikâdî mesele haline dönüşen Cemel ve Siffin Savaşları'nın, "ümmeî birliği" kavramının parçalanması hususunda etkin bir rol oynadığını görüyoruz. Müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilaflarda, özellikle insan unsurunun bâriz bir şekilde ön plana çıktığına şahit oluyoruz. Çünkü sahâbîlerin şahsî karakterleri, tavırları, mensubu buldukları sülâlelerin sosyal konumu bu olayların ortaya çıkmasında önemli roller oynamıştır.

Hadiseler değerlendirilirken, kendilerine kutsallık atfedilerek aşırı yüceltmeci bir tavırla yaklaşılan sahâbîlerin de birer insan olduğu akıllardan çıkarılmamalıdır. Aksi halde Hz. Peygamber (a.s.)'in yakın arkadaşlarının, ümmete rehberlik edecek olan kişilerin, birbirleriyle olan mücadelelerini anlamakta güçlük çekeriz.

Cemel ve Siffin Savaşları İslam ümmetine her bakımdan örneklik teşkil edecek olan şahıslarını karşı karşıya getirmiştir. Cemel Savaşı öncesi ve sonrası birtakım işaret ve deliller, bu olayda bizce, Hz. Ali'nin haklılık payını ön plana çıkarmaktadır. Örneğin, Hz. Peygamber (a.s.)'in: "Hav'eb köpeklerinin hanginize uluyacağını keşke bilseydim." şeklindeki hadisini bu kuyuların yanından geçerken hatırlayan Hz. Âişe'nin: "Vallahi ben, Hav'eb suyunun sahibesiyim, beni geri götürün." demesi, ancak günümüz ifadesiyle ortamda oluşan mahalle baskısıyla geri dönüşünün engellenmesi, Hz. Ali'nin, Zübeyr b. Avvâm hakkında Rasûlullah (a.s.)'in, "Ebû Tâlib'in oğlunda kibir yoktur ve bir gün sen onunla haksız yere çarpışacaksın." hadisini hatırlattığında Zübeyr b. Avvâm'ın "Şu anda Rasûlullah'ın dediklerini hatırladım, eğer bunları daha önce hatırlamış olsaydım kesinlikle buraya gelmezdim." şeklindeki ifadeleri, yine Hz. Âişe'nin, hastalığı sırasında ona, Hz. Peygamber (a.s.)'in yanına defnedilmeyi isteyip istemediği sorulduğunda, onun, Hz. Peygamber (a.s.)'den sonra bazı işler yaptığını onun için de Bakî mezarlığına kardeşlerinin yanına defnedilmeyi talep etmesi, düşüncemizi destekleyici durumlardır.

Cemel sürecinde tarafsız kalarak maddi ve manevi açıdan gücünü koruyan Muâviye'nin Hz. Ali'ye karşı başlatmış olduğu muhalif hareketleri, Hz. Osman zamanından itibaren her alanda yükselişe geçen Ümeyyeoğullarının hâkimiyeti kaybetmeme adına genel idâreye karşı yapılmış olan bir isyan olarak görüyoruz. Her ne şartla olursa olsun bir vâlinin emri altında olduğu bir halifeye karşı gelme cesaretini meşrûlaştırma yoluna gitmesi tarafımızca uygun bulunmamaktadır. Yine Hz. Peygamber (a.s.)'in Ammâr'ı âsi bir grubun öldüreceğini haber vermesi ve Ammâr'ın Muâviye ordusuna mensup kişilerce öldürülmesi kanaatimizce "âsi bir grup" kavramı içerisine Muâviye'nin girmesini gerektirmektedir.

Muâviye'nin çıktığı yolda elde ettiği kazançlardan en önemlileri arasında kanaatimizce Cemel harbinden uzak kalması ve Cemel'de Hz. Ali'nin karşısında yer alıp, hayatta kalanlar tarafından sempatiyle karşılanması yer almaktadır. Kanaatimizce diğer bir önemli kazancı ise Amr b. el-Âs gibi bir dehâ ile aynı tarafta yer alıyor olmasıdır.

Siffin'de taraflar arasındaki savaş iyice kızışıp, savaşın yönü Hz. Ali'nin ordusunun lehine dönmeye başladığında zekâsını derhal devreye sokup, olaya müdahale etme ihtiyacını hisseden Amr b. el-Âs'ın, siyâsî hedefler doğrultusunda Kur'an'ı dâhî alet etmekten geri durmayan bir zihniyet yapısı, Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı artularından biri olmuştur. Ancak kimi âlimler savaşın olanca hengâmesiyle Müslümanların kıyımına sebep olması, kalan tarafların da iyice bitkin düşmesi ve daha fazla Müslüman kanının akması için Amr'ın savaşı bitirici hamlesini mâkul görmüşlerdir. Ancak Amr'ın bu hamleyi savaşın Muâviye lehine seyrederken değil de Hz. Ali lehine seyrederken yapmış olması bizi âlimlerin dile getirmiş olduğu iyi temennilerden çok, bu hamleyi siyâsî kaygıların yaptırmış olduğu fikrine götürmektedir.

Muâviye'nin Amr'ın telkiniyle hazırlamış olduğu bu tuzağa Hz. Ali'yi, etrafındaki kişilerin düşürdüğüne şahit oluyoruz. Hz. Ali'yi bu teklifi kabul etmek zorunda bırakan şey en çok kendi ordusu içerisinde daha sonra Hâriciler diye anılacak olan grubun baskısı olmuştur. Hz. Ali'nin bu baskılara boyun eğerek kendi buyruğu altında olan ve kendisine boyun eğmeyen bir vâli ile masaya oturması o valiye meşrûluk kazandırma anlamına gelmiştir. Kanaatimizce bu olay Hz. Ali'nin halifeliğinin meşrûiyetine Cemel'den sonra vurulmuş ikinci bir darbedir.

Siffin Savaşı'nda Hz. Ali'nin düşmanı bir iken bir anda olayların seyrinin değişmesiyle ikinci düşman olarak ortaya çıkan Hâricilerin ilk başta tahkimi kabul edişlerindeki âmilin ilk olarak bedevî bir karakter yapısından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kuran'ın hıfzı ve kıraatinde kurrâ seviyesine ulaşmalarına rağmen fikhın inceliklerini usûl ilminin esaslarını bilmemeleri sebebiyle olayların zahiriyle yetinmeleri, onların çoğunlukla bedevî olan Arap kabilelerinden oluşup, sâde bir düzen içerisinde karmaşık olmayan bir hayat yaşamaları ve buna mukabil hadiselerle bakış açıları ve çözüm yollarının yüzeysel bir karakter taşıması onları Hz. Ali ile olan ilişkilerinde çelişkiler içerisine sürüklemesine sebep olmuş gözükmektedir.

Cemel savaşından çok daha önemli ve kalıcı siyâsî ve itikâdî izler bırakan Siffin Savaşı halifenin Hâricî gruplar tarafından öldürülmesiyle de gerek Müslümanların zihinlerinde oluşturmuş olduğu derin izler ve gerekse İslam ile yeni tanışmış kimselerdeki câhilî

kalıntıların nüksetmesiyle, İslam toplumunda ciddi problemlere sebebiyet vermiştir.

Bu iki savaş İslam toplumunda iman-küfür, büyük günah, imâmet ve kader gibi meselelerin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve bu yönüyle bu iki olay, ilk dönemlerden itibaren günümüze kadar güncelliğini korumuştur.

Hâricîler ameli imandan bir parça olarak görmüşler, ameli terketmenin kişiyi küfre sokacağını söylemişlerdir. Mürcie ise iman ile ameli bir tutmayarak Hâricîler'e muhalif bir duruş sergilemiştir. İmanın "kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslam'ın esası olan rukûnları işlemektir" şeklinde bir anlayışa sahip olan Mu'tezile'de taatlerin tamamının iman mefhumuna dâhil olup olmadığı mevzuunda ihtilaflar yaşanmıştır. İmâmiyye Şîası ve İsmâilîler de imanı imâmete inanmakla ilişkilendirilmiştir. Zeydiyye'nin bir grubu imanı "kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslam'ın esası olan rukûnları işlemektir" şeklinde formüle ederken diğer bir grubu ise imanı "marifet, ikrar ve hakkında yasak olan herşeyden kaçınmak" olarak dile getirmişlerdir. Selefiyye'ye göre ise İslam adı verilen din tasdikle başlamış, ibadetlerle tamamlanmış ve son halini almıştır. İlk dönemlerde daha çok imanın söz ve amel; daha sonraları ise dil ile ikrar, kalp ile tasdik, organlarla amel olduğu şeklindeki tanıımı yaygın olarak benimsenmiştir. Eş'arî imanı tasdik olarak kabul ederken, Mâturîdî, amellere inanmayı ayrı şey, farz olduğu halde yerine getirmemeyi ayrı şey olarak kabul etmiştir.

Büyük günah meselesine gelince Hâricîler, Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, hakemin hükmüne razı olan herkesi ve büyük günah işleyenleri amelleri imandan bir cüz olarak gördükleri için kâfir ilan etmişlerdir. Mürcie kible ehlinde büyük günah işleyenleri imanlı olmaları dolayısıyla mümin olarak görmüş ancak büyük günah işledikleri için fâsık saymıştır. Onlara göre bu kişilerin durumu Allah'a kalmıştır. İsterse affeder, isterse cezalandırır. Ebû Hanîfe, Hz. Peygamber (a.s.)'in ashâbından birbirleriyle savaşan ve birbirlerini öldüren iki grubu mümin kabul etmekle beraber, hangisinin haklı hangisinin haksız olduğu konusunda, her ikisine de haklı yahut her ikisine de haksız demenin bid'at olduğunu bu sebeple işin Allah'a havale edilmesi gerektiğini söylemektedir. Mu'tezile'ye göre ise büyük günah işleyenler için mutlak olarak kâfir veya mümin denilemez, o tür kimseler iman ve küfür arasında bir menzile veya mertebede (el-menziletu beyne'l-menziletayn) bulunacaklardır. Allah'ı bilip, ikrar eden mürtekb-i kebîrenin İslam'dan çıkmayacağı, işlemiş oldukları günahlar sebebiyle fâsık da olsa bu kişinin müslüman olduğu hususunda ise İmâmiyye arasında ittifak bulunduğunu Şîî ulemâ söylemektedir. Zeyd b. Ali'ye göre amel imana dâhil olduğundan büyük günah işleyip tevbe etmeden ölen kâfir olarak ölür. Selef âlimlerden iman ve İslam'ın özdeşliğini kabul edenlere göre büyük günah işleyen hem imandan hem de İslam'dan çıkar fakat inkâra götüren cinsten

bir şirk veya küfre değil, onların aşağısındaki bir şirk veya küfre girer. İman ve İslam'ın farklılığını savunanlara göre ise büyük günah işleyen imandan çıkar fakat İslam'dan çıkmaz. Bazıları ise günahları kendi arasında imandan çıkaran veya hem imandan hem İslam'dan çıkaranlar şeklinde bir ayırımı gitmişlerdir. Mâturîdî anlayışa göre göre büyük veya küçük herhangi bir günah işleyen, işlediği günahı hafife almayan veya helal saymayan kimse dinden çıkmaz. Eş'ariyye'ye göre kible ehli olan herkes mümindir. Bu kişi imanıyla mümin; büyük günah ve fısık sebebiyle fâsık olur. İman eden kimse işlemiş olduğu günahlarla imandan çıkmış olmaz.

Ehl-i Sünnet'in genel görüşlerini ele alacak olursak onlar, Hz. Ali'nin kendi sırası içindeki imamlığını kabul etmiş, onun Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşlarında haklı olduğunu söylemişlerdir. Sıffin olayında Muâviye ve adamları ise hataya düştükleri bir tevile kapılarak ona karşı isyan etmişler fakat hataları yüzünden küfre düşmemişlerdir.

Biz bu konuda ne Hâricîler gibi sahâbenin küfrüne hükmediyoruz ne Mu'tezile gibi bu savaşlarda yer alıp büyük günah işlemiş olanları iki menzile arasına koyuyoruz ne de Ebû Hanîfe gibi iki taraftan hangisinin haklı yahut hangisinin haksız olduğu konusunda görüş bildirmeyi bâtil sayıyoruz. Bizim burada eldeki verilerden hareketle vardığımız sonuç Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'nin haklı olduğu yönündedir. Tarafların ictihad yaptığı eğer doğruysa iki sevap, yanlışsa bir sevap alacakları yönündeki hadis de dâhi müctehidlerin hata yapabilecekleri sonucu çıkmaktadır. Ancak biz, savaşlarda birbirlerini öldüren Müslümanların salt bu sebeple küfre düşmeyeceklerini düşünüyoruz. Nitekim Hucurât suresi 9. ayetinde, “وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا” savaşan iki gruptan da “mümin” olarak bahsedilmesi, bu savaşlarda vefat eden bazı sahâbenin cennetle müjdelenen on kişi arasında yer alması bizi bu görüşe sevkettirmektedir. Biz, en-Nisâ, 93. ayetinde yer alan “Kim bir mümini kasten öldürürse cezası içinde ebedî kalıcı olmak üzere cehennemdir.” ayetini “Kim bir mümin öldürmeyi helal görürse” ya da “Mümin olduğu için öldürürse” şeklinde tevil eden Ehl-i Sünnet kelamcılarının tevilini nazar-ı itibara alıyoruz.

Bu savaşların doğurduğu neticelerden birisi de imâmet meselesi olmuştur. Hâricîler Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer devirlerini ideal dönemler olarak görüp sahih saymışlardır. Hz. Osman'ın ilk altı yılından sonraki dönemiyle Hz. Ali'nin tahkimden sonraki dönemini meşrû saymamışlar ve son iki halifeden teberrî etmişlerdir. Onlar imâmette Kuryş'in üstünlüğü fikrini reddederek, imâmetin Araplara özgü bir hak olmadığını başkasının da imam olabileceğini savunmuşlardır. Mürcie'nin çoğunluğu tarafından benimsenen nazariyeye göre, hilafetin Kureyş'ten olması şart değildir. Mürcie içerisinde imâmetin Kureyşliliğini Ebû Hanîfe ve taraftarları savunmuştur. Şîa imâmetin ümmetin reyine ve tayinine bırakılabilecek

umûmî maslahatlardan olmayıp, dînîn ruknû ve İslam'ın temel esası olduğunu, Zeydiyye mensupları ise imâmetin Fâtımâ evlatlarında devam edeceğini söylemektedirler. İmam Zeyd'e göre daha üstün (efdâl) varken, daha az faziletlinin (mefdûl) imâmeti caizdir. Selef ulemâsı imâmet konusunda daha çok iki mesele üzerinde durmuştur. İlki, bütün dönemlerde İslam'a mensup olması şartıyla ülkenin idaresini ele geçiren herkesi meşrû imam olarak tanımışlardır. İkincisi, bunların arkasında namazı, yanlarında cihadı ve hadlerin onların emriyle uygulanmasını vacip görmüşlerdir. İmam Mâturîdî imâmet meselesinde "Hilafetin Kureyşliliği" konusunda diyânet-siyâset ayırımına giderek, bu rivayette hilafetin Kureyş'e tahsisini diyâneten değil, siyâseten doğru olduğunu savunmuştur. Eş'arî ise imamın Kureyş'ten olması gerektiğini söylemiştir.

Bir başka mesele olan kader mevzusuna geçtiğimizde Hâricîler'in kader konusunda birbirine taban tabana zıt fikirler içerisinde olup kendi içlerinde tutarlılığı yakalayamadıklarını görüyoruz. Ebû Hanîfe'ye göre cebrî kader anlayışını nefyetme sadedinde kâfir olan; kendi fiili, hakkı inkâr ve reddetmesi ve Allah'ın yardımını kesmesiyle küfre sapmıştır. İman eden de kendi fiili, ikrarı, tasdiki ve Allah'ın lütfu ve yardımı ile iman etmiştir. Cebriye'nin kader anlayışına göre ise insan kudret ve istitaati yoktur. İnsan bir şey yapmaya kudretli değildir. Bilakis insan, fiillerinde cebir altındadır. Bu duruma muhalif olarak ortaya çıkan Kaderiye'ye göre ise insan kendi amellerini kendi bilgisiyle bizzat kendisi takdir eden eden varlıktır. O, fiillere iradesiyle yönelir, sonra kudretiyle o fiileri yaratır. Kaderiye'nin devamı olarak görülen Mu'tezile fiilerin yaratılmasında Allah'ın dahil bulunmadığını, insanların işledikleri hayır ve şerrin, kendileri tarafından meydana getirildiğini, bu sebeple fiillerinin sonucunun iyi veya kötü, kendilerine ait bulunduğunu ortaya koyan bir ekoldür. Şîa'da farklı görüşler olsa da genel görüşe göre, Allah insanları iyiyi ve kötüyü işleyebilecek bir güçte yaratmıştır. Kul işleyeceği fiilleri meydana getirme konusunda tam bir irade hürriyetine sahiptir. İnsan üzerinde ilâhî bir zorlama bulunmadığı gibi fiillerin ortaya konulmasının tamamen insana havale edilmiş olması durumu da (tefviz) mevcut bulunmamaktadır. Zeydiyye'ye geldiğimizde ise, Zeyd b. Ali insanın hürriyetini, ihtiyârî fiillerindeki meşîetini, fiillerini hakiki fail olarak işlediğini ve fiillerinden mesul olduğunu kabul etse de o, Mu'tezile'nin söylediği gibi insanın, kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu söylememiştir. Ashâbu'l-Hadîs'e göre hayır ve şer Allah'ın kazası ve kaderiyedir. Ancak dinde ve kader konusunda cedelcilerin tartıştığı bütün konularda tartışma yasaklanmıştır. Ancak Selef âlimlerinden kabul edilen Hasan el-Basrî kader konusunda, insanın eylemlerini kendisinin yaptığını, Allah'ın buna izin verdiğini ve insanın sorumluluğunun da buradan doğduğunu, insanın ihtiyârî işlerinde alına yazılmış bir kader olmadığını, saadet ve şekavetin, amellerin sonucu olarak

ahirette belli olacağını söyleyerek cebrî yorumu şiddetle reddetmektedir. Mâturîdiyye'ye göre, fiiller kesb ve icra edilmeleri yönünden kullara ait bulunmakla birlikte, fiillerin yaratılması Allah'a aittir. Eş'âriyye'ye göre insanların fiillerini eşya ve araz haline getiren Allah'tır. Allah insanların fiillerini yaratır denildiğinde, kastedilen mana budur. İnsan kendi fiillerini yaratamayacağına, eşya ve araz ihdas edemeyeceğine göre, yaratıcı değil kâsibtir. Eş'ârîler, fiilde kulun kudretinin bulunmadığını, sadece kesbe sahip olduğunu; kesbin de kulun tesiriyle değil, kesbe olan iktirânı ile meydana geldiğini söylerken, Mâturîdî, kesbin tamamen kulun kudreti ve tesiriyle doğduğu görüşündedir.

Cemel ve Sıffin savaşı doğurmuş olduğu siyâsî ve itikadî sonuçlarıyla kitleleri etkilemiştir. Bu meseleler geçmişten günümüze tüm canlılığını muhafaza etmiştir. Ancak fikrî ayrılıklar Müslümanlar arasındaki “ümmeğin birliği” anlayışını zedelememelidir. Aynı dînî inanca sahip aynı kaynaktan beslenen, sadece dînî öncelikleri farklı olan Müslümanlar en azından “Allah'ın varlığı ve birliği ilkesi”nde birleşmelidirler.

Özellikle günümüz Müslümanlarında dışlayıcı bir din anlayışı hâkimdir. Sadece kendi mezheplerini haklı görüp diğer mezhepleri görmezden gelme hatta daha da ileri gidip dînî cemaatlerin dâhi birbirlerini öteleme durumları maalesef günümüzde sıkça rastladığımız olaylardır. Mezhepler içerisindeki din anlayışlarını fanatizm, dışlamacılık, çatışma gibi duygu ve düşüncelerden arındırarak yerine saygı ve hoşgörüyü getirmek Müslümanların üzerine bir vecibedir.

Son olarak, Cemal ve Sıffin'den günümüze uzanan süreçte Müslümanlar arasında oluşan ihtilaflar (bâtıl olmaması şartıyla) ancak “tevhid” potasında eritilerek çözüme kavuşturulabilecektir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*. çev: Mustafa Saim Yeprem. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Ahmet Cevdet Paşa. *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.

Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ağaç Kitabevi Yayınları, ts.

Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasen. (ö. 1014/1605), *Şerhu's-Şifâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.

Aycan, İrfan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, XXX, İstanbul: TDV, 2005.

Aydın, M. Akif, "İmâmet" (Fıkıh), *DİA*, XXII, İstanbul: TDV, 2000.

Aydınlı, Osman. *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklaşma Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.

----- (2003). "Kaderî Anlayışın İlk Tezâhürleri," *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 16/2: 249-262.

el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed. (ö. 429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 2.Baskı, Beyrut: Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1977.

----- *Kitâb-u Usûli'd-Dîn*, 1. Baskı, İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1928.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. (ö. 279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l- Fıkr, 1996.

el-Berbehârî, Hasan b. Ali. (ö. 329/940), *Şerhu's-Sunne*, ts.

el-Buharî, Muhammed b. İsmâil. (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Zehîr b. Nâsır, 1. Baskı, Dâru'n-Necât, 2001.

el-Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn. (ö. 478/1085), *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf, Mısır: Matbatu's-Saâde, 1950.

----- *el-Akâdetu'n-Nizâmiyye fi Erkâni'l-İslamiyye*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetu'l-Ezheriyye, 1996.

Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, İstanbul: TDV, 2006.

Dalkıran, Sayın. (1997). "Yetmiş üç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri," *Ekev Akademi Dergisi*, 1/1: 97-112.

ed-Dârimî, Abdullah bin Abdirrahmân. *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selîm, 1. Baskı, Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000.

Doğan, İsa. *İmam Zeyd b. Ali*. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

ed-Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud. (ö. 282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, thk. Ömer Fârûk et-Tabba', Dâru'l-Erkam, ts.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs. (ö.275/888), *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdi'l-Hamîd, Beyrut: Meketebetu'l-Asriyye, ts.

Ebû Hanîfe, Nûman b. Sâbit. (ö. 150/767), *el-Fıkhu'l-Ekber*, 1. Baskı, Meketebetu'l-Furkân, 1999.

----- . "Risâle ilâ Osman el-Bettî" *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. çev: Mustafa Öz. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2011. s. 538-542.

Esen, Muammer. (2008). "İman Kavramı Üzerine", *AÜİFD*, 49/1: 79-91.

el-Eş'ârî, Ebû Mûsâ. *Makâlâtu'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l- Musallîn*, 1. Baskı, Beyrut: Meketebetu'l-Asriyye, 2005.

----- . *Kitabü'l-Luma' fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeyği ve'l-Bida'*, thk. Hammude Garabe, Kâhire: Mektebe Ezheriyye li't-Türâs, 1955.

----- . *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, thk. Hüseyin Mahmûd, Kâhire: Dâru'l-Ensar, 1977.

Fazlurrahman. *İslam*. çev: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999

----- . "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, İstanbul: TDV, 1993.

----- . "Hâricîler", *DİA*, XVI, İstanbul: TDV, 1997.

el-Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb. (817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 8. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.

Fr. Buhl, "Sıffin", *İA*, İstanbul: MEB Yayınları, 1980.

Gölcük, Şerâfettin. *Bâkallânî ve İnsanın Fiilleri*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Gömbeyaz, Kadir. (2005). "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2, 147-160.

Güenal, Mustafa. *Hız. Ali Dönemi ve İç Siyaset*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

el-Hâkim, Ebû Abdillah, (405/1014), *Müstedrek ala's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.

Hasan b. Muhammed, "Kitâbu'l-İrcâ" *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. çev: Mustafa Öz. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2011. s. 542-546.

el-Hayyât, Halife Ebû Amr eş-Şeybanî el-Basrî. (ö. 240/854), *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya Umerî, 2. Baskı, Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Muessesetu'r-Risâle, 1977.

el-Hayyât, Ebu'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed, (ö. 300/912), *Kitâbu'l- İntisâr ve'r-Red alâ İbn Ravendî el-Mulhid*, ts.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. 9. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Izutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 2. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. (ö. 463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.

İbn Abdірabbihî, Ebû Ömer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed. (ö. 328/939) *el-Ikdu'l-Ferîd*, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1948.

İbnu'l-Arabî, Muhammed b. Abdullah Ebûbekir. (ö. 543/1148), *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, thk. Muhibbuddin el-Hatîb, 1. Baskı, Arabistan: Vuzarâtu'ş-Şuûni'l-İslamiyye, ts.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah. (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dimeşk*, thk. Ömer b. Gurame el- Amravi, Beyrut: Dâru'l Fikr, 1995.

İbn A'sem, Ebû Muhammed el-Kûfî. (ö. 314/926), *Kitâbu'l-Fûtûh*, thk. Ali Sîrî, 1. Baskı, Dâru'l-Advâ, 1991.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûki ve'l-Ümem* nşr. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1992.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdilvahid eş-Şeybânî. (ö. 630/1232), *el-Kamil fi't-Târîh*, Beyrut: Dâru Sâdır-Dâru Beyrut, 1965.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl el-Âskalanî. (ö. 852/1448), *Fethu'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* thk. Abdülaziz b. Abdillâh b. Bâz, Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1960.

İbn Ebi'l-Hadîd, İzzuddîn Ebû Hâmid. (656/1258), *Şerh-u Nehci'l-Belâğa*, Beyrut: 1885.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. (ö. 808/1332), *Mukaddimetu İbn Haldûn*, Beyrut: Muessesetu'l-Âlemî li'l-Matbû, 1971.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zeman* nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed. (ö. 241/855), *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, thk. Sabri b. Selâme, 1. Baskı, Dâru's-Sebât, ts.

----- *Kitâbu's-Sunne*, thk. Muhammed b. Sâlim, 4. Baskı, Riyad: Dâru Âlimi'l-Kütüb, 1996.

----- . *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd vd., Müessesetu'r-Risâle, 2001.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. ö. 456/1064, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, 1. Baskı, 1903.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî. (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ-İbrâhîm el-Enbârî, 2. Baskı, Mısır: 1955.

İbnu'l-İmâd, Şihabuddin Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dımeşkî. (ö. 1089/1678), *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb* nşr. Abdulkadir el-Arnaûd-Mahmut el-Arnaûd), 1. Baskı, Beyrut: Dâru İbn-i Kesir, 1986.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail ed-Dımeşkî. (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1. Baskı, Beyrut: Mektebetu'l-Meârif, 1966.

----- . *el-Fusûl fî İhtisâri Sîret-i'Rasûl*, thk. Abdulhamit Muhammed Dervîş, 1. Baskı, Lübnan: Dâru'n-Nevâdir, 2010.

İbn Kuteybe, Ebû Abdillâh b. Müslim. (ö.276/889), *el-Maârif*, 2.Baskı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsil-Arabî, 1970.

----- . *el-İmâme ve's-Siyase*, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muahmmed. (ö. 275/888), *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdu'l-Bâkî, Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, ts.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Celâliddin. (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru Sâdır, 1993.

İbn Mende, Muhammed b. İshak. (ö. 395/1004), *el-İmân*, thk. Muhammed b. Nâsır, 2. Baskı, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1987.

İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. (ö. 840/1437), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, neşr. Susanna Diwald-Wilzer, 2. Baskı, Lübnan: Mektebetu's-Saâdeti'l-İşrâf, 1987.

İbn Sa'd, Muhammed. (ö. 236/850), *et-Tabakâtu'l-Kubra*, Beyrut: Dâru Sadır, ts.

İbn Şebbe, Ömer en-Nemîrî. (ö. 262/876), *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvera* thk. Fehim Muhammed Şeltut, Beyrut: Dâru't-Turâs, 1990.

İbn Teymiyye, Ebul-Abbas Takıyyuddin Ahmed b. Abdilhalim el-Harrani. (ö. 728/1328), *Mecmûu'l-Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Tıbâatu'l-Mushafi Şerîf, Medine: 1995.

----- . *es-Sârimu'l Meslûl alâ Şâtimi'r-Rasûl*, Muhammed Muhyiddîn Abdilhamîd, Arabistan: ts.

Kâdî Abdülcebbâr, Ahmed. (ö. 415/1024), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdu'l-Kerîm Osman, 3. Baskı, Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1996.

Kevserî, Muhammed Zâhid. (2001) “Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış”, çev: Seyit Bahcıvan, *SÜİFD*, sy. 12: 33-48.

Kılavuz, Ahmet Saim. *İman Küfür Sınırı (Tekfir Meselesi)*. 5. Baskı, İstanbul: Mârifet Yayınları, 1996.

Koca, Ferhat. *Ahmed bin Hanbel*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. 4. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Komisyon. (Dünya Ehl-i Beyt Kurultayı), *Hidayet Önderleri İmam Ali*. çev: Vahdettin İnce. 1.Baskı, İstanbul: Kevser Yayınları, 2007.

Korkmaz, Sıddık. *Tarihin Tahriği İbn Sebe Meselesi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.

----- . *Şia'nın Oluşumu (Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

el-Kuleynî, Muhammed b. Ya'kûb. (ö. 329/940) *Usûlu'l-Kâfî*, 1. Baskı, Dâru'l-Murtazâ, 2005.

Kummî, Sa'd bin Abdillâh-**Nevbahî**, Ebû Muhammed (ö. 301/913- 310/922). *Şif Fırkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak-Fıraku's-Şia)*. çev: Komisyon. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*, 1. Baskı, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2008.

----- . *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi)*, 2. Baskı, Ankara: Kitâbiyât, 2002.

----- . (2002), “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *GÜÇİFD*, sy. 1: 168-210.

----- . der. *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*. 2. Baskı, Ankara: Kitâbiyât, 2006.

----- . *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Kutluay, Yaşar. *İslamiyette İtikâdi Mezheplerin Doğuşu*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.

el-Makdisî, Mutahhar bin Tahir. (ö. 355/966), *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, Mektebu's-Sakafiyye, ts.

el-Malatî, Muhammed b. Ahmed. (ö. 377/987), *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Mısır: el-Mektebetu'l-Ezheriyye, ts.

el-Mâturîdî, Ebû Mansur, (ö. 333/944), *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*. çev: Bekir Topaloğlu. 2. Baskı, Ankara: İSAM Yayınları, 2003.

el-Meclisî, Muhammed Bâkır. *Bihâru'l-Envâr el-Câmiatu li-Durari Ahbâri'l-Eimmeti'l-Ethâr*, 3. Baskı, Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâi't-Turas'il-Arabî, 1983.

Mert, Muhit. *Kelam Tarihinin Problemleri*. 2. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn. (ö. 346/957) *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdilhamid, 5. Baskı, Dâru'l-Fikr, 1973.

Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saadet*, çev: Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Eser Neşriyat, 1975.

el-Minkarî, Nasr b. Muzâhim. (ö. 212/827), *Vak'atu Sıffîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 1990.

el-Müslim, Ebu'l-Hasen, (ö. 261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdu'l-Bâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

----- *Sahîh-i Müslim Muhtasarı*. çev: Abdullah Feyzi Kocaer. Konya: Hüner Yayınevi, 2005.

en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed. (ö. 508/1114), *Tevhidin Esasları, Kitâbu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, çev: Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref. (ö. 676/1277), *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 1. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Önkal, Ahmet. (2003). "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İstem*, 1/2: 33-68.

Öz, Mustafa-İlhan, Avni, "İmâmet", *DİA*, XXII, İstanbul: TDV, 2000.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2011.

Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.

Pekcan, Ali. *Fıkhın Bedene Bürünüşü İmam-ı Azam Ebû Hanife*. Gelenek Yayınları, İstanbul: 2010.

er-Râzî, Ebû Hâtim. (ö. 324/936), *Kitâbu'z-Zîne fî Kelimeti'l-İslamiyye el-Arabiyye*, thk. Abdullah Sellâm es-Semerrâî, ts.

es-Safedî, Selâhaddîn b. Halîl b. Aybek. (ö. 764/1363), *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd-Türkî Mustafâ, 1. Baskı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsil-Arabî, 2000.

es-Sâlih, Subhi. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. çev: M. Yaşar Kandemir. 8. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.

es-Sâlihî, Azmi M.-Öz, Mustafa, “Hâricîler, Kültür ve Edebiyat”, *DİA*, XVI, İstanbul: TDV, 1997.

es-Sallâbî, Ali Muhammed. *IV. Halife Hz. Ali Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, çev: Şerafettin Şenaslan. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.

Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Hâşimî İlişkileri*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Sarıkaya, Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. 3. Baskı, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

es-Sehâvî, Şemsuddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. (ö.902/1496), *Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs*, thk. Ali Hüseyin Ali, 1. Baskı, Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003.

Seyf b. Ömer, el-Esedî et-Temîmî. (ö. 200/815), *el-Fitne ve Vak'atu'l-Cemel*, 7. Baskı, Dâru'n-Nefâis, 1993.

es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, 1.Baskı, Mısır: Matbaatu's-Saâde, 1956.

----- *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa*, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.

eş-Şehrestânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerîm. (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, 8. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

eş-Şerîf er-Radî. (ö. 406/1015), *Hz. Ali Nehcü'l Belâğa* çev: Adnan Demircan. 4. Baskı, İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.

Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân. (ö. 413/1022), *Evâilu'l-Makâlat* thk. İbrahim el-Ensarî, 1.Baskı, Müessesetü Denâ, 1992.

Şeyh Sadûk, “Risâletü'l-İtikâdâtî'i'l-İmâmiyye” *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. çev: Mustafa Öz. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2011. s. 271-285.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. (ö. 310/922), *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, Kâhire: Matbaatu'l-İstikâme, 1939.

----- *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, 2. Baskı, Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.

Taftâzânî, Sa'duddin. (ö. 793/1390), *Şerhu'l-Makâsîd fî İlmi'il-Kelâm*. 1.Baskı, 1981.

et-Tancî, Muhammed b. Tavîr. *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*. der. Sönmez Kutlu. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Teber, Ömer Faruk. (2008). “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşrûiyeti Sorunu”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 12/34: 57-72.

et-Tirmizî, Muhammed b. İsa. (ö. 279/892), thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd., Mısır: Şirketu Mektebe, 1975.

Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2011.

----- . “Ebû Mansûr el-Mâturîdî’nin Kelâmî Görüşleri” *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*. der. Sönmez Kutlu. 2. Baskı, Ankara: Kitâbiyât, 2006. s. 177-202.

et-Tûsî, Hasan. “el-Akâidu’l-Ca’feriyye” *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. çev: Mustafa Öz. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2011. s. 285-293.

Ulvi Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz. *Kelâma Giriş*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Watt, Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev: Ethem Ruhi Fığlalı. 3. Baskı, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.

el-Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb. (ö. 284/897), *Târîhu’l-Ya’kûbî*, Matbaatu’l-Berîl, 1883.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebî Abdillâh el-Bağdâdî. (ö. 626/1228), *Mu’cemu’l Buldân*, Beyrut: Dâru Sadır, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Ehl-i Sünnet” *DİA*, X, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun. (Redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Yiğit, İsmail, “Osman”, *DİA*, XXXIII, İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

----- . “Sıffin Savaşı”, *DİA*, XXXVII, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yüksel, Emrullah, Sistemik Kelâm, İz Yayıncılık, 2011.

ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed. (ö. 1205/1790), *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, Dâru’l-Hidâye, ts.

ez-Zehbî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. (ö. 748/1347), *Târîhu’l-İslam ve Vefeyâtu’l-Meşâhiri vel-A’lâm*, el-Mektebetu’t-Tevfikıyye, ts.

----- . *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaûd-Me’mun es-Sâğircî, 7. Baskı, Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1985.

----- . *el-İber fi Haberi men Gaber*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’İlmiyye, ts.

ez-Ziriklî, Hayruddin. (ö. 1415/1995), *el-A’lâm Kâmûsu Terâcîm Li Eşheri’r-Ricâli ve’n-Nisai mine’l-Arabi ve’l-Müsta’ribîne ve’l-Müsteşrikîn*, 8. Baskı, Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1989.